David K. Wyatt

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์

สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงมีพระราชทานแด่

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ

พระพันปีหลวง

ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป

พ.ศ. ๒๔๔๐

ภาค ๒

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หลวงธนากรกิจ (สำเนียง ผลากรกุล)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๓

โปรดแก้คำผิด

หน้า	๕	บรรทัดที่	๑๘	คำว่า	เรี่ยน	แก้เป็น	เรียก
หน้า	๕๕	บรรทัดที่	๖	คำว่า	จุฬาลงกรณ	แก้เป็น	จุฬาลงกรณ์
หน้า	๑๑๕	บรรทัดที่	๒	คำว่า	มิถุนายน	แก้เป็น	กันยายน
หน้า	๑๒๒	บรรทัดที่	๑๖	คำว่า	ทอง	แก้เป็น	ห้อง
หน้า	๑๒๖	บรรทัดที่	๑๗	คำว่า	พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	แก้เป็น	พระบาทสม-เด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
หน้า	๑๖๓	บรรทัดที่	๑๖	คำว่า	ลิโปโปลด์	แก้เป็น	ลิโอโปลด์

คำนำ

เนื่องในการพระราชทานเพลิงศพ หลวงธนากรกิจ (ลำเนียง ผลากรกุล) กำหนดวันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๓ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม นางอนงค์ ศังขวณิช ได้มาแจ้งความประสงค์แก่เจ้าหน้าที่ ณ หอสมุดแห่งชาติ ขออนุญาตพิมพ์หนังสือแจกเป็นอนุสรณ์ คือพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ในคราวที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๔๐ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดพิมพ์เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ ที่ได้พิมพ์ในครั้งนั้นมีพระราชหัตถเลขา ๖๒ ฉบับ ลำเนาต่าง ๆ ๕ ฉบับรวมทั้งสิ้น ๖๗ ฉบับ และสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงพระนิพนธ์คำนำอธิบายเกี่ยวกับหนังสือนี้ไว้ด้วย ดังได้นำมาพิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้ด้วยแล้ว หนังสือเรื่องนี้ได้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ ในงานฌาปนกิจศพนางสุบียา โชติกเสถียร เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๕๐๓ แต่เนื่องด้วยมีเวลาจำกัดเจ้าภาพจึงได้ตัดตอนพิมพ์เพียง ๒๐ ฉบับซึ่งจัดให้เป็นภาคที่ ๑ ในคราวนี้หอสมุดแห่งชาติจึงได้ให้จัดพิมพ์ภาคที่ ๒ ที่ยังเหลืออยู่ ดังที่ปรากฏอยู่ในเล่มนี้

พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์เหล่านี้ นับว่าเป็นโบราณคดีที่มีค่ามาก เพราะนอกจากจะอ่านเพลิดเพลินแล้ว ยังให้ความรู้เรื่องความเป็นไปในบ้านเมืองต่าง ๆ ตลอดระยะทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จผ่านไปยังยุโรปในสมัย พ.ศ. ๒๔๕๐ พร้อมทั้งพระราชดำริส่วนพระองค์ซึ่งได้ทรงไว้อย่างตรงไปตรงมา จึงนับว่าเป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ ได้รักษาถ้อยคำและชื่อต่าง ๆ ที่ทรงไว้เช่นต้นฉบับทั้งหมด เว้นไว้แต่ที่ลักลั่นกันก็ได้แก้ไขให้ตรงกันเสีย นอกนั้นคงแก้ไขแต่คำว่า ฤๅ เป็น หรือ ทุกแห่งเท่านั้น

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้บำเพ็ญกับทั้งกุศลในการที่ได้จัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นเผยแพร่ เป็นวิทยาทาน ขอจงเป็นผลวิบากจักดลบันดาลให้หลวงธนากรกิจ (สำเนียง ผลากรกุล) ได้ประสบ ประโยชน์ สุข ทั้ง หลายใน สัมปรายภพ ตาม ควร แก่ ฐานะ ทุกประการเทอญ.

กรมศิลปากร

๒๕ พฤษภาคม ๒๕๐๐

คำนำ
(พิมพ์ครั้งที่ ๑)

ด้วยพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภที่จะให้พิมพ์สมุดหนังสือไว้เป็นที่ระลึกในงานพระบรมศพสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวงนั้นแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรจะพิมพ์พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งได้ทรงมีพระราชทานมาเป็นส่วนเฉพาะพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนาถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก ในพระพุทธศักราช ๒๔๔๐ พระราชหัตถเลขาเหล่านี้เป็นส่วนพิเศษต่างหากนอกจากที่ได้ทรงมีมาทางราชการและเป็นกระแสพระราชดำริ ในการที่ได้ทรงสังเกตเห็นการในบ้านเมืองและบุคคลต่าง ๆ อย่างคนที่ได้ไปเที่ยวเตร่แล้ว มีหนังสือเล่าความตามที่ได้สังเกตเห็นฉะนั้น

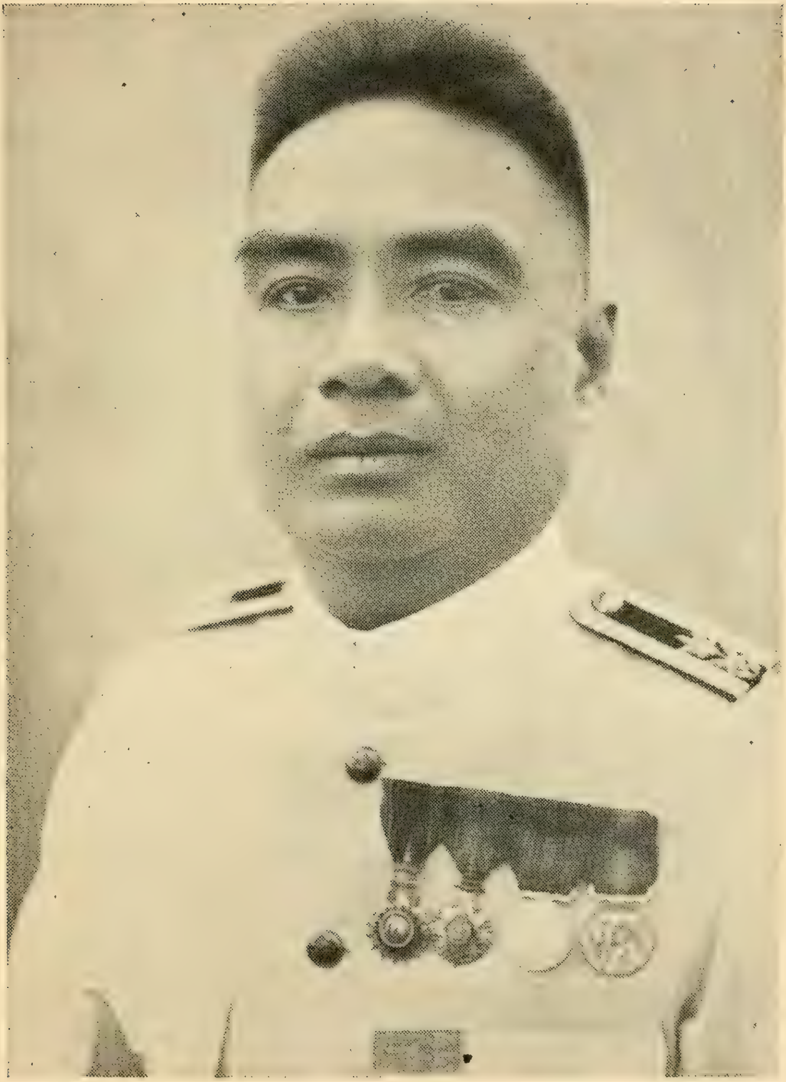
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คัดข้อความในพระราชหัตถเลขา ซึ่งกล่าวมาแล้วนี้ ลงพิมพ์แต่เพียงที่มีความสมควรจะพิมพ์ขึ้นได้ในเวลาปัจจุบันนี้ ส่วนซึ่งมีความกล่าวถึงข้อราชการบ้านเมืองบางอย่างที่มีอยู่บ้างในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ ก็ให้คงมีอยู่บ้าง ให้งดเสียบ้างตามที่ยังเป็นความลับของแผ่นดินอยู่ หรือที่เป็นข้อความจะเสียหายมากมายแก่ใครได้ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำคำอธิบายหมายเลขเป็นที่สังเกตไว้ในนามบุคคล ซึ่งทรงไว้แต่สังเขปตามที่เคยทรงเรียกนั้นให้ทราบชัดเจนอย่างที่เรียกกันในทุกวันนี้ กับศัพท์แผลงที่ทรงใช้อยู่ในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ก็ให้มีคำแปลไว้ด้วยเหมือนกัน

ในพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ บางเมื่อที่มีเวลาทรงพระราชหัตถเลขาได้มาก เพราะไม่มีพระราชกิจสำคัญติดอยู่แล้ว ก็มีความละเอียดพิสดารมาก แต่บางเมื่อที่ต้องมีพระราชกิจอยู่มาก ไม่มีเวลาพอที่จะทรงพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ได้ ก็มีความแต่สังเขป ไม่เท่ากันไปหมด และบางทีไม่ ติดต่อกันไปได้ เสมอ ดังปรากฏใน พระกระแส ที่มีใน พระราชหัตถเลขานั้นแล้ว

รวมเป็นพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ในครั้งนี้ ๖๒ ฉบับ กับสำเนาต่าง ๆ ที่กล่าวอ้างถึงในพระราชหัตถเลขานอก ๕ ฉบับ รวมทั้งสิ้น ๖๗ ฉบับ ดังมีแจ้งอยู่ในสารบาญต่อนี้ไปแล้ว

และหวังพระราชหฤทัยว่าหนังสือนี้คงจะเป็นที่ชอบใจผู้อ่าน ให้เจริญใจและเจริญความรู้ยิ่งขึ้น เพื่อประโยชน์และความสุขของคนทั้งปวงสืบไปชั่วกาลนาน.

(ลงพระนาม) *เทวะวงศ์วโรปการ*

อำมาตย์ตรี หลวงธนากรกิจ

(สำเนียง ผลากรกุล)

ชาตะ ๑๐ กันยายน ๒๔๓๗ มตะ ๔ กรกฎาคม ๒๕๐๐

ประวัติ

หลวงธนากรกิจ นามเดิมชื่อ สำเนียง ผลากรกุล เกิดวันที่ ๑๐ เดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๓๗ ที่บ้านตำบลคลอง~~ด่าน~~ต้นไทร อำเภอคลองสาน จังหวัดธนบุรี เป็นบุตร นายเพิ่ม นางผัน เมื่อเยาว์วัย ได้ศึกษาวิชาภาษาไทยที่โรงเรียนวัดสุทัศน์ เป็นเวลา ๔ ปี สอบได้ชั้นประโยคประถม แล้วจึงย้ายไปศึกษาต่อที่โรงเรียนอัสสัมชัญอีกเป็นเวลา ๔ ปี สอบไล่ได้ชั้น ๔ แล้วจึงได้ลาออกไปเข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนเกษตร (ข้าราชการพลเรือน) ร.ร. เกษตรในขณะนั้นแบ่งเป็น ๓ แผนก คือ แผนกเพาะปลูก แผนกโลหะกิจ และแผนกชลประทาน มีหลักสูตรเรียน ๓ ปี เมื่อสำเร็จแล้วจะได้เงินเดือน ๘๐ บาท นักเรียนทุนหลวงได้กินอยู่หลับนอนที่ ร.ร. เสร็จและได้เบี้ยเลี้ยงเดือนละ ๒๐ บาท หนังสือเรียนตลอดจนสมุดโน้ตและน้ำหมึกปากกา หลวงจ่ายให้ทั้งสิ้น ชั้นหนึ่งเรียกว่าชั้นต่ำ ชั้นสองเรียกว่าชั้นกลาง ชั้นสามเรียกว่าชั้นสูง หลวงธนากรกิจได้เรียนอยู่ในแผนกเพาะปลูก จนถึงสอบไล่ได้ชั้นกลางของแผนกนี้ แล้ว ร.ร. เกษตรก็เลิกล้ม เพราะเปลี่ยนเสนาบดีใหม่ผู้มีความคิดเห็นว่า ร.ร. เกษตรยังไม่ควรมีในขณะนั้น เมื่อ ร.ร. เกษตรเลิกแล้ว หลวงธนากรกิจจึงได้ไปสมัครเข้ารับราชการอยู่ในกรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ โดยได้เข้าเป็นนักเรียนสำรองคลัง ได้รับเงินเดือนเดือนละ ๒๐ บาท หลังจากนั้น ๓ ปีจึงได้รับแต่งตั้งให้ไปเป็นผู้ช่วยคลังมณฑลปัตตานี คลังจังหวัดกาฬสินธุ์ คลังจังหวัดสมุทรสาคร และคลังจังหวัดปราจีนบุรีตามลำดับ หลวงธนากรกิจได้ออกจากราชการรับบำนาญตลอดมาจนถึงแก่กรรม

หลวงธนากรกิจได้ทำการสมรสกับ จำเนียร กนกโชติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ หลวงธนากรกิจมีบุตรธิดา ๑๑ คน แต่ยังมีชีวิตอยู่ในปัจจุบันนี้ ๙ คน คือ

๑. นางสาวสมพงษ์ ผลากรกุล (ถึงแก่กรรม)

๒. นางอนงค์ ศังขวณิช

๓. นางผานิต อังศุสิงห์ ภ.บ.

๔. นางลัดดา นาควิเชตร์

๕. นายจรัส ผลากรกุล วศ.บ., M.Sc.

๖. นายแพทย์ วัฒนา ผลากรกุล พ.บ.

๗. นายแพทย์ สุจินต์ ผลากรกุล พ.บ.

๘. นายแพทย์ สุริยะ ผลากรกุล พ.บ.

๙. นายแพทย์ เจตนา ผลากรกุล พ.บ.

๑๐. นางสาวนิรมล ผลากรกุล

๑๑. เด็กชายปุ๋ ผลากรกุล (ถึงแก่กรรม)

หลวงธนากรกิจมีหลานตา ๖ คน และหลานปู่ ๔ คน

หลวงธนากรกิจเป็นผู้ที่มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรงตลอดมาจนกระทั่งเมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ ได้ล้มเจ็บด้วยโรคไข้หวัดใหญ่ซึ่งกำลังระบาดอยู่ทั่วประเทศในขณะนั้น ได้เข้าทำการรักษาตัว ณ โรงพยาบาลศิริราช เมื่อวันที่ ๒๘ เดือนเดียวกัน อาการไข้เป็นอยู่ ๔ วันก็ทุเลาลงเกือบเป็นปรกติ แต่วันรุ่งขึ้นกลับมีอาการท้องอืด หลังจากนั้นอาการกลับทรุดลง บรรดานายแพทย์ได้พยายามเยียวยารักษาจนสุดความสามารถ จนกระทั่งเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ เวลา ๒๒.๒๐ น. ได้ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ ท่ามกลางความเศร้าสลดของภริยาและ

บุตรธิดา ซึ่งเฝ้าพยาบาลอยู่ตลอดมาตั้งแต่ล้มเจ็บลง คำนวณอายุได้ ๖๓ ปี จากการวิเคราะห์โรคครั้งสุดท้ายปรากฏว่าป่วยเป็นโรคมะเร็งที่ลำไส้ใหญ่ ตลอดเวลาที่ล้มเจ็บลงครั้งนี้จนกระทั่งถึงแก่กรรมมิได้แสดงอาการเจ็บปวด ทรมานอย่างใด ซึ่งคงเป็นกุศลผลบุญจากการที่เป็นผู้มีจิตยึดมั่นในพระพุทธศาสนาอย่างแน่วแน่ มีใจอารี ทำการอนุเคราะห์แก่ผู้ที่มาขอความช่วยเหลือโดยมิได้เห็นแก่ความเหนื่อยยากของตน ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่

"คุณพ่อ"

เมื่อคุณพ่อมีชีวิตอยู่ ได้ทำหน้าที่ของผู้ให้กำเนิดแก่ลูก ๆ เป็นอย่างดี โดยได้พยายามอบรมสั่งสอน และสนับสนุนเพื่อให้ลูกทุก ๆ คนได้มีชีวิตที่รุ่งโรจน์ คุณพ่อมิได้หวังผลตอบแทนจากลูก ๆ เพียงแต่ต้องการให้บรรดาลูกทุกคนได้ดำรงวงศ์สกุลสืบไปด้วยความเจริญและมีเกียรติ ทั้งนี้ภาระกิจของคุณพ่อดังกล่าว เมื่อลูก ๆ ทบทวนดูแล้ว ทำให้เกิดความตื้นตัน และปลื้มใจเป็นอย่างมาก กุศลกรรมของคุณพ่อที่มีต่อลูก ๆ ทำให้ลูกทุก ๆ คนได้พ้นอุปสรรคต่าง ๆ ในการศึกษาของแต่ละคนมาได้ และเป็นสิ่งเดียวที่คุณพ่อมีความภูมิใจมากที่เห็นลูกทั้ง ๙ คนที่มีชีวิตอยู่ในขณะนี้ ๘ คนได้สำเร็จจากมหาวิทยาลัยทั้งสิ้น และคนที่ ๙ ก็กำลังศึกษาอยู่ในมหาวิทยาลัย ลูกบางคนยังสามารถสอบชิงทุนรัฐบาลได้มีโอกาสไปศึกษาและสำเร็จจากมหาวิทยาลัยในต่างประเทศ วิชาชีพที่ลูก ๆ ได้รับคือประกาศนียบัตรวิชาการบัญชีจากมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์สองคน ปริญญาโททางวิทยาศาสตร์จากสหรัฐอเมริกาคนหนึ่ง แพทยศาสตร์บัณฑิตสี่คน เภสัชกรรมศาสตร์บัณฑิตคนหนึ่ง และกำลังศึกษาวิชาแพทยศาสตร์อีกหนึ่งคน

ในการที่คุณพ่อด่วนจากลูก ๆ ไป ทั้ง ๆ ที่ก่อนคุณพ่อจะล้มเจ็บคือประมาณ ๑ เดือน ก่อนถึงแก่กรรมคุณพ่อยังแข็งแรง ไม่มีลักษณะผิดปรกติที่จะแจ้งให้ลูกทุกคนได้ทราบ ลูกทุกคนมีความเสียใจเป็นอย่างมาก และรู้สึกว่าชีวิตของลูก ๆ นี้ยังไม่ได้ทำสิ่งตอบแทนแก่คุณพ่อเป็นการเพียงพอ ด้วยเหตุนี้หากวิญญาณของคุณพ่อจะได้รับทราบด้วยวิถี

ทางใดแล้ว ขอได้รับทราบถึงความนึกคิดของลูก ๆ ทุกคนด้วย ลูกทั้ง ๙ คนนี้ จะขอตั้งจิตอธิษฐานในการที่จะนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่วงศ์สกุล และหากการกระนำใด ๆ ของลูก ๆ ได้บังเกิดกุศลผลบุญขึ้น ขออุทิศบุญกุศลนั้นให้แก่ดวงวิญญาณของคุณพ่อ ขอให้คุณพ่อจงได้รับแต่ความสงบสุข และได้ไปสู่พิมานสถานชั้นฟ้าด้วย

ลูกของคุณพ่อ

สารบาญ

พระราชหัตถเลขา

ที่ ๒๑

วังควิรินะเล เมืองโรม

วันที่ ๗ มิถุนายน [๓๐] ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเป็นการพ้นกำลังที่ฉันจะเขียนหนังสือได้จริง ๆ ไม่มีเวลาที่จะหยุดเลย ถ้าอยู่ช้าอีกก็คงเจ็บ ที่เป็นทั้งนี้ก็เพราะความปรารถนาดีของเขา ที่จะให้เห็นว่ารับรองเราเต็มที่ แลเป็นการอวดในการทำนุบำรุงบ้านเมืองแลวิชาต่าง ๆ ซึ่งเป็นส่วนในพระองค์บ้าง แลเพราะความอยากเห็นของเราเองบ้าง แต่ก็มีที่ควรจะกะให้เรียบได้กว่านี้ ข้างฝ่ายเราไม่ได้กะไว้ การที่ไปดูอะไรจึงได้มากเกินไปบ้าง น้อยเกินไปบ้าง อันที่จริงก็เพราะไม่รู้ไม่เคยเห็นของผู้จัดมากกว่าอย่างอื่น การที่เราได้มาเห็นครั้งนี้ ว่าข้างฃาเจ้านายแล้ว ไม่มีใครเท่าถึงฉันสักคนเดียว เพราะใคร ๆ พักบ้างเว้นบ้าง แต่ฉันเต็มที่ แต่ว่าข้างฃาไพร่แล้วไม่รู้อะไรเลย เป็นเลวยิ่งกว่าใคร ๆ ที่มาทั้งสิ้น อย่าว่าแต่จะมีหนังสือเลย แต่โทรเลขก็แสนยาก เพราะทำเองไม่ได้ แต่ชั่วร่างครึ่งหนึ่งหรือไม่ถึงครึ่งก็ต้องหยุดไปอื่นเสียที่ ส่งไปให้เขาเข้าโคดแล้วจะตามหาอีกก็ไม่ได้ เลยข้ามวันไป แม่เล็กคงจะรู้ตามโทรเลขแล้วในการที่ไปแห่งใดอย่างไร จะเล่าแต่รวบยอดบางอย่างซึ่งเข้าใจว่าคงจะชอบ คือในเมืองโรมนี้ ตามฉันเข้าใจว่าพระมเหสีเป็นหัวเป็นต้นทั้งสิ้นฉลาดนัก ในการสนทนา ไม่ว่าทางใดเข้าใจเสียทุกสิ่ง รูปพรรณสัณฐาน ฉันเข้าใจว่าเท่าพระองค์บันเทิง [๑๘๐] หรือย่อมกว่าสักนิด แต่หน้าตาไม่เต็มเบ่งเช่นนั้นเลย ถ้าจะว่าข้างสวย

แล้วสวยเป็นหลักหลายงดงามมาก จะเปรียบก็ต้องทุ้มเหว่า[๑๘๑]เหมือน แม่เล็ก แต่ว่าถ้าจะเทียบในทางสวยแล้ว ดัสเชส[๑๖๗]ออฟอาวออสเตอ สวยคมคายมาก สูงกว่าผัวของแกเองด้วย ปากคอคิ้วตา ยิ้มรับกัน ไปหมด เกือบจะกล่าวไม่เคยเห็นใครสวยเหมือน แต่ปรินซ์เซสออฟ เนเบิล[๑๘๒] รูปสวยกว่าตัวมาก มีดีอยู่เพียงที่คิ้วกับตา ลงมาตอนล่าง กลายเป็นผู้ชาย แขนแมนผอมเป็นกล้ามขนขึ้นเต็ม ดัสเชสออฟ[๑๕๗] เยนัว หน้าตาสวยดีจืด ๆ แต่มีอาการที่ไม่น่าชอบใจ เขาว่าอย่างเยอรมัน คือพูดไม่ดูหน้าคน ขี้เก้อ กระดาก อ้วนโต แต่ไม่ใช่ตุ้มต๊ะ ตุ้มตุ้ย เสด็จยาย[๑๕๖] ของ เจ้าแผ่นดิน[๑๔๖] ฉันได้เล่ามาแล้ว ส่วนผู้ชายเจ้าแผ่นดิน นั้นเล่ายาก พระพักตร์ขมวดอยู่ในระหว่างคิ้วแลตา แก้มหย่อนสองข้าง หนวดโตไม่แลเห็นปาก แต่ดูไม่เห็นระวังรักษาหนวดเลย เพราะเหตุ ที่หงอกขาว สูบบุหรี่ควันเหลืองจับเป็นทางอยู่ซีกหนึ่ง มีขลิกอย่าง เจ้ากระจ่าง[๑๘๓] มีอีออย่างเสด็จทวด[๑๘๔] มิใช่เล็กน้อยด้วย บางทีก็[๑๘๕]โคมมาก มีกระดิกหนวดยกแขนสูงน่าดูมาก แต่รับสั่งอะไรดูรัว ๆ ไม่สู้แปด เหลี่ยมแปดคม สปีชก็ต้อม ๆ แต้ม ๆ สู้แต่ดู๊กออฟเยนัวก็ไม่ได้ ปรินซ์[๑๘๖]ออฟเนเบิลขลิกทำจมูกย่น ๆ บ่อย ๆ แต่ขึ้นทีกลัวฉันมาก ถ้าพูด เสียงดังก็สดุ้งทุกที กับจิระแลสวัสดิ์พูดเล่นกันได้สนุกสนาน แต่ถ้า ต่อหน้าฉันแล้วต้องสำรวม ชวนพูดเล่นพูดหัวด้วยก็ไม่ใคร่จะยิ้ม ปากออก สั่น ๆ สวัสดิ์ต่อว่า ๆ ทำไมจึงไม่พูดอะไรกับฉันเล่นเหมือนกับตัวแลจิระ บอกว่ากลัว สวัสดิ์บอกว่าไม่ต้องกลัว เพราะฉันเป็นคนที่ชอบพูดเล่น สนุก ฉันไปกอดปล้ำเล่นต่าง ๆ ก็รัว ๆ เช่นนั้น บอกตรง ๆ ว่าเพราะ เป็นกิงมันให้ออกคร้าม ๆ ไป แต่ดูเป็นความจริงไม่ใช่ไม่ชอบ อยาก

พูดแต่นึกไม่ใคร่ออก การที่อยู่ด้วยกันในวัง เวลาเช้าต่างคนต่างกินข้าวในห้อง เวลาเที่ยงกินข้าวกลางวัน แต่เขาเรียกว่าเช้า มีเจ้าพนักงานนำตามเสด็จเหมือนกัน ทั้งเจ้าแผ่นดินแลฉันอยู่คนละซีกของวัง ต้องเดินไปตามห้องต่าง ๆ ไกล จนถึงห้องนอก ซึ่งเป็นที่พวกขุนนางพัก แล้วจึงเข้าไปแต่เฉพาะเจ้านายที่ห้องน้ำเงิน ซึ่งเป็นห้องของกวีนส์พบกันที่นั่นแล้วฉันจึงจูงกวีนเจ้าแผ่นดินจูงลูกสะใภ้[๑๘๒] ปรินซ์ออฟเนเปิล[๑๘๖]จูงเลดีอินเวติงของเมียซึ่งเป็นสาวสวยอายุสัก ๒๐ รูปร่างเล็ก จีระบ้างสวัสดิ์บ้างจูงเลดีอินเวติงของกวีนแก่หน่อยหนึ่งออกมานั่งที่โต๊ะ ที่เสวยนั้นไม่ได้ใช้ที่เก่า เป็นการออกงานออกการ เสวยที่ห้องใหญ่ เกือบเท่าพระที่นั่งจักรี นั่งกวีนกับกิงกลางโต๊ะคนละฟาก ข้างขวากวีนฉันนั่งถัดออกไปเลดีอินเวติงสาวนั่งข้างขวาฉัน ต่อออกไปจึงปรินซ์ออฟเนเปิลข้างซ้ายกวีนกรมหมื่นสมมติ แต่ผู้ที่นั่งต่อออกไปอีกไม่ใคร่แน่ เปลี่ยนต่าง ๆ ฟากข้างเจ้าแผ่นดินข้างขวาลูกสะใภ้[๑๘๒] ต่อไปอีกสวัสดิ์ ข้างซ้ายเลดีอินเวติงแก่ ถัดออกไปจีระ เหมือนกันเช่นนี้ทุกวันแลทุกเวลา โต๊ะที่กินข้าวกว้างมากกว่าโต๊ะของเราที่เห็นว่ากว้างนั้นเสียอีก ใช้จัดดอกไม้ทีก็จะต้องลงทุนมาก มีกล้วยไม้อย่างงาม ๆ ดอกอันตูเรียม เฟินแลดอกไม้อื่น ๆ ผูกเป็นลายต่าง ๆ เปลี่ยนทุกวัน ครึดเต็มไปทั้งโต๊ะ ดอกไม้เหล่านี้ต้องหามาแต่ไกล ๆ จนถึงเมืองฟลอเรนซ์เป็นต้น พอกินข้าวแล้ว เข้าไปประชุมพร้อมกันที่ห้องทอง อันมีลักษณะคล้ายห้องทอง[๑๘๗]ของเรา แต่เป็นสองห้องติดกัน ห้องใหญ่สำหรับขุนนาง ห้องเล็กสำหรับเจ้านาย สนทนากันอยู่จนสิ้นเวลาแล้ว ก็เป็นอันเลิก เจ้าแผ่นดินนั้นตั้งพระทัยจะไปรับไปส่งฉันที่ห้องทุกวัน ได้ไปรับไปส่ง

กันอยู่แต่วันแรก รุ่งขึ้นฉันทูลของดก็ยังไม่ฟัง เดินตามมาส่งถึงห้องนอก ๆ จนอยู่ด้วยกันชินไป จึ่งได้ตกลงเป็นอันเลิก เวลานั่งโต๊ะเป็นเวลาที่สนทนาข้างกวิน กวินเป็นเจ้ากรมซักไซ้ไล่เลียง ในที่สุดถึงกับถามว่ามีเมียกี่คน ฉันอยู่กับแม่เล็กอย่างไร รักกันอย่างไร แต่แกถามเลียบเคียงอ้อมค้อม ไม่โฮกฮากเหมือนสุ่[๑๘๘]สุ้นนั้น พูดกันถึงพงศาวดารบ้าง กฎหมายบ้าง ศาสนาบ้าง เป็นคนที่มีความรู้มากฉลาดในการไต่ถามแลโต้เถียง โปรดในการที่ฉันเถียงแลออกความเห็นซึ่งเป็นการแปลก ๆ ถ้าพูดกับฉันมาก ๆ หนักเข้ากลัวจะเหนื่อย หันไปสนทนาเรื่องภาษามคธแลเรื่องอา ๆ[๑๘๙] ต่าง ๆ กับกรมสมมติ แล้วก็กลับมาพูดใหม่ร่ำไป จนตลอดทุก ๆ เวลา สำหรับเป็นผู้ตักเตือนแลปกครองพระราชสามี ว่าที่แท้แล้วกวินเป็นเจ้าของวังแท้ จะเสด็จออกเสด็จขึ้น จะอยู่จะไปแล้วแต่กวินทั้งสิ้น การรับแขกก็กวินทั้งนั้น เจ้าแผ่นดินนั้นไปเที่ยวอื้อ ๆ กับใครเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้วก็เลี่ยงไปยืนสูบบุหรี่เสียเฉย ๆ ฉันเป็นผู้ต้องติดไปกับกวินเสมอ เพราะการที่จูงนั้นไม่ใช่แต่จูงเปล่า ๆ ต้องออกประคองยัน ๆ แขนให้เหนี่ยวดูเหมือนจะทรงฟกอย่างหนึ่งอย่างใด ถ้าเดินไกล ๆ แล้วถึงต้องนั่งหนับหัวเข่า ขึ้นกระไดแล้วหอบทุกที แต่รับสั่งบอกฉัน ไม่เห็นอับอาย เดินไปไหนเกือบจะเป็นต้องจูงเสมอ ไม่มีเวลาขาด แลเสียงรอยที่เหยียบนั้นดังตึก ๆ ไม่เสมอ พระชนม์พรรษา ๔๖ แก่กว่าฉัน ๒ ปี แต่ดูไม่แปลกกันกับรูปที่เคยเห็น เว้นแต่อ้วนกว่ารูปศิลาที่ในห้องไปรเ[๑๙๐]วิตมาก ดูยังสาวกว่าอายุแลงามมาก ว่าตามจริงฉันรักมากทีเดียว ยิ่งกว่าเจ้าแผ่นดินแลลูกเ[๑๙๑]ธอลูกสะใภ้[๑๙๒] นับว่าเป็นผู้หญิงที่มีสติบัญญาฉลาดแท้ ท่าน[๑๙๓] ผัว

นั้นอยู่ข้างราบ แต่รักที่ไม่เกล้า กระหม่อมเสียเลย ยกยศศักดิ์ผัวมาก เหมือนอย่างเวลาจะไปขึ้นรถ ถ้าฉันไปขึ้นกับเจ้าแผ่นดิน ค้านับอย่างเคอตศซีเต็มที่ ถ้ารถผ่านกันก็เผยอพระองค์ขึ้นคำนับทุกที่ ถึงว่าไม่ยืนขึ้นเคอตศซีบนรถเหมือนพวกผู้ดีทั้งปวง ก็ไม่นั่งตักหมอนว่ากูเป็นกวินเลย ข้อที่กลัวกันนั้น กลัวกันโดยนับถือว่ามีสติบัญญา แลเป็นที่ปรึกษาหารือแท้ ไม่ได้น่าเกลียดสักนิดเดียว เมื่อก่อนฉันมาเกิดเหตุกันขึ้นหน่อยหนึ่ง เจ้าแผ่นดินไปรักนางสาวใช้คนหนึ่งตกลงเป็นต้องไล่ แต่ไม่ได้เคืองกันเลย รักกันจริงที่เดียว เจ้าแผ่นดินนั้นฉันให้ดาบหัวนากเล่มหนึ่งพระมเหสีโต๊ะทอง ถูกสะใภ้พานทอง พอได้รับโทรเลขแม่เล็กตอบฉันนำไปถวายปลื้มเต็มที่ แปลให้ผัวฟังในโต๊ะกินข้าว แล้วได้รับโทรเลขเรื่องตราก็บอกจะตอบตรงถึงตัวแม่เล็ก อยู่ข้างจะโปรดปรานในการว่าเขารักใคร่กันนั้นเป็นอันมาก ถามจนกระทั่งถึงแม่เล็กเรียกฉันว่ากระไร ตั้งพิธีหาหมาเมืองโรมสองตัวมาเป็นหลายวัน ในเนื้อความนั้นว่าจะให้ฉันแต่แสดงน้ำพระทัยว่าแม่เล็กคงจะรัก บอกรายงานทุกวัน หาได้เช่นนั้นเช่นนี้ จนภายหลังวันจะมานี้เป็นอันได้สำเร็จ ได้จดหมายลายพระหัตถ์ให้ว่าเป็นหมาชาวเมืองโรม เรียกตามภาษาอิตาเลียนว่าพันธุ์ ดูเปตติแปลว่าหมาป่าเล็ก ๆ สีดำทั้งคู่ ผมยาวตัดเหมือนไลออน อยากจะให้แปลชื่อเป็นไทยเพื่อจะให้เรียกง่าย แต่ฉันบอกว่าไทยก็เรียนทับศัพท์ ขอให้ตั้งเป็นภาษาอิตาเลียน จึ่งตกลง ตั้งตัวผู้เรียก โรโมโล คือเป็นชื่อผู้ชายชาติชาวเมืองโรม ตัวเมียนั้นเดิมจะใช้ชื่อโรมา ผู้หญิงชาวเมืองโรมแต่กลัวว่าหมาจะจำไม่ได้ เพราะเหมือนกัน จึ่งให้ชื่อเรีย เป็นพระอะไรในเมืองโรม เวลาที่จะมานี้อยู่ข้างจะอาลัยอาวรณ์มาก ประทาน

กำไลของกวิน แต่ให้เป็นผัวประทาน นิลกลางเม็ดใหญ่งามมากมี
เพชรเม็ดใหญ่ ๆ รอบเปลี่ยนเป็นเข็มกลัดได้ด้วย ได้ให้พระยาสุริยา
ไปตีราคาสำหรับจะทำอินชุรันซ์ ช่างทองเขาตีราคาว่าหมื่นแฟรง เพิ่ม
ราคาอินชุรันซ์หมื่นห้าพันแฟรง ฉันยังลืมเล่าถึงเครื่องแต่งตัวกวินนั้น
แต่งพระองค์เครื่องไข่มุกด์กับเพชรเป็นพื้น มีเม็ดโต ๆ ต่าง ๆ ท่าทาง
ดี ๆ ซึ่งฉันจะรับพระ๑๙๒ร่ายา ท่านอย่างบ้าวบ้าง แต่คงไม่ถึงเขาได้เลยเป็น
อันขาด เพราะเขาตั้งกองเก็บแลทำกันมาช้านาน สร้อยคอแล้วคง
ต้องใช้ไข่มุกด์เป็นประคำ พันรอบคอเหมือนอูมคอเสื้อ ปลายเป็นระย้า
เพชรหรือตาข่ายเพชรคลุมเนื้อทั้งสิ้น ประแจหรือที่เกี่ยวกันข้างหลังนั้น
ลักษณะสร้อยประแจอย่างไทยประดับเพชรเช่นนี้ ใช้ทั่วกันไม่รู้ว่าผู้ใด
เป็นแต่ยาวบ้างสั้นบ้าง สายนาฬิกาเดี๋ยวนี้กลายเป็นสายยาวอย่างเก่า
เว้นแต่ไม่มีหูรูด ฉันได้ซื้อสำหรับแม่เล็กสายหนึ่งแล้ว แต่ไม่รู้ว่าเขา
เอาไว้ที่ไหน ได้ซื้อไข่มุกด์สามเม็ด ๆ หนึ่งเหลืองงามประเสริฐเลิศล้น
ราคาแพงเต็มที เกี่ยวกันอยู่เป็นนานจึงได้ซื้อได้ ให้ไปผูกเรือนกำไล
แลเข็มกลัด จะรีบส่งเข้าไป กวินมีทับทิมพม่าอย่างงาม ๆ หลายเม็ด
แกใส่สี่นิ้วข้างละสามวงทั้งเรือนพม่า ๆ เช่นนั้น เห็นจะเป็นของบรรณา-
การพม่าบ้าง งามเสียจริง ๆ ถ้าวันมรกตก็ใส่มรกตทั้งสิ้น ดูเหมือน
จะหันสีเสื้อเข้าหาเครื่องแต่งพระองค์ เรื่องอะไร ๆ ที่แม่เล็กอยากรู้อีก
สั่งให้บอกนั้น ได้สังเกตแล้ว แต่ครั้นจะให้กรมสมมติเขียนก็ออกอาย
เขียนเองก็ไม่มีเวลา ฉันยังมีเรื่องมากนักที่จะเล่า มาพักอยู่ที่ฟลอเรนซ์
หลายวัน คงจะมีเวลาเขียนอีก เรื่องไปเป็นต้นสนุกนัก หนังสือ
ฉบับนี้เขียนตั้งต้นที่เมืองโรม ไม่สำเร็จต้องมาแล้วที่นี่ เวลานี้ก็จะต้อง

ไปถ่ายรูป ที่ช่างเขียนรูป จึงต้องขอจบ เรื่องเจ้านายจูบกอดกันนั้นไม่ใช่การเบา เล่นกระแทกกันแรง ๆ อยู่ ถ้าผู้น้อยต้องเอียงปรางให้ผู้ใหญ่ไม่มีผิดกันกับลูกเอียดเอียงปรางนั้นเลย ท่าเดียวกัน ดูกออฟเยนัวเอียงให้ฉันก่อน เอาแก้มเข้ามาใกล้จมูกหรือปากเอาทีเดียว ต้องซดกันตั้งห้า หก เจ็ด ไปถึงที่เจ้าแผ่นดินก็ร้องอือ ๆ ให้ฉันเอียงปราง ต้องเอียงถวายแล้วก็ทรงเอียงให้ฉันบ้าง แปลว่าเสมอกัน แต่ปรินซ์ออฟเนเปิลนั้นเอียงถวายฉันเหมือนดูกออฟเยนัว แต่แกไม่กล้าจูบฉัน ถ้าเป็นไทย ๆ ก็ดูน่ากระดากได้ เพราะแก่ออกคร่ำ ๆ จูบกันเรื่อยไปในที่ประชุมคนมาก ๆ ท่าทางต้อนรับกันเหมือนยักษ์กันเลี้ยงกันมากกว่าอย่างอื่นทั้งสิ้นกิ่งไม่ยอมเดินหน้าฉันเลย เกี่ยงกันทุกวัน จนเตือนว่าพี่เขาไม่เดินหลังน้องกันตามธรรมเนียมไทย ก็ตอบว่าเอาไว้เถอะไปเมืองไทยจะเดินหน้า ฉันรู้สบายยะ จริงอยู่แล้ว แต่ดูเป็นระเบียบเรียบร้อย แต่กรมสมมติครางเต็มที ว่าต้องระวังตัวมากนัก ข้าราชการของเขาช่างดีเสียจริง ๆ อ้ายของเราที่มามันยิ่งเห็นเป็นข้า แลไม่เอื้อต่อเจ้านายของตัว จนน่าอายเขาต้องตั้งพิธีสอนกันอยู่ทุกวัน วันหลัง ๆ พระยาพิไชยคล่องแคล่วขึ้นมากแต่พระอินทรเดชไล่ไม่ขึ้น หน้าที่แอดดิกงช่างมากเสียจริง ๆ เดียวนี้ไม่พอจะต้องเอา หลวงสรสิทธ มาใช้รับกับ อ้ายเรื่อง มันนอนเสียไม่ว่าในรั้วในวังไม่ใคร่ไหว ดูไม่ต้องคิดถึงว่าหน้าที่จะต้องทำอย่างไร ดูเป็นหน้าที่ฉันคนเดียวกับแอดดิกงที่เขาให้มาอยู่ จะต้องไปไหน ๆ เขาก็ดีกว่าบ่าวของเราอยู่ข้างจะเป็นที่น่าอาย แต่ไม่ได้กริ้วกราดอันใด ต้องกลืนเรื่อยทีเดียวเป็นแต่ออกวิตกวิจารณ์กลัวจะไปเกิดออกช่องขึ้นในภายหน้าเท่านั้น

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๒๒

โฮเตล คอนติเนนตัล เมืองฟลอเรนซ์ อิตาลี
วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อฉันจะมาจากเมืองโรม พอกินข้าวกลางวันแล้ว เจ้าแผ่นดินแลพระมเหสี รับสั่งให้คอยอยู่ที่หน้าห้องข้างใน จะไปค้นของให้ ที่จะไปหารือกันอึกอักอยู่อย่างไรนานหน่อย กลับออกมากวีนส่งกำไลนิลมงคลเพชรรอบ เป็นนิลเม็ดใหญ่น้ำงามซึ่งฉันเห็นทรงอยู่ ให้เจ้าแผ่นดินแล้วกวีนรับสั่งเอง ว่าเป็นของพระราชสาส์น ๑๕๖๘ มีพระราชทานแม่เล็ก ฉันได้ทูลขอบใจส่วนตัวแลแทนแม่เล็กแล้วว่า จะโทรเลขเข้าไปให้ทราบ คงจะทูลขอบพระทัยตรงถึงพระเจ้าแผ่นดิน จึงได้เขียนโทรเลขหน้าพระที่นั่งต่อไป

กวีนไล่เลียงฉันมากในการที่ฉันรักใคร่แม่เล็กอย่างไร จนทรงออกพระโอษฐ์ว่าเหมือนกับพระองค์แลพระเจ้าแผ่นดิน ดูรับสั่งถามทุกวันว่าได้รับข่าวหรือไม่ เห็นอกเห็นใจว่าคงจะไม่สบายมาก การที่มีโทรเลขบอกเข้าไปขอบใจในเรื่องตรา ก็มาบอกกับฉัน ว่าได้บอกแล้วว่าฉันสบายส่งสารกลัวจะวิตก เร่งอยากจะได้ตอบเต็มที่ ฉันต้องทูลอธิบายเรื่องโทรเลขของเราช้า ๆ จึงได้รับ ตกลงเป็นทรงพระอื้อ ๑๙๕ ว่าผัวเมียรักกันเห็นอกเห็นใจด้วย

ส่วนฉันนั้นได้รูปศิลาที่ช่างผู้วิเศษทำ โตกว่าเก่าแลเหมือนมาก ทั้งสององค์ จะส่งตรงไปบางกอก ฉันเห็นว่าควรที่จะส่งเข้าไปทีเดียว จะได้ทันใจ จึ่งได้ให้เขาไปทำอินชัวรันซ์ส่งเข้าไปก่อน หวังใจว่าแม่เล็กคงจะได้รับโดยเรียบร้อย เรื่องราวอื่น ๆ จะได้อุตส่าหะเขียนมาต่างหาก ฉันหายเหนื่อยแล้วแลสบายอยู่ แต่คิดถึงแม่เล็กเหลือที่จะรำพันแล้ว

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๒๓

คอนติเนลตัล โฮเตล รอยาล เดอ ลาเป

ฟลอเรนซ์, วันที่ ๑๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ได้ส่งรูป ๔ รูปนี้ซึ่งเป็นของคนที่เป็นเพื่อนกับเยเนราลอะเปล ยูส์ แอดดิกงเจ้าแผ่นดินซึ่งให้มาอยู่ประจำกับฉันได้ถ่าย เมื่อเวลาไปดูวัดเซนต์แมรี่ บนเขาสุปารคาที่เมืองตุริน รูปเช่นนี้เห็นจะมีนับด้วยหลายร้อย เพราะเห็นถ่ายเสมอ เกือบจะทุกวันๆ ละหลายๆ สิบกล้อง ถ้าได้รูปมาดูเล่นมาก ๆ ก็จะขันดี เว้นแต่ไม่ใช่ของขายจึงหาไม่ได้ รูปบางอย่างที่ส่งเข้าไป ถ้าแม่เล็กเห็นว่าดี จะเอาตั้งติดในที่แห่งใดแห่งหนึ่งสองวันสามวันให้คนเห็นมาก ๆ ก็จะดี มันจะได้เชื่อว่ายังไม่ตายจริงๆ หรือไม่ได้เจ็บไข้ทรุดโทรมอันใด จะได้กันปากคนลือใส่ร้ายได้ต่างๆ แต่รูปอันใดจะควรให้คนดูแลไม่ควรนั้น แล้วแต่แม่เล็กจะเป็นคนเลือก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๒๔

พระราชหัตถ์ในไปรษณียบัตร

ขอให้ส่วนบุญ ได้ไปเฝ้าโป๊ป[๑๙๖] แล้ว ดูดีใจต้อนรับดีนัก เกือบจะกอดแลพยุงให้นั่งเก้าอี้ เวลากลับออกมาส่งถึงนอกห้อง ไม่จ๋ามจับ[๑๙๗] เลย ๘๖ เต็ม เจรจาเพราะนัก คนยังมีศรัทธามาก ผู้ดีเป็นเจ้าพนักงานแลทหารทั้งวัง ไม่มีเวลาเขียนหนังสือ

(พระปรมาภิไธย) **จ.ป.ร.**

ที่ ๒๕

เมืองฟลอเรนซ์,

วันที่ ๑๒ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยวันนี้ฉันออกเบื้อนั่งทำรูปเต็มที่ เจ้าพระยาพิไชยมาบอกว่ารูปนั้นทำดีมาก ฉันควรจะดู ได้ไปดูแลต้องนั่งให้สักครึ่งชั่วโมง แล้วไปดูแคลรีออฟีซี ที่ไว้รูปภาพแลการช่างต่าง ๆ ต้องขึ้นกระไดแลเดินมากกว่าแวติแกน รูปภาพมากกว่า มีเครื่องที่ทำด้วยแก้วผลึกแลแก้วต่าง ๆ มากหาค่ามิได้ มีรูปตุ๊กตาศิลาขาวอย่างโบราณ แต่น้อยกว่าที่โรม โต๊ะโมเซก ๔ ใบ งามพ้นที่จะพรรณนา กลับจากนั้นไปที่โปรเฟสเซอคอดิยานี วันนั้นนั่งอีกชั่วโมงเศษ แลเกณฑ์ให้แต่งเต็มยศ ตั้งท่าที่จะถ่ายรูปเต็มตัวด้วย ถ้าแม่เล็กถูกเช่นนี้จะฉุนใหญ่ ถึงเนื่อเห็นกันทั้งนั้น แล้วไปนั่งให้โปรเฟสเซอเยลี เขียนรูปอีกครึ่งชั่วโมง แต่งเต็มยศถ่ายรูปอีกชั่วโมงหนึ่งเกือบหอบตาย ไม่ใช่เหนื่อยเปล่นด้วยเบื่อต้องไปเที่ยวที่สวนหลังวังเจ้าแผ่นดิน เป็นป่าพระหิมพานต์เกาะสีชังแท้ ๆ แต่ต้นไม้ใช้โรมันโอก ต้นโต ๆ ตัดเป็นกำแพงสูงสัก ๑๐ ศอกทั่วไป ต้นโอกในกลางกำแพงตัดยอดให้ต่ำแจ้ ริมทางมีตุ๊กตาศิลาขาวตั้ง ร่มไปทั้งนั้นทางซอกแซก เดินหลายวันกว่าจะหมด เขาว่าฉันไปส่วนหนึ่งใน ๑๐ ส่วนเท่านั้น ไปขึ้นที่แลแห่งหนึ่ง เห็นบ้านเมืองทั่ว ลักษณะเกาะสีชัง เป็นแต่ขยายให้ใหญ่ขึ้นอีกสัก ๑๐ เท่า ไปเกิดคิดถึงบ้านพ้นประมาณขึ้น ด้วยฉันทิ้งต้นองุ่นอยู่เสมอ ไปที่สวนในวังเห็นต้นองุ่นกำลัง

เปนช่อเหมือนช่อมะม่วง ที่เปนหัวแมงวันบ้างก็มี น่ากินกับน้ำพริก ลองชิมดู มันอร่อยกว่าช่อมะม่วงมาก เลยคลั่งอยากน้ำพริกเปน กำลัง ท่านพวกโก้หร่านทั้งหลายเห็นด้วยว่าไม่ได้นึก แต่การที่จะหาน้ำพริกเปนพ้นวิสัย เพราะไม่มีกะปี อยากเรียกว่าตะกลามจนเนื้อเต้นกับข้าวฝรั่งเกือบกลืนไม่ลงทีเดียว กำลังคิดการที่จะตำน้ำพริกอยู่

ฉันได้ส่งหนังสือ[๑๙๘] ลูกโตมาให้ดู แม่เล็กจะเห็นได้ว่าที่ซึ่งลูกเราอยู่มันเงียบแจ๊กไม่สนุกอันใด นานจึงจะได้สนุกกับเขาสักที ไม่สู้มีท่าน่ากลัวอันตรายมากนัก ลูกคนอื่นกับนักกันเต็มที ถึงร้องไห้กันก็มีโดยความเบื่อเงียบอย่างฝรั่ง มันไม่ได้จอบแจบ[๑๙๙] กันกับใคร

ฉันคิดถึงแม่เล็กเต็มที เวลานึกกลับมาเมื่อยมาใหม่ เห็นจะเปนด้วยท้องไม่ปรกติ แสนังมาก

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

๒๐๐
ป. ล.

ฉันได้ส่งหนังสือพิมพ์รูปท่าที่อิตาลีมาให้ดูเล่นขัน ๆ มันเขียนโคมงามเต็มที

(พระปรมาภิไธย) จ.ป.ร.

สำเนา. แคมเบอร์ลี

วันที่ ๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าแลเสด็จอาไชยันต์แลน้อง ๆ ได้ออกจากเมืองเยนิวา วันที่ ๒ เดือนนี้ ถึงกรุงลอนดอนวันที่ ๓ เวลาบ่าย เป็นอันเรียบร้อยดี พักอยู่ที่สถานทูตต่อไปอีกคืนหนึ่ง วันที่ ๕ เวลาเช้าน้องชายเล็ก กับองค์เพ็ญ ได้กลับลงไป เวสต์เบอร์รี ยุคลแลวุฒิไชย ก็ได้ไปอยู่ที่นั่นด้วย เวลาบ่ายข้าพระพุทธเจ้าได้ลงมาที่แคมเบอร์ลี น้อยกับดิลกได้ลงมาอยู่ที่นี่กับข้าพระพุทธเจ้า เป็นการเรียบร้อยดี ดูก็ชอบที่นี่กันมาก แต่ยังหามีเวลาพาไปเที่ยวมากไม่ เมื่อวันที่ ๖ ข้าพระพุทธเจ้าได้พาไปดู เชิชปาเรด เดินไปบ่นกันว่าเหนื่อย เพราะวันนั้นอยู่ข้างจะร้อนอ้าว และไล่เลียงได้ความว่าไม่เคยเดินไกลถึงเพียงนั้นเลย เมื่อวานนี้ได้ขึ้นไปกรุงลอนดอน เพื่อไปดู มิลิตารี ตูร์นาเมนต์ ก็ไม่มีอะไรแปลกมาก มีแต่พวก นิวเซาท์เวลส์ เมาน์เตด ไรเฟิลส์ กับพวกนิวเซาท์ เวลส์ แลนเซอร์ส มาฟันลูกมะนาวและฟันหัวหุ่น และมีการเล่นไปเทือกแปนโตไมน์ เรื่องพวกขโมยที่เคยมีในออสเตรเลีย (บุชเรงเยอร์ส) ขโมยม้ามา และจะมาหัดสำหรับใช้ พอขึ้นขี่ม้านั้นทำโกงกระโดดไปมาสบัดคนตกลง ทำสนุกมาก แต่สักประเดี๋ยวหนึ่งคนที่เลี้ยงม้าที่พวกโจรจับมาได้นั้น เวลาพวกโจรเผลอกระโดดขึ้นม้าควบไปบอกพวก นิวเซาท์เวลส์ เมาน์เตด ไรเฟิลส์ มายิงกันอยู่ประเดี๋ยวหนึ่งพวกโจรก็ออกมายกมือยอมแพ้ พวกทหารก็เอาพวกโจรขึ้นม้ามัดกลับ

ไป เล่นสนุกดีมาก นอกจากนั้นก็ไม่มีอะไรแปลกประหลาดกว่าปีกลายนี้ เมื่อเลิกแล้วก็กลับมาแคมเบอร์ดี

วันนี้กลับหนาวไปอีก อากาศเปลี่ยน ทำให้ข้าพระพุทธเจ้าอยากไปฟลอเรนซ์เต็มที แลยิ่งได้ทราบว่าเสด็จประทับอยู่เมืองฟลอเรนซ์ยิ่งอยากไปมาก เพราะข้าพระพุทธเจ้าได้เคยแต่ชิมรสฟลอเรนซ์สามสี่วันเท่านั้น ยังไม่เห็นทั่ว และอีกประการหนึ่งอยู่ข้างจะว้าเหว่เงียบเย็นไม่เห็นพระเห็นเจ้าเงียบเหงาเต็มที นี่ยังซ้ำหลวงสรสิทธิจะไปเสียอีก แต่ข้าพระพุทธเจ้าต้องหักใจเสีย และนึกเสียว่าไม่ช้าก็จะได้ไปเฝ้าอีก แต่ถึงกระนั้นความไม่สบายนั้นก็ยังไม่หายหมด ในใจยังปั่นป่วนอยู่มีความระลึกทูล[๒๐๑] หม่อมเป็นกำลัง และทั้งคนอื่น ๆ ที่ตามเสด็จพระราชดำเนินด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

(พระนามาภิไธย) มหาวชิราวุธ

ที่ ๒๖

แกรนด์โฮเตลเดอลาเป เมืองฟลอเรนซ์
วันที่ ๑๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

วันนี้การที่ไปเที่ยว ไม่สู้สนุกอันใดหรือแปลกอันใด จึงไม่คิดจะจดหมายฉบับหนึ่งต่างหาก จะลงไว้ในระยะรายวัน แต่จดหมายรายวันของฉันก็พ้นเผือ ค้างเป็นโรคลึกหนักขึ้นทุกวัน แต่จะอุตส่าห์จดลองดูตามแต่จะได้ มีที่ควรจะบอกได้ แต่เรื่องกินช่อองุ่นจิ้มน้ำพริก เสมอใจประจงเกินไปหน่อยหนึ่ง คือเอาลูกโตกว่าหัวแมงวันมาให้กิน แต่ก็อร่อยแต่น้ำพริกแล้วไม่เป็นรสเลย เพราะต้องใช้แอนโชวี ซึ่งลูกชายใหญ่เรียกว่าจิ้นตรกระวี แทนกะปิ พริกก็มีแต่พริกแห้งเผ็ดก้าวร้าว มะนาวก็มีแต่มะงั่วเปรี้ยวร้ายกาจ ต้องนึกว่าน้ำพริกจึงจะรู้ว่าน้ำพริก ปลาก็เหม็นคาวออกทู ๆ แต่เลวกว่าปลาทู ตกลงเป็นอร่อยแต่ช่อองุ่นเท่านั้น ที่รับตะลีตะลานบอกมานี้ ด้วยเห็นว่าต้นองุ่นบ้านเรามีที่กรมปราบแห่งหนึ่งพระยาสุรศักดิ์แห่งหนึ่ง กรมสรรพสาตร์บอกว่าที่ไชยันต์ก็มี แต่จริงเท็จอยู่กับผู้กล่าว เพราะไชยันต์ไม่อยู่ในเวลานี้ ไปเตรียมเข้ากระบวนงานกวีนวิกตอเรีย เห็นว่าแก่ขึ้นมาทิ้งเสียเปล่าควรจะเก็บช่อมากิน ขอให้ลองดูให้ได้ ฉันคิดถึงปลูกต้นองุ่นไว้กินเป็นผักเสียแล้ว เชื่อว่าคงอร่อยเป็นแน่

เรื่องที่ไชยันต์ไปเข้ากระบวนนั้น ตกลงเป็นอันเลิกด้วยเหตุว่าตาเวอร์นี่ไม่ได้ชี้แจงให้ตลอด เขาจัดกระบวนเสียแล้ว จึงรับแต่ลูกโต

คนเดียว ไชยันต์จะให้มาทันและไปเที่ยวเมืองโรมตามประสงค์ ครั้นจะให้ไปวีเอนนาด้วย ก็จะต้องขึ้นบัญชีที่ได้บอกเขาเสียแล้ว แต่เมื่อไปถึงเมืองบุดาเปสต์ กรมสมมติจะไปอิงแลนด์เพื่อรักษาโรคในตัว ไชยันต์จะไปกับลูกโตด้วยเรือมหาจักรี เข้ากระบวนที่เมืองเซนต์ปีเตอสเบิค แล้วไปสต๊อกโฮมแลโคเปนเฮเคนต่อไป การเรื่องเจ้านายในกระบวนรับรองอยู่ข้างจะลำบากแก่เขามากจริง ๆ เพราะเขาต้องจัดราชองครักษ์ของเจ้าแผ่นดินมาประจำให้รับใช้องค์ละคน แลขอบัญชีข้าในกรมของเจ้านายสำหรับเชิญเข้าในราชการด้วย ตัวคนก็ไม่พอใช้ หลวงสรสิทธิแลพินก็ต้องเรียกมาเพิ่มเติม ห้องที่เขาจัดให้อยู่ก็ต้องเป็นห้องใหญ่แลมีห้องนั่งห้องแต่งตัวผิดกันกับขุนนาง ขอให้คิดดูเพียงชั้นเช่นนายจ่ายวด ซึ่งเป็นแต่พนักงานห้องนอนของฉันเท่านั้น เขาจัดห้องนอนให้โตเกือบเท่าพระที่นั่งอมรพิมานมณี เตียงนอนเครื่องใช้พร้อมทั้งสิ้นแล้ว ยังซ้ำมีห้องนั่งแลห้องน้ำด้วย เพราะฝรั่งมันอยู่กันเหมือนจังหรีด ต้องห้องละคน หรือสองห้องสามห้องต่อคนหนึ่ง ว่าตามจริงเหมือนที่วังดุ๊กออฟเยนัว ซึ่งเขาบอกว่ารับได้แต่ฉันกับพระยาเดโชแลนายจ่ายวดนั้น เราอาจจะอยู่ได้ด้วยกันทั้งหมดบรรดาที่มา เพราะเหตุดังนั้น จึงเป็นการลำบากแก่เขา ที่จะต้องรับเจ้านายมาก ๆ คน สวัสดิ์ก็ครางอยู่กลัวจะเป็นการเกียจกัน แต่ความจริงไม่ใช่จะเป็นโก้หร่านไปตาม เห็นเป็นการขัดไม่ใช่การแกล้ง ตัวแกเองจิระก็ต้องไปอยู่โฮเตลครั้งหนึ่งแล้ว ได้สังเกตดูระวังตัวมาก ในการที่จะเป็นเกียจกันนี้ แลตัวเองก็ยอมที่จะออกจากหมู่ เพื่อจะไปจัดการรับที่แห่งอื่น มีปารีสหรือลอนดอนเป็นต้น

แต่ฉันเห็นว่าแกมีประโยชน์จริง ๆ จึงไม่ยอมให้ไป จึ่ระจะจัดการได้จริงอยู่ แต่มันเป็นเด็ก ขาด ๆ หวน ๆ แต่มีน้ำหนักน้อยด้วย จึงได้คิดเปลี่ยนหน้ากันเสียดังนี้ แต่กรมหมื่นสรรพสาตรนั้นได้ตกลงกันแต่เดิมมาแล้ว ว่าจะไม่เข้าในกระบวน จึงได้ให้เป็นไปตามเดิม แต่แกอยู่ข้างจะพ้นเสีย ได้กล่าวแก่สวัสดิว่าฉลาดในการที่จะกันไชยันต์ไม่ให้ไปเมืองโรม แต่ที่จริงการที่จะให้ไชยันต์ไปเมืองอังกฤษนั้น ก็ได้ตกลงมาแล้วเหมือนกัน แต่เผอิญมามีเหตุกลับกลายไปดังนี้ สวัสดิอยู่ข้างจะเดือดร้อนมาก ได้กรวดด่าเวอร์นี่ต่าง ๆ ฉันได้เห็นหนังสือแลโทรเลขมีไปมาเอง จึงเป็นการจำเป็น ที่จะต้องรับประกันว่าถึงสวัสดิไม่ชอบในการเจ้านายมาก ไม่แต่ชั่วความเห็นของแกเองว่าเป็นความลำบากดังกล่าวแล้ว แม้มีผู้ตักเตือนแนะนำเป็นอันมากก็ดี แกยังไม่คิดที่จะเกี่ยจกันด้วยอาการหยาบ ๆ ดังที่คิดเห็นว่าจะเป็นเช่นกรมสรรพสาตรกล่าวนั้นเลย เพราะต้องเข้าใจว่า ถึงแกเป็นคนผึ่งผางก็จริง แต่แกเป็นคนฉลาดมีการที่เกี่ยวข้องเมื่อครั้งท่านเล็กเป็นตัวอย่างมาแล้ว ถ้าแกจะเล่นแล้ว เล่นข้างปล่อยให้ยุ่มย่ามจนสุดฤทธิ์ ดีกว่าที่จะเอาตัวเข้าชิง แต่ถึงแม้ดังนั้นแกก็ไม่ทำ เพราะเหตุว่าตัวแกเข้าอยู่ในหมู่นั้นด้วย ไม่ได้แยกต่างหากกันเหมือนเมื่อครั้งท่านเล็กมา จะพลอยขายหน้าด้วย ฉันเข้าใจว่าที่พูดมานี้ ไม่ใช่โง่กว่าแก แต่ได้พิจารณาเห็นเหตุดังเช่นกล่าวมานี้แล้ว

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ป.ล.

ได้ส่งหนังสืออิลลัสตเรชั่น ภาษาอิตาลี ซึ่งมีรูปฉันนั่งรถกับเจ้าแผ่นดิน แลรูปที่ถ่ายที่เมืองเวนิส มาให้ดูเล่นด้วย หนังสือเช่นนี้เรายังไม่ได้เคยเห็นมาแต่ก่อน ผู้ที่นั่งหน้ารถอีกคนหนึ่งนั้น คือแอดดิกงเยเนราลของเจ้าแผ่นดินซึ่งให้มาประจำสำหรับใช้อยู่ที่ฉัน จนถึงเวลานี้ก็ยังอยู่

(พระปรมาภิไธย) จ.ป.ร.

ที่ ๒๗

โฮเตล รอยาล เดอ ลาเป ฟลอเรนซ์

วันที่ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยการเที่ยววานนี้ไม่เป็นแก่นสารอันใด ฉันจึงรวมไว้ในจดหมายรายวัน แต่ส่วนวันนี้ คือไปเยี่ยมดอบปรินซ์ออฟเนเปิล พบปรินเซสด้วย เธอมาถึงวานนี้บ่าย ๓ โมงเศษ พอบ่าย ๕ โมงมาหาฉันที่โฮเตล ฉันไม่อยู่ติดอาจารย์ทั้งหกเกณฑ์ให้นั่งสำหรับทำรูป ที่พบกันวันนี้ก็วันสั่งให้มาบอกเรื่องรูปที่จะให้ฉันยังไม่แล้ว เห็นจะถ่ายใหม่ทั้งสองพระองค์ รูปศิลาที่ให้ฉัน พวกช่างเขาคะเนว่า คงจะเป็นรูปละ ๘๐๐ ปอนด์ รูปเหล่านี้ราคาราวกับเพชร ฉันขอให้แม่เล็กกำชับให้มาก จะเป็นโรงภาษีหรือทหารเรือหรือหลวงสิทธ จะเปิด ขออย่าให้แตกลิได้เลยเป็นอันขาด ปรินเซสเล่นแสตมป์ วันนี้ให้แสตมป์เมืองมอนตินิโกรฉันทั้งสำรับ ฉันจะให้ไทย เจ้าทั้งสองคนจะไปลอนดอนในพรุ่งนี้เหมือนกัน แต่จะรอคอยฉันก่อน ส่งแล้วจึงจะไป นัดไปพบกันที่เนเปิลอีก เพราะเธอจะย้ายไปบังคับการทหารที่นั้น เป็นคนเรียบร้อยดีทั้งสองคน เจ้าหญิงรูปร่างหน้าตาแต่ตัวแจ๋วแหวว ชอบกับประวิตรจึงชักให้สนิทกับฉัน ยังจำวิธเล่นแบมือคอยถ้าบันที่ประวิตรสอนให้เล่นได้ ฉลาดเป็นอัศจรรย์ อยากเขียนชื่อตัวไทย ให้สวัสดิ์ร่างให้ดูเสียครูเดียวเขียนไม่ได้ดูแบบเลย ตัวดีกว่าที่สวัสดิ์ร่างให้ด้วย เซ็นชื่อให้ฉันมีไปถึงบางกอกจะให้ดู

เมื่อคืนนี้เลี้ยงขุนนางอิตาลี แปลว่าฉันเที่ยวติดหมดทั้งนั้น พวกคุณท้าวนางแลสาวสนมกรมในขอรูปถึง ๘ รูป ฉันได้ส่งรูปเวลาไปรีวิว ๔ แผ่น ไม่สู้ดีแผ่นหนึ่ง กำลังกวนกันมอมยิ้มรับคำนับ จึงพึงเข้าใจว่ากวนแล้ว ต้องยิ้มคำนับหุบไม่ลง เช่นนั้นตั้งแต่ไปจนมา ไม่ใช่การง่าย คุยกับฉันตลอดทาง แต่ต้องเบ่งยิ้มไปพลางไม่หยุดได้ ท่าทางงามนัก คนจึงมีความรักมาก

ยังรูปที่ถ่ายที่นี่ดีบ้างไม่ดีบ้างฉันเก็บส่งมาหมด สายตะพายขาวๆ คือตราเซนต์แอนดรูของรัสเซีย จะถ่ายไปแจกที่นั้น แต่ที่ใส่ตราอิตาลีให้โปรเฟสเซอร์คอดิยานี้ไปเสียแล้วจะส่งไปใหม่ ฉันได้ความยากแค้นเดือดร้อน ด้วยตาโปรเฟสเซอร์เหล่านี้แกจู้จี้เต็มที ไม่แต่เสียเงิน เสียเลือดเนื้อที่ต้องทนเป็นอันมาก แต่เห็นจะได้รูปดีๆ บ้าง อยากได้รูปเสด็จอุปัชฌาย์[๑๘๕]บรรดาที่มี กับทั้งให้ถ่ายรูปจากรูปเขียนบนพระที่นั่งแลรูปปั้นที่นายป้าน[๒๐๖]แลเจ้าสุบรรณ[๑๐๖]ปั้นมาด้วย รูปเสด็จยาย[๒๐๘]บรรดาที่จะหาได้ทั้งถ่ายจากรูปเขียนด้วย รูปชายใหญ่[๒๐๒]บรรดาที่มีชั้นเป็นหนุ่มขอให้แม่กลาง[๒๐๙]ด้วย จะทำรูปศิลาตั้งที่วัดมหาธาตุ แต่การที่ทำรูปคนตายเช่นนี้ เป็นบอกว่าไม่เหมือนได้ มีแต่ต้องไปหาช่างที่เลวๆ ทำ ที่ดีแล้วไม่รับเสียเลยกลัวเสียชื่อว่าทำไม่ดีขึ้นจริงๆ แล้ว

ฉันต้องโทรเลขเข้าไปเอาเครื่องแต่งตัวแม่เล็ก เพราะแกไม่เห็น แกไม่ยอมเขียนรูปไทยๆ ที่ทำหน้าขาวๆ แกไม่เชื่อหมด จะต้องเอารูปที่ไม่ได้แต่งจึงจะเห็นเงาได้ เพราะฉะนั้นขอให้แม่เล็กถ่ายรูปลูกเด็กสามคน[๒๑๐]ใหม่ แต่งเสื้อกลาสีเดิมหรือเสื้ออื่นๆ ให้เหมือนกัน แล้ว

ขอให้ส่งเครื่องแต่งตัวมาด้วย แต่จำเป็นต้องให้ใส่หมวก หาไม่จะเกิดเขียนจุกไม่ถูกขึ้นมา จะต้องไว้จุกลูกพระยาสุริยา ที่ตกลงต้องเอาจึงมาแต่งตัวให้ดูแทนแม่เล็ก

เมื่อคืนนี้นอนไม่หลับจน ๓ ยาม เห็นจะเป็นด้วยเมื่อยแลท้องไม่สบาย วันนี้อยู่ข้างง่วงเต็มที่ จึงขอจบเพราะได้เขียนรายวันที่ค้างมามากแล้ว

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๒๘

อิสเชล ในออสเตรีย
วันที่ ๒๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖ [๓๐]

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันมาคราวนี้รู้สึกว่าเป็นคนกระหายน้ำอยู่เป็นนิตย์ เพราะช่องจะได้ดื่มให้เต็มอิ่มนั้น ห่างนักห่างหนา ต้องย่อยน้ำแข็งอมพอแก้กระหาย ครั้นจะอมมากนักหรือราคาก็แพงชั่วแต่เย็นไปครู่หนึ่งแล้วก็กลับกระหายอีก เพราะไม่ได้ดื่มให้เต็มอิ่มเต็มปรารถนาฉันใด ช่องที่จะได้รับหนังสือช่างห่างเหินเสียจริง ๆ ได้แต่โทรเลขเท่านั้นก็พอแก้กระหาย

ฉันมาอยู่ที่นี่รู้สึกเหมือนอยู่การุตผู้คนมาก แต่เป็นคนบ้านนอกไม่ตอมเกรียว ๆ เหมือนเมืองใหญ่ ๆ แต่อากาศเหมือนโตสำรีหนาวจัดพอใช้ เพราะร้อนปีนี้ล่า ที่นี่หนาวถึง ๗ เดือนจนต้นไม้โตช้าเต็มที่ เขาปลูกใหม่ที่หน้าโฮเตล ๗ ปีแล้ว ถ้าจะเปรียบด้วยต้นประดู่ เท่ากับที่เราปลูกปีเดียว คือแตกเป็นสองง่ามสูงสัก ๓ ศอก หรือ ๓ ศอกคืบเท่านั้น แต่ปลื้มด้วยเรื่องมอสแลเฟิน ไปตามเขาแห่งใด มอสงอกเต็มปูเป็นพื้น เฟินขึ้นสูงชั้นหนึ่ง บนเฟินนั้นล้วนแต่ต้นสนทั้งนั้น สนที่เราหายากเกือบตาย ที่นี่ถึงกับทำรั้วเล่นได้ แต่มันกินนานปีกว่าจะเป็นรั้วขึ้นได้ ดอกไม้เถื่อนสีต่าง ๆ ที่ขึ้นบนหญ้ามีเหมือนกัน แต่ไม่มากเหมือนที่อื่นคลากเกน ที่เที่ยวมีมาก เป็นเรื่องขึ้นเขาลงทะเลสาบเหมือนกัน แต่ฝนตกบ่อย ๆ พร่ำไปยังค่ำ ไม่ใคร่มีเวลาเที่ยว พระอาทิตย์ตั้งแต่ฉันมายังไม่ได้เคยเห็นหน้าตากันว่าเป็นอย่างไรเลย

ที่ ๒๙

วังฮอฟเบอร์ค เวียนา

วันที่ ๒๒ มิถุนายน ร.ศ.[๓๐] ๑๑๖

หนังสือวานนี้เขียนค้าง เพราะมีราชการอื่น แลฉันไม่สู้สบาย เปนหวัด ครั้นจะเขียนให้ตลอดตามความประสงค์เดิม เห็นจะไม่สำเร็จ เพราะมาเช่นนี้คงจะไม่มีเวลาว่าง จึงขอลัดตัดความเอาแต่ที่สำคัญ

เมื่อวานซืนนี้จระไปเยี่ยมกวีน[๒๑๑]ออฟเดนมาร์ค ที่มาอยู่กับดุ๊กออฟคัมเบอ แลนด์[๒๑๒] ลูกเขยที่คมุนเดน ห่างจากอิศเชลทางรถไฟชั่วโมงหนึ่ง ทางรถแลเรือโมงครึ่ง ดุ๊กออฟคัมเบอแลนด์คนนี้เปนลูกของกิงยอช[๒๑๓] ออฟแฮนโนเวอ ที่ตาบอดแลเยอรมันชิงเอาเมืองเสีย กิงยอชเปนลูกของดุ๊กออฟคัมเบอ แลนด์[๒๑๔] อาวกวีนวิกตอเรีย ที่มาเปนเจ้าแผ่นดินแฮนโนเวอ เพราะฉะนั้น ดุ๊ก[๒๑๒]คนนี้เปนหลานกวีนวิกตอเรีย ได้ลูกเจ้าแผ่นดินเดนมาร์คคนเล็กชื่อไทรา[๒๑๕] น้องปรินเซสออฟเวลส์[๒๑๖] แลเอมเปรสรัสเซีย[๒๑๗] พระราชมารดาของซานิโกลา[๒๑๘] สบัจจุบันนี้ เปนเมีย มีลูกชาย[๒๑๙] ๒ หญิง ๓ กวีน[๒๒๐]ออฟแฮนโนเวอมารดามาอยู่ที่นี่จึงมาอยู่ด้วย ได้รับยศเปนนายทหารออสเตรีย แต่ไม่ได้บังคับการทหาร เปนคนมั่งมีมาก พ่อตา[๒๒๑] แม่ยาย[๒๑๑] มาเยี่ยมทุกปี ครั้นจระกลับมา ดุ๊ก[๒๑๒]จะ ตามมาหาฉัน จึงห้ามไว้ เพราะเปนเวลาฉันไปเที่ยวแลเย็นมากแล้ว จึงมีโทรเลขมาเชิญฉันไปกินกลางวัน ฉันไปรถแล้วลงเรือในทะเลสาบคมุนเดน ไปขึ้นที่ท่าหน้าเมือง ดุ๊กลงมารับถ่อมตัวเปนอันมาก จะเชิญให้นั่งเคียงฉันในรถเท่าไรก็ไม่นั่ง ไปถึงที่อยู่ใหญ่โตมาก ทำใหม่ กวีน[๒๒๐]ออฟ

แฮนโนเวอไม่อยู่ ได้เฝ้าแต่กวีนออฟเดนมาร์ค[๒๑๑]แลดัสเชส[๒๑๕] กับลูกทั้ง ๕ คน[๒๑๙] ต้อนรับเปนเรากันเอง คุยกันเล่นเรื่อยไม่มีพิธีรีตองเลย ฉันเข้าใจว่าแม่เล็กคงอยากรู้ว่าท่านทั้งหลายนี้เปนอย่างไร

กวีนออฟเดนมาร์คนั้น พระชันษาเกือบ ๘๐ พระโสตตึง แต่สังเกตปากแม่น ถ้าเรื่องใดที่ท่านตั้งต้นแล้ว คุยกันได้เปนเรื่องไม่โก่เลย[๒๒๒] แต่ถ้าเราตั้งต้นแล้ว เปนไก่[๑๗๓] บินทีเดียวไม่ใช่ไม่ตอบ ตอบสามวาสองศอกได้สบาย กิริยากระปรี้กระเปร่า คล้ายท้าววรคณานันท์[๒๒๓] ไลย เห็นเปนรอยคนแก่สวย ซึ่งตรัสราคาชีพจรยังมากกว่าจ่าม[๒๒๔] จึงแต่เห็นมนุษย์เปนเด็กทั้งโลกตามธรรมดาคนแก่ เล่าถึงเมื่อกระนั้น[๒๒๕] เปนพื้น เปนต้นว่าเคยไปเมืองโรมเจ็ดวันเที่ยวยังค่ำ ๆ แต่เมื่อกิงฮ่มเบิต[๑๕๖] ยังสูงแค่โต๊ะกินข้าวเท่านั้น กับฉันนั้นพอเจ้าพ่อคุณยังหนุ่มทีเดียว แก่กว่าลูกคนเล็ก[๒๑๕] (ดัสเชสออฟคัมเบอแลนด์) ๙ วันเท่านั้น ชมว่า เออท่าทางมีสง่าราศีสมเปนเจ้าแผ่นดิน เบ๊ปีจะรมันเหมือนพ่อ มิน่าสวยฉะ หยอกเรื่อยไปเช่นนี้ เห็นฉันไอกรวว่าไม่รักษาตัว มีดหมอมีหรือไม่จะต้องหายาให้กิน ให้กินน้ำแร่นี้ไปก่อน อย่าให้สูบบุหรี่แลนัดยามากนักชักคอแห้ง ทรงพระโอ๊ก[๒๒๖] ปี้เปนหมอเช่นนี้เปนนิตย์ พระเศียรก็มีแล้ว แต่ยังกินข้าวได้มาก เห็นจะหลายปีกว่าจะสิ้นพระชนม์

ดุ๊กนั้นดูหน้าตาผิดกับรูปเจ้าอังกฤษ หน้าตาเปนเยอรมัน สูงผอมหัวหลิมแก้มพอง อายุ ๕๒ ปี แต่หัวหงอกมาก ดูผิวพรรณไม่แข็งแรง พูดเสียงรัว ๆ ถ้าจะให้เทียบต้องเทียบพระยาสุรพล[๒๒๗] แต่อ้วนกว่าหน่อย แต่ดูเปนคนใจดี ไม่เย่อหยิ่งเลย ออกน่าสงสาร ดัสเชส[๒๑๕]

๒๑๖-๒๑๗

หน้าตาก็ลีบไปกว่าพี่ ๒ คน ฟันเหยินมาก เหมือนพระองค์[๒๒๘]กินรีเมื่อสาว ๆ แต่กิริยาแลพูดจาดีนัก เขาว่าเหมือนพี่ไม่หนัด[๒๒๙] เกินไปไม่หรับ[๒๓๐] ๆ นับเป็นญาติสนิทข้างขาปีเดียวเดือนเดียวกันกับฉัน แกเกิดวันที่ ๒๙ กันยายน ค.ศ. ๑๘๕๓ ต่างคนต่างอึ้กันเกือบตาย ลูกเด็ก[๒๑๙] ๆ น่า

๒๑๙ (๓)

เอ็นดูทุกคน ลูกคนใหญ่เป็นผู้หญิงรุ่นสาว หน้าตาออกเวลส์ ๆ

(๒)

เสียแต่จมูกเป็นพ่อไป ลูกชาย[๒๑๙]ใหญ่รุ่นหนุ่ม เจ็บขาเป็นอะไรไม่ทราบ ล่วงมาปีครึ่งแล้วไม่หายสนิท ต้องตัด ๆ ผ่าอะไรกัน ๗-๘ หนมาแล้ว หมอจะผ่าอีก เสด็จ[๒๑๑]ยายไม่ยอม ยังนอนเจ็บอยู่ ฉันได้เข้าไปเยี่ยม น่าสงสารเต็มที่ ล่อกันเป็นเด็กแดง ๆ เห็นเข้าแล้วให้นึกถึงเมื่อตัวเจ็บเองเป็นกำลัง แต่บรรดาบ่าวไพร่ใช้สอยยังเป็นอย่างเจ้านาย คือใส่เสื้อแดง มีคนถือไม้พลองตะบองยาวพร้อม ที่เรือนชักธงกวินเดนมาร์คข้างบน ธงของลูก[๒๓๒] เองข้างล่าง กินข้าวแล้วเดินดูเรือกสวนต่าง ๆ จนได้เวลากลับ ลูกมาส่งที่สเตชั่น สองวันนี้ฝนตกพรำเพรื่อ หนาวจนไม่มีความสุข ขึ้นเย็นตั้งแต่ขมองแล่นลงมาถึงท้องไม่สบายเลย

กำลังเขียนหนังสือค้าง ได้รับหนังสือแม่เล็กที่ ๑๕ ที่ ๑๖ ต้องหยุดอ่านยังไม่ทันหมดรับโทรเลขพระยาสุริยาเรื่องฝรั่งเศสประกอบกับที่ไม่สบาย ลืมตาไม่ขึ้นช่างคิดถึงบ้านหาอะไรเปรียบไม่ได้เสียแล้ว ปรึกษากันจน ๗ ทุ่มกินยาบัดแล้วนอน ต้องตื่นแต่ ๑๐ ทุ่มไปไม่สะดวกเจ็บในท้องข้างขวาต้องการรีด จะให้ใครรีดก็ไม่ได้ มันเป็นเช่นเมื่อคราวเจ็บเลยกินแต่ซุบ ๓ ถ้วย ไม่สบายมากขึ้นต้องเรียกหมอ ตาหมอหมดท่า

เลยนวดกันไทย ๆ นั้นเอง แล้วให้กินยา ๒ เม็ด ดูทีก็ชอบกลอยู่ ตกบ่ายค่อยสบาย [๒๓๒] แต่พื้นไม่ใคร่ดี เพราะมีเรื่องหลวงศัลยุทธเป็นล่าม พลิกเติมที่พูดกันให้เข้าใจยากเป็นที่สุด ไม่เข้าใจแล้วไปทำ[๒๓๓] ต่าง ๆ ผิดไปแล้วกลับมาสอน ๆ เถียงเข้าก็โกรธเฉ ๆ ชอบกลเล่าไม่ถูก แต่ต้องการเขียนยาวไม่มีเวลา ๑ ขั้นพวกเมืองเบอร์ลิน วิตกวิจารณ์เข้าใจยาก ธรรมเนียมจัดไม่เข้าเรื่องเข้าราว ประดักประเดิดเต็มทีเหมือนกันหมด ตั้งแต่พระยานนท[๒๓๔] ลงไป จนร้องแล้วว่านิ่ง ๆ เสียดีกว่าเพราะพูดภาษาไม่ได้ พูดคำใดช่างไม่ถูกต้อง ตรองเสียหมื่นปีทุก ๆ คำเหนื่อยเต็มที

มาถึงนี่เอมเปอเรอ[๒๓๕] ลงมารับ กับอาชดุ๊ก[๒๓๖] ๓ คนเป็นน่าพี่ควงผิด (๑) (๒) (๓) คาดผิดหมาย เอมเปอเรอดูในรูปเหมือนจะใหญ่โต แต่ที่จริงเล็กนิดเดียว ผอมกว่าฉันเป็นกอง เป็นแต่สูงกว่าเท่านั้น แก่เหี่ยวแต่คล่องแคล่วเต้นหรับ ๆ ดูเป็นคนแก่ใจดี ดูรูปแลคำเล่าหมายว่าจะยิ้มไม่เป็น ที่จริงยิ้มอยู่เป็นนิตย์ แต่เรื่องพูดภาษาไม่ได้ ทำให้เก่งเก้งเก้กะ[๒๓๗] หมดเรื่องกันไปบ่อย ๆ การเรื่องล่ามเป็นพระการใหญ่มิใช่เล่น ตกลงเป็นเคาน์ตวอนทร์เป็นล่ามเพียงคำว่าใกล้ไกลก็ไม่รู้ ตกลงเป็นคุยกันตามมีตามเกิด เป็นสิ้นหวังที่ว่าจะสนิทสนมกันได้ด้วยประการใด ล่ามของเรายิ่งร้ายไปกว่าของเขาเสียอีก ฉันลงทอดธุระ พรุ่งนี้อาชดุ๊กหลุยวิกตอ (๑) [๒๓๖] จะเป็นล่าม ได้ชมดูวันนี้อาการก็จะไม่คลายกว่าล่ามเก่า ซ้ำธรรมเนียมที่นี่เป็นพระการใหญ่ไปเสียหมดทุกอย่าง เวลาช้าหรือเร็วไปจนมินิตเดียวก็ไม่ได้ เจ้าพนักงานพระราชพิธีถือนาฬิกามองอยู่ทุกคน

ยะโส็กเท่านั้นเอง เจ้านายที่มารับ ยืนเข้าแถวเปนทหารหมด เต้นอยู่แต่เอมเปอเรอคนเดียว ข้าราชการจะคุยหรือยิ้มแย้มอะไรก็ไม่ได้ ยืน[๒๓๘]บ่อ เปนแถว ๆ ไปทั้งนั้น เวลาก็เปนอย่างเมืองจีน เอมเปอเรอนอน ๔ ทุ่ม แอดดิกงตื่นขึ้นแต่งตัวแต่ ๓ ยาม บรรทมตื่น ๑๐ ทุ่ม ตี ๑๑ เสวยเช้า พวกนั้นต้องไปนั่งโต๊ะหลวง เสวยข้าวเย็นบ่ายโมงหนึ่ง กลางคืน ๒ ทุ่ม เครื่องว่าง แต่ที่แท้เสวยข้าวหนเดียวเท่านั้น แขกไปใครมาเลี้ยงดินเนอบ่าย ๕ โมง แต่องค์เองไม่เสวย วันนี้ฉันกินดินเนอบ่าย ๔ โมง กินสับเปอยามหนึ่ง มีกับข้าวสิ่งเดียวเท่านั้น อ้ายพวกที่มาเลี้ยงถามว่าจะกินเช้าเวลาใด ขอพระราชทานเสียอย่าให้ก่อน ๑๐ ทุ่มเลย เราก็ชอบใจนัดไป ๒ โมงเช้า วังนี้ใหญ่โตเสียจริง ๆ แต่คนที่มาอยู่ด้วยกันจะไปมาหากันถึงเดินเหนื่อย ที่ฉันอยู่คนเดียวเห็นจะยาวกว่าพระที่นั่งบรมราชสถิตย์ทั้งหลัง จะไปกินข้าวเดินไปเกือบถึงสวนเต่า[๒๓๙] เครื่องตกแต่งรูปภาพล้วนแต่พงศาวดารทั้งนั้น ของที่แต่งเปนชิ้นวิเศษหมด เพราะเปนเจ้าที่เขาถือกันว่าเปนผู้ดีอย่างประเสริฐ แลเปนวังโบราณใหญ่ยิ่ง แต่เปนแน่ว่าเราจะไม่ได้แต่งตัวอย่างอื่นนอกจากเต็มยศแลครึ่งยศทหาร

วันนี้พอมาถึงเห็นหนังสือแม่เล็กมาวางอยู่ในห้องแล้ว คือนำเบอร์ ๑๖ ใบที่ ๕ กับนำเบอร์ ๑๗ ฉันต้องของดไว้อ่านแลตอบต่อไป ถึงฉบับที่ ๑๕ ที่ ๑๖ ก็เหมือนกัน เพราะรีบจ้าหนังสือฉบับนี้

พึ่งได้รับโทรเลขพระยาวิสุทธิ์ เรื่องลูก[๒๖]ที่ไปช่วยงานกวนเปนการดียิ่งนัก ฉันจึงเอาต่อท้ายโทรเลขส่งเข้าไปด้วย

ฉันได้ซื้อของเล่นอย่างขึ้นพระบาทของเมืองอิสเซด ส่งให้พระยา

นนท์ส่งมาให้แม่เล็ก มันเลว ๆ แต่เป็นที่ระลึกเพราะมีชื่ออยู่เท่านั้น พระยานนท์คงทำรายงานละเอียดเป็นแน่ ขออย่าวิตกถึงความไม่สบายของฉันเลย ยังชั่วมากแล้ว แลมีเหตุที่จะแก้วิตกได้ ว่าอาการต่าง ๆ เช่นเล่ามานี้ไม่แปลกแลไม่มากกว่าที่เคยเป็นอยู่ แต่ตัวฉันก็อ้วนพีบริบูรณ์แก้ม ๒ ข้างแข็ง แต่นอกนั้นไม่รู้ตัว ต่อลองเสื่อที่วัดไปทำแต่เมื่ออยู่เย็นวิวา จึงทราบว่าท้องโตกว่าสวัสดิ์นิ้วหนึ่งแล้ว จะนอนดีถนัดก็ไม่ได้จึงขอจบ

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๐

วังฮอฟเบิค กรุงเวียนนา
วันที่ ๒๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ตั้งแต่จดหมายเมื่อวันแรกมาถึงแล้ว ฉันไม่มีเวลาจะเขียนได้อีกเลย อาศัยที่ติดการรับรองดังจะกล่าวต่อไป แลเพราะเป็นหวัดมาแต่อิสเชลทุกขเวทนากำเริบกล้า กลับกันหน่อยหนึ่งกับเวมานิกเปรต เวลากลางวันแล้วเบิกบานเต้นผาง ๆ ไป เพราะจะนอนครางอยู่ก็ไม่ได้ แต่เวลากลางคืนเลิกงานแล้ว ยากที่จะนอนหลับ ลมเต็มไปในท้อง เสมหะเต็มไปในอก วันแรกแลวันที่สองได้นึกกลัวจะตาย อย่างเช่นชายใหญ่ หรือชายอนุสรณ์ เวลาจะนอนแล้ว ดูเสมหะท่วมไปไม่มีทางหายใจ แล้วหายใจเหมือนหอบเสียนาน ๆ จึงได้หลับ บัตคาดก็ตึงจนไม่รู้ว่าจะกดลงไปแห่งใด กล่อนก็จะลง อัมพฤกก็เต้นเหมือนตำข้าว ไอไม่มีเวลาหยุด เรื่องไอสงบได้ ด้วยได้ยาของอาชดุ๊กลุดวิก (๑) วิกตอกำไปให้ที่โรงละคร พอไอสงบลงอื่น ๆ ก็ค่อยเบาบาง แต่ไม่หายจนเดี๋ยวนี้ แต่เป็นอย่างเรียกว่าสบายได้ รายงานของวันนั้นต่อไปดังนี้

วันที่ ๒๓ เวลา ๔ โมงเช้า ไปเฝ้าเอมเปอเรอ เป็นการเยี่ยมตอบแต่งเต็มยศ เดินบนพระที่นั่งก็จริงอยู่แล แต่ต้องเข้าใจว่าไปถึงส่วนเต่า เอมเปอเรอไปนอนที่เชินบรุนจริงอยู่ แต่เข้ามาว่าราชการที่นี่ ตั้งแต่เช้า ๓ โมงไปจนบ่ายโมง ๑ ทุกวัน เข้าห้องปิดประตูอยู่

สองคน พระรัตนโกษา[๑๒๐]เป็นล่าม พูดกันด้วยเรื่องอะไร ๆ ต่าง ๆ เอมเปอเรอเล่าว่า ไปเซนต์ปีเตอร์สเบิกเมื่อเร็ว ๆ นี้ ซาร์[๒๑๘]พูดสรรเสริญฉันว่าดีนัก แลมีใจรักใคร่มาก บอกเอมเปอเรอว่า ฉันคงเป็นแขกอย่างดีของเอมเปอเรอคนหนึ่งที่ควรรับ แลว่าคงจะได้การรับรองดีมาก นั่งอยู่ถึง ๑๐ มินิตก็ไม่บอกให้กลับ แลไม่หยุดพูด ตำราเขาว่าไม่มีใครเฝ้าช้าเลย ฉันเห็นเหมาะช่องก็ลุกขึ้นลามา แล้วเลยไปที่ที่ฝังศพอาชดู๊ก[๒๔๑]กรุดอลฟ์เคราน์ปรินซ์ ซึ่งเป็นลูกชายคนเดียวรักนัก เขาว่าถ้าใครไปเยี่ยมศพแล้วทรงยินดีมาก หอพระที่ในวังยังตามตะเกียงไว้ให้ดวงหนึ่งเสมอ ทางไม่ไกลจากในวังนัก เป็นซอกเข้าไปแล้ว จึงลงใน อุโมงค์ใต้ดิน เย็นเฉียบไม่ ยักจัด เรียบร้อยดีเหมือนที่สุปารคา เอาแต่โลงตั้งเกะ ๆ กะ ๆ ไว้ แหวกช่องพอเป็นทางเดิน ประมาณสักร้อยเศษได้ดอกกระมัง สนิมแลอะไรจับคร่ำคร่าไปทั้งนั้น ที่เป็นสำคัญอยู่ก็แต่เอมเปรสมาเรียตเรเซอ[๒๔๒] มีฐานรองกับอื่นอีกบ้าง นอกนั้นทิ้งไว้กับพื้นเหมือนห้องที่ไว้กำปั่นเงินที่เรือน มีวิเศษแต่ได้เห็นศพลูก[๒๔๓] แลเมีย[๒๔๔]ของเอมเปอเรอนโปเลียน[๒๔๕]ที่ ๑ ตั้งเกะ ๆ กะ ๆ ไม่ต้องตรงด้วย ศพปรินซ์[๒๔๑]รูดอล์ฟอยู่กลาง เอมเปอเรอ[๒๔๖]เม็กสิมเลียนที่ถูกยิงตายกับพ่อ[๒๔๗] อยู่สองข้าง เอาเข้าไปไว้กั้นบังทีเดียว มืดครึ้ม มีหมายให้เจ้าพนักงาน เขาเอา เทียนไป ตั้งไว้ สองเล่ม กับที่ทรงกราบเหมือน เช่นวัดที่บัดเตเวียไปตั้งไว้อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง ไปถึงเอาพวงมาลัยวางบนหลังหีบ แล้วจะไม่คุกเข่าตามแบบก็กระไรอยู่ เพราะฉันไปแต่กับพวกเขาทั้งนั้น มีหลวงศัลยุทธิก็โก้หร่านไปด้วยคนหนึ่ง ต้องคุกเข่าซบหน้าตามแบบ กลับมาเปลื้องเครื่องครึ่งยศ กินกลางวันบ่าย

โมง ๑ แล้วไปเที่ยวเยี่ยมพวกอาชดูก ตั้งต้นอาชดัสเชสมาเรียต เรเซอ[๒๔๘] คนนี้เองที่ฝากหมาเคยเข้าไป เป็นพี่ของเจ้าหญิงบัวบอง[๒๔๙] ที่ใส่สร้อยคอเพชรเม็ดใหญ่เมื่อไปบางกอก เป็นคนชอบคบคนต่างประเทศ
(๑)
กว้างขวาง ให้ชั่วแก้วฉันอันหนึ่ง ฉันให้พานทอง อาชดูกน้องยา[๒๓๖] เธอไม่พบ แต่ไม่ใช่ไม่พบจริง ๆ เขาแกล้งเขากลัวเวลาเราจะไม่พอ ไปพบ
๓๒๖ (๒)
อาชดูกโอตโต คนนี้เรียบมาก เป็นน้อง[๒๕๐] เจ้าที่จะเข้าไปเมืองไทยเมื่อศก ๑๑๒ เจ้าฝรั่งคือ อัลเฟร็ด[๒๕๑] มอนตินิโว เป็นกรมวังผู้ใหญ่อยู่ที่นั่นวันนี้เขาแต่งตัวเต็มยศติดตราที่ฉันให้อาชดูกทั้ง ๓ องค์[๒๓๖] ของดเรื่องสนทนาไว้ จะไม่แล้ว กลับมาดูมิวเซียมสัตว์ต่าง ๆ ต้องงดเล่าไม่ได้ ขาเกือบหักทีเดียว กลับมาถึง ๓ โมงครึ่ง พักชั่วโมงหนึ่งถึงต้องนอนระงับ ๔ โมงครึ่งแต่งตัวรับเจ้าฝรั่งอีกคน ๑ คือเฮนรี[๒๕๒] ลิเชนส์แสตน แลอาชดูก ๒ คนมาขอบใจ รับตราก่อน ๕ โมงเอมเปอเรอมาสนทนาสักครู่หนึ่ง ไปดินเนอห้องใหญ่ เรื่องสวรรค์ต่าง ๆ ของการโต๊ะต้องงดอีกไม่มีสบีช เพราะในสำนักนี้เขาตัดสินเอาเป็นคนอื่นไปเสียแล้ว ตั้งต้นแต่เมื่อเอมเปอเรือ[๘๖]เยอรมันมาเรียกว่าเป็นเรากันเอง เลิกแล้วกลับมาทักทายคนโน้นคนนี้ แล้วเปลี่ยนเครื่อง แต่งเครื่องยศติดตราไปดูละคร ใคร ๆ เขาไล่ไปก่อนหมด เหลือแต่ฉันกับเอมเปอเรอ พอทุ่มกับยี่สิบมินิต เดินกัง ๆ เข้ามาในห้องคนเดียว ชวนไปดูละครขึ้นรถนั่งสองคน เจ้าพนักงานเขานำฉลองพระองค์มาคลุมขาทั้งเอมเปอเรอทั้งฉันตัวเดียวกัน ไปถึงโรงละครนั่งที่สำหรับกาลา คือตรงกลาง ให้ฉันนั่งกลางมีแต่เจ้านายเท่านั้น มหาดเล็กเด็กชาไม่ได้เข้าไปอยู่สักคนเดียว

ละครนี้เปลืองพระราชทรัพย์มิใช่เล่น เพราะเขาเลิกกันแล้ว ต้องไปหามาใหม่ คนถึง ๔๐๐ เสียเงินเกือบ ๒,๐๐๐ ปอนด์ เล่นเขาเรียกว่าบาเลต์ คือมีแต่ผู้หญิงบ้างผู้ชายบ้าง ออกมาฟ้อนรำไม่มีร้องหรือเจรจา เขาถือกันว่าผู้หญิงสวยไม่มีจะดียิ่งกว่านี้ เรื่องนั้นโคมเป็นเจ๊กรบกับญี่ปุ่น แล้วมีรำละครอย่างไทยด้วย ความคิดเห็นชาวตะวันออกเหมือนกับเราเห็นฝรั่งในเรื่องพระอภัยแท้ ๆ กระบวนหรูหรานั้นอยู่ข้างจืด ความประสงค์ก็มีสามสิ่งอย่าง คือฟังมโหรีเพราะ ดูผู้หญิงสวย ดูภาพแดแสงสว่างต่าง ๆ ดูคนดูที่ไปดูด้วยกันเอง แดยังมีอื่น ๆ อีกบ้าง ของดีที่เลิก ๔ ทุ่มเศษ มีเสวยของว่างในกลาง ๆ ครั้งหนึ่ง เวลาจะกลับ (๑) ฉันไม่มีเสื้อไป เอมเปอเรอวุ่นใหญ่ ต้องเอาเสื้ออาชดูกดุ๊วิกใส่ออกคับ ๆ เพราะแกผอม แต่ยาวทุมทามเพราะแกสูง กลับมาถึงต้องตั้งพระราชพิธีแห่ไปเสวยซับเปอ ๕ ทุ่มเศษจึงได้เปลืองเครื่อง มันยืบ ๆ ไปอย่างนี้แล ขอให้เข้าใจว่าจะมีเวลาใดที่จะเขียนหนังสือ ขึ้นนอนแล้วยังซ้ำไม่หลับอีกต่อหนึ่งจะเดือดร้อนปานใด วันนี้หายใจเหนื่อยเสียจน ๓ ยามจึงได้หลับ เวลาที่เรียกว่าพักนั้น ก็ต้องพล่ามอยู่เป็นนิตย์ เรื่องบัตรตราแจกบ่ายต่าง ๆ ขอจบเรื่องไว้ที่ พรุ่งนี้จะไปเขียนใหม่ที่บูดาเปสต์

(๑) ซี๒๓๖ ๗

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๑

แกรนด์โฮเต็ล ฮังคาเรีย เมืองบูดาเปสต์
วันที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยหนังสือฉบับที่เขียนเมื่อคืนนั้น ผัดไว้ว่าจะจดระยะ วันที่ ๒๔ วันนี้เกือบจะทำไม่สำเร็จได้ ด้วยมากลางทางร้อนเกือบขาดใจ เวลากลางคืนกินข้าวแล้ว เขาชวนให้ไปเที่ยวในแม่น้ำแดนยูบ(๑) ก็เลยออกพอใจเอาด้วยเหตุสองประการ คือเหมือนเมืองเราอย่างหนึ่ง ร้อนเต็มทีอย่างหนึ่ง แต่ถึงเวลาเกือบสองยามแล้ว ก็ต้องพระราชอุตสาหะสักหน่อยหนึ่ง แต่ถ้าจะเล่ายาวคงไม่สนุก เพราะพรุ่งนี้จะต้องไปที่อื่นเวลาเช้าไม่นอนไม่ได้ จะเขียนสั้นก็คงจะตรงกับที่แม่เล็กเรียกว่าวับวับเล็กน้อย จึงขอบอกแต่จำนวนรายสิ่งของที่ส่งแลคำอธิบายเสียก่อนเรื่องที่จะเขียนคงจะไปทันกัน คือ ๑) ขอส่งรูปบรรดาที่เขาถ่ายเมื่อเวลาไปที่เชินบรูม ที่เป็นวังของเอมเปอเรอออฟออสเตรีย อยู่นอกเมืองวิเอนนา เวลากินเนอแล้วลงมาขึ้นรถกับเอมเปอเรอ รถแลม้านั้นถ้วนอย่างวิเศษ ม้าสีขาวทั้งหมดทุกรถ ไปเที่ยวตามปาร์กแลที่เลี้ยงสัตว์เป็นรูปสำรับหนึ่ง ๑๗ แผ่น ได้จดฝอยมาในหลังรูปนั้นแล้ว ๒) รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ไปที่กาเลนเบอค เป็นเขานอกเมืองวิเอนนา กับอาชดุ๊กลุดวิกวิกตอ เขาถ่ายรูปอีกสำรับหนึ่ง ๖ รูปด้วยกัน ๓) รูปถ่ายแต่งตราเซนต์แอนดรู เพื่อจะไปให้พวกรุสเซีย เจ้าช่างถ่ายรูปทำลงในแผ่นถ้วยมาสัพพีสองรูป จึงได้ส่งมาให้รูปหนึ่ง ๔) ขนมต่าง ๆ ที่โต๊ะ

(๑) คือ แม่น้ำ Danube

เอมเปอเรอแลทีโฮเต็ลิน เขาทำสำหรับทุมเหวกัน ถ้าฉันจะกินก็ต้องกินรูปเอมเปอเรอ ๆ กินรูปฉัน พวกเราแลพวกเขาก็ทุ่มกันเช่นนั้น แต่ที่จริงไม่ต้องกิน หยิบเอากำไว้เท่านั้นก็พอ ๕) รูปถ่ายที่ฟลอเรนซ์เหมือนกันแต่ยังไม่ได้ส่งเข้ามา ฉายใหญ่สองเล็กสอง ๖ หนังสือพิมพ์เขาส่งมาให้ที่เมืองเยนัว มีรูปฉันให้แม่เล็กฉบับ ๑ กรมหลวงฉบับ ๑ กรมดำรงฉบับ ๑ เจ้าพระยาอภัยราชาฉบับ ๑ สำหรับดูเล่น ที่อื่นมีถมไปแต่รูปเก่า ๆ ไม่อัศจรรย์อันใด กับจดหมายลูกโตเล่าเรื่องไปในการยูบิลีควีนวิกตอเรียฉบับ ๑ ที่บ่นวนเวียนถึงเรื่องปรินซ์ออฟเนเบิล เพราะฉันจดหมายไปให้ชอบพอกัน กลัวฉันจะดุว่าไม่ทำตามคำสั่ง แต่ที่แท้ไม่ใช่โทษของลูกเลย ปรินซ์ออฟเนเบิลขี้ตระหนี่อย่างยิ่ง การที่จะคบค้านั้นมิใช่การที่จะเข้าได้ง่ายเลย ที่จริงลูกคล่องแคล่วเป็นอันมาก ไม่ใช่ตื่นไม่ใช่หลง อย่าหัวเราะเยาะ ฉันได้บอกเอมเปอเรอออสเตรียวันนี้ว่ายูบิลีของพระองค์ท่านปีหน้าจะให้มาช่วยก็ทรงพระปรีดาปราโมทย์มาก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

สถานราชทูตสยาม.

ถนนแอชเบอน เลข ๒๓

ลอนดอน, วันที่ ๒๑ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชหัตถเลขา ทรงเขียนที่อิสเซล ลงวันที่ ๑๙ เดือนนี้ ได้อ่านทราบความทุกประการแล้ว มีความยินดีเป็นอันมาก

ข้าพระพุทธเจ้าได้ขึ้นมากรุงลอนดอนแต่วันที่ ๒๐ เวลาบ่าย เวลาค่ำมีเลี้ยงที่มอลเบอเรอเฮ้าส์ แต่ข้าพระพุทธเจ้าหาได้ไปไม่

วันที่ ๒๑ เวลาเช้าได้ไปเที่ยว ลีฟกาด ที่ปรินซ์ออฟเวลส์ ดุ๊กออฟ[๒๕๓] ยอก[๒๕๔] ดุ๊กออฟโคเบิก[๒๕๕] ปรินซ์ออฟเนเบิล แลเจ้าองค์อื่น ๆ ดุ๊กออฟยอกนั้นเขามาก่อนเราตอบไป คนอื่น ๆ ก็ได้มาตอบเราแล้ว มาเองทั้งนั้น เว้นแต่ปรินซ์ออฟเนเบิล

เวลากลางวัน วันที่ ๒๑ นั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปกินเลี้ยงกลางวัน ปรินซ์ออฟเวลส์และดุ๊กออฟคอนนอต[๒๕๖] ได้นำให้รู้จักกับเจ้านายต่าง ๆ คือ ปรินซ์ยูเยนออฟสวีเดนนอรเว[๒๕๗] ปรินซ์วัลดีมาออฟเดนมาร์ก[๒๕๘] แกรนดดุ๊กเลี่ยซออฟรัสเซีย[๒๕๙] ปรินซ์อัลเฟร็ดออฟแซกซโคเบิก[๒๖๐] เป็นต้น ดูท่าทางสนิทสนมดี ปรินเซสส์ออฟเวลส์[๒๑๖] ก็มารับสั่งด้วยอย่างดี ตรัสถามถึงพระเจ้าพระยา[๑๘๑] ว่าอยู่ที่ไหน ข้าพระพุทธเจ้าทูลว่าตามเสด็จทูลหม่อม[๒๐๑] อยู่ ปรินซ์ออฟเนเบิลก็ได้เฝ้า มาพูดด้วยและส่งกาดของเสด็จน้าโต[๒๕๑] ให้ ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ทันได้คุยกันนานก็เดินไปเสีย ข้าพระพุทธเจ้าเที่ยวไล่จับองค์ก็ไม่ใคร่ได้ เลยไม่ได้นำให้รู้จักกับปรินเซสส์[๑๘๒] เมื่อเลี้ยงนั้นข้าพระ-

พุทธเจ้าไปนั่งโต๊ะเดียวกับดุ๊กออฟยอก เขาบอกว่านั่งที่ไหนก็ได้ปรินซ์ชาลส์ออฟเดนมาร์ก[๒๖๑] แกพาไปนั่งโต๊ะนั้น เพราะแกอยากจะคุยด้วย ถามถึงเรื่องพี่จิระ บอกว่าเสียใจที่จะไปเสียจากเดนมาร์ก แลถามถึงคุณพีน[๙๔] ได้คุ้นเคยกันมาตั้งแต่ได้อยู่ที่โรงเรียนทหารเรือด้วยกัน

เมื่อแล้วได้ไปประชุมสูบบุหรี่แลคุยกันในห้อง ๆ หนึ่ง จนกวีน[๙๕] เสด็จออก พวกเจ้านายเข้าไปเฝ้าจูบพระหัตถ์ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายพระราชหัตถ์ทูลหม่อม กวีนตรัสทักข้าพระพุทธเจ้าสองสามคำ คือถามว่ามาแต่เมื่อไรเป็นต้น เมื่อพวกเจ้านายเฝ้าหมดแล้วถึงพวกทูตพิเศษ แล้วถึงพวกแขก แล้วก็เป็นอันจบงานกลางวัน

[๒๖๒] ท่านเจ้าพนักงานญี่ปุ่นนั้นอยู่ข้างจะขัน คือ เล็กนิดเดียว เตี้ยกว่าข้าพระพุทธเจ้า แต่เป็นผู้ใหญ่แล้ว แต่งตัวเป็นทหารเรือดาบสั้นเกือบจะเท่าดาบมิดชิปแมนอังกฤษเท่านั้น จนปรินซ์ชาลส์ออฟเดนมาร์กแกเรียกดาบตุ๊กตา เป็นการขันกัน

เวลาเย็นข้าพระพุทธเจ้าได้ไปกินเลี้ยงที่วัง เวลา ๒ ทุ่ม ๔๕ มินิต ข้าพระพุทธเจ้าได้จูงเอมเปรสส์[๒๖๓] เฟรเดริก ได้นั่งโต๊ะเดียวกับกวีน ข้างขวาของเอมเปรสส์เฟรเดริก เวลาเลี้ยงนั้นเอมเปรสส์[๒๖๓] ได้ตรัสถามข้าพระพุทธเจ้าถึงที่อยู่ การเล่าเรียนและอื่นอย่างหนึ่ง ๆ หนึ่ง ๆ คือ มาอยู่แต่เมื่อไรแล้วเป็นต้น แกรนด์ดัสเชสส์ออฟเฮสส์[๒๖๔] นั่งต่อข้าพระพุทธเจ้าไป ได้คุยกับข้าพระพุทธเจ้าอย่างสนิทสนมดีมาก ถามถึงพี่น้องว่ามีอยู่ในอังกฤษแลนด์กี่คน และถามว่าอายุเท่าใด เล่าเรียนเป็นอย่างไร ข้าพระพุทธเจ้าก็ตอบทุกข้อถาม แลพูดกันเรื่องแห่แลเรื่องอื่น ๆ อีกหลายเรื่อง เมื่อดินเนอจบแล้ว อาชดุ๊กเฟอร์ดิแนนด์[๒๖๕] ออฟออสเตรียได้ลุกขึ้นเรียกให้ดื่ม

ให้พรกวิน แล้วเมื่อกินลูกไม้แล้วกวินเส็ดจไปในริเซ็ปชั่นรูม ข้าพระพุทธเจ้าจูงเอ็มเปรสส์เฟรเดริกไป แล้วก็ได้กินกาแฟแลคุยกัน ปรินเซสส์[๒๑๖๙]ออฟเวลส์ได้ทรงนำให้รู้จักกับดัสเชสส์[๒๖๘๕]ออฟเซกซ์โคเบิก ๆ ถามถึงเรื่องเส็ดจรัสเซีย ว่าจะเส็ดจเมื่อไร ข้าพระพุทธเจ้าทูลว่าเมื่อเส็ดจบูดาเปสต์แล้ว แลข้าพระพุทธเจ้าทูลด้วยว่าข้าพระพุทธเจ้าจะได้ไปด้วยเหมือนกัน แกรนด์ดูก[๑๒๕๙]เล็ซออฟรัสเซียถามข้าพระพุทธเจ้าว่า ทูลหม่อมจะเส็ดจมอสโคว์หรือไม่ ข้าพระพุทธเจ้าบอกว่าจะเส็ดจ ท่านแกรนด์ดูก[๒๕๙๓]ว่าหวังใจว่าคงจะได้เฝ้าในเร็ว ๆ นี้

เวลาประมาณ ๔ ทุ่ม พวกสวิตของเจ้านายแลทูตพิเศษได้เข้าเฝ้ากวิน ท่านเจ้านายนำหน้าเข้าไปก่อนแล้วก็ไปยืนคอยทูตขานชื่อพวกสวิตของตัว การใหญ่นานกว่าจะหมด ช่างน่าดูจริง ๆ เครื่องแต่งตัวแปลก ๆ กัน พวกนายทหารแขกก็ได้เข้าเฝ้าด้วย แล้วกวินก็เส็ดจขึ้น พวกเจ้านายไปกินอะไรนิดหน่อยก่อนจะกลับ ในที่ไปกินนั้นแกรนด์ดูกเลิซได้นำให้ข้าพระพุทธเจ้ารู้จักกับแกรนด์ดัสเชสส์[๒๖๖๙] แล้วต่างคนก็ต่างกลับไปที่อยู่ คืนวันนั้นข้าพระพุทธเจ้าคิดจะไปคุยกับปรินซ์ออฟเนเบิลก็เฟเลียจับองค์ไม่ใคร่ได้เลย ประเดี๋ยวไปโน่นประเดี๋ยวไปนี่ เป็นแต่พยักพเยิดกันห่าง ๆ เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเสียใจนักที่ไม่ได้คุยกันมาก แลปรินซ์เซ็สส์[๑๘๒๙]ก็เลยไม่ได้รู้จักกัน แต่ข้าพระพุทธเจ้าจะตั้งใจหาช่องพบแลคุยกันให้จงได้ คงจะได้พบกันอีกไม่ช้าเป็นแน่ ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอมกิฟอัป* การที่จะได้สนทนากันเลย

วันที่ ๒๒ เวลา ๕ โมงเช้ามีแห่ใหญ่ ข้าพระพุทธเจ้าขี่ม้าไปข้าง

* Give up = เลิกล้มหรือหมดความพยายาม

ดุ๊กออฟยอก ข้าพระพุทธเจ้าขี่ม้าไปในระหว่างดุ๊กออฟยอกข้างซ้าย แล ปรินซ์วัลดิมาออฟเดนมาร์กข้างขวา พวกเจ้านายขี่ม้าเรียงกันแถวละสามคนทั้งนั้น ม้าที่ข้าพระพุทธเจ้าขี่คือม้าพระที่นั่งทูลหม่อมตัวดำนั้นดีมากไม่ตื่นเลย เดินผ่านแตรวงก็เรียบร้อยดี ดุ๊กออฟยอกชมว่าม้าของแกเอง ม้าของปรินซ์วัลดิมา แลม้าของข้าพระพุทธเจ้านั้นเป็นดีที่สุดในบรรดาม้าของพวกเจ้านาย ม้าอื่น ๆ เมื่อคนฮูเรก็ตื่นบ้าง ตามทางคนช่างแน่นจริง ๆ ดูไปทางไหนก็เห็นแต่คนเต็มไปทั้งนั้น ตามบ้านเรือนริมทางที่แห่ไปนั้น ทำเป็นนั่งร้านขึ้นสำหรับคนดูแห่ น่าดูมาก แลดูไปทางไหนก็เห็นแต่คน โห่ร้องตบมือแลร้องสรรเสริญบารมีอังกฤษถึงเบียดกันก็จริงแต่ไม่มีชกตีวิวาทกันเลย อย่างดีจริง ไม่เห็นมีใครโกรธเลย มีแต่เบิกบานยิ้มแย้มแจ่มใสทั่วหน้า คนผู้ดีแต่งตัวสวย ๆ มาก พวกน้อง ๆ ไปดูที่ร้านเบ็น ๒๖๗ ซันทิลดีเกตฮิล ข้าพระพุทธเจ้าขี่ม้าไปเห็นถนัดดี พวกเด็ก ๆ มองดูกันแน่น ที่วัดเซนต์ปอลมีร้องเพลงสวดเตดัม แลสวดอ้อนวอนพระเจ้าให้ปกครองรักษาถวิน แล้วเดินกระบวนแห่ต่อไป ข้ามแม่น้ำไปฟากโน้นสำหรับให้คนชั้นเลวของคนเลวในตอนดอนอีกทีหนึ่งดู แล้วก็แห่กลับไปบัคกิงฮัมแปเลส แล้วข้าพระพุทธเจ้าก็กลับมาบ้านเป็นจบการใหญ่วันนั้น ค่ำข้าพระพุทธเจ้าไม่ได้ไปกินเลี้ยงใหญ่

วันนี้ไม่มีอะไรมีแต่ไปเที่ยวเยี่ยมตอบคนต่าง ๆ บ้าง ปรินซ์มียูเยนออฟสวีเดนนอร์เว ๒๕๗ แลราชทูตโกเรียเป็นต้น แลไปถึงฟีกาดีที่อาชดุ๊กเฟอร์ดิแนนด์ออฟออสเตรียด้วย ๑๑๒๕๐๑ บ่ายวันนี้ได้ไปกินน้ำชากับเคอเน็ลซาตอเรียส นอกจากนั้นก็ไม่มีการอะไรอีก

ข้าพระพุทธเจ้าเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ไม่ได้ทำตามพระราชประสงค์ให้เต็มที่ คือผูกไมตรีกับปรินซ์ออฟเนเปิล แต่ข้าพระพุทธเจ้าจะตั้งใจสนทนากันอีกให้จนได้ต้องจับองค์แกคุยให้ได้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความระลึกถึงทูลหม่อมอยู่มิได้ขาด แถนับวันไปเซ็นต์ปีเตอร์สเบิกอยู่เสมอ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

(พระนามาภิไธย) มหาวชิราวุธ

ที่ ๓๒

เมืองบูดาเปสต์ กรุงฮังการี

วันที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันขอทะลุกลางเรื่องอีก เวลานี้พอกินข้าวแล้วฉันช่างไม่มีความสบายเสียจริง ๆ เพราะความคิดถึงบ้านเหลือที่จะอดกลั้น ให้รุ่มร้อนในอก เกรงจะฉุนเฉะ ๒๖๘ ต้องตั้งสติอารมณ์ ค่าขันติเป็นที่ตั้ง ยังระงับไม่ลง ยิ่งร้อนยิ่งกินอะไรต้องบอกต้องทำเอง จนบ่นคุบตับเต็มที่ เกือบจะตอบหนังสือท่านเล็ก ที่ได้รับวันที่เธอว่าไม่สบาย เพราะพ้นไปจากอากาศที่ดีอาหารที่ดี รวมเป็นลงไปอยู่ในกระโถน ว่าฉันก็เหมือนกัน พ้นมาจากที่สารพัดจะดีลงมาอยู่ในกระโถน อยากกลับเต็มที่

เหตุที่เกิดนี้มีทั้งดีทั้งร้าย คือเขารับรองวันนี้มันช่างสนุกสนานเสียจริง ๆ ทำเช่นเรารับ ซา ๒๑๘/๑ รวิดที่บางปะอิน ราษฎรแห่รวงข้าวมาให้เป็นต้น อาหารที่กินก็เป็นแกงหมูต้มยำ ทำให้นึกถึงบ้านถึงลูกถึงเมีย จนต้องบ่นออกมาว่าสบายจนคิดถึงบ้าน ส่วนข้างร้ายนั้นได้รับหนังสือแม่เล็กฉบับที่ ๑๘ ที่ ๑๙ เฉพาะเรื่องลูกเจ็บ ทั้งรู้ว่าหายแล้วใจคอมันเหี่ยวแห้งหุบลงไป เหมือนดอกไม้ที่กำลังสดกำลังบาน เอาน้ำร้อนมาลวกลง ง่วงเหมือนจะหลับลงไป พื้นก็ไม่ใคร่จะดีได้ เพราะมันประจวบกันดังนี้ มีเวลาครึ่งชั่วโมงเท่านั้นจำต้องจบที่ ถ้าไม่เขียนเดี๋ยวนี้คงไปอึดทึดไม่สนุก เขาจะเสียใจ ไม่รู้ว่าจะพูดอย่างไรดีให้พอกับที่ใจนึกในเวลานี้ ผู้คิดถึงแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๓

โฮเต็ลฮังการีเยน บูดาเปสต์

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันหาความสุขไม่ได้ ด้วยไม่มีเวลาเหลืออยู่กับตัวเลย จะเขียนไม่ใช่แต่หนังสือเพียงโทรเลขก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่โปรแกรมมันกะเต็มเวลาเสียหมด สวัสดิแกเป็นคนไม่อ่านหนังสือ แลไม่เขียนหนังสือถึงใครในโลกนี้ ต้องการแต่เที่ยวไป เขากะมาอย่างไรแกก็พอใจเช่นนั้น ครั้นขอตัดมันก็ลงพิมพ์เสียแล้ว คอยค้างมันก็ด่าว่าเหลวไหล ต้องไป ครั้นไปไม่เห็นมีอะไร มีแต่ไปนั่งกินเหล้ากับหยอกผู้หญิง ซึ่งฉันไม่เห็นว่ามันสนุกหรือมันเป็นความรู้อะไร รีบกลับมาเสียเร็ว สวัสดิแลอ้ายพวกเหล่านั้นก็มาพากันว่าโกรธขึ้งอะไร อธิบายกันจนคอเกือบแตก ว่าเหนื่อยแลจะเขียนหนังสือก็ไม่พอ แต่ค่าเวลาอธิบายก็หมดเวลาที่จะได้เอนหลังหรือแต่เพียงจดรายวันก็ไม่ได้ กลับ ๒ ยามจดรายวันแลเขียนหนังสือบ้างอาบน้ำนอนกว่าจะหลับ ๘ ทุ่ม หรือ ๓ ยาม ต้องตื่นไม่เกิน ๕ โมงเช้า แต่งตัวกินข้าวในชั่วโมงเดียว ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่ไปจนบ่ายโมงหนึ่ง ทำพิธีกินข้าวจนบ่าย ๒ โมง แต่จะไปห้องน้ำก็ไม่ใคร่ทัน ต้องไปอีก กลับย่ำค่ำหรือทุ่มหนึ่งพอเปลี่ยนเครื่องแต่งตัว กินข้าวทุ่มครึ่งจน ๒ ทุ่มครึ่ง พักพอสักครู่เดียวเท่านั้นต้องออกจากบ้านยามหนึ่งไปกินเหล้าเกี้ยวผู้หญิงไปจน ๒ ยาม วนไปเช่นนี้ ฉันคนเดียวต้องทำ คนอื่นเขาอยากไปก็ได้หยุดเสียก็ได้ สวัสดิกลับมาแล้วก็ไปอีกจน ๘ ทุ่ม ๓ ยามกลับ นอนจนบ่ายโมงหนึ่งลุกขึ้นกินข้าว แล้วบางทีก็ไปบางที

ไม่ต้องไป จนค่ำจึ่งออก คิดดูเถิดฉันทนอย่างไรได้ ฉันเสียคนก็เพราะเกิดมาไม่มีกำลังพอ แต่มีความอยากรู้อยากจำเกินไป แต่รักเมียรักบ้านเมือง รักพวกพ้องในบางกอกมากเกินไป เต็มทนต้องดือเอาแล้ว ที่สัญญาว่าจะเขียนอะไรไปไม่สำเร็จ เมื่อวานนี้เขาทิ้งหมด เหลือนั่งมาในรถไฟ ๒ คนกับหมอจีน ๒ ยาม คนอื่นนอนทั้งนั้นหมดเวลาแล้ว จะทนพอไปสิ้นกรรมในเมืองนี้เท่านั้น

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๙

โฮเต็ลฮังการี เมืองบูดาเปสต์

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อก่อนจะไปแข่งม้า ฉันได้เขียนหนังสือตัวหวัดเต็มทน เพราะมันเป็นเวลาพ้นเสียแลจอแจเต็มที่ เวลานี้บ่าย ๔ โมงฉันดั้นกลับมาจนได้ ใช่แต่เท่านั้น ได้โปรเตสกับเกาน์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นที่ปรึกษาของเจ้าแผ่นดินด้วย ในการที่ต้องกล่าวโทษโดยไม่รู้ตัว บัดนี้ได้เวลาว่าง ๒ ชั่วโมง จะเขียนหนังสือบ้าง ระงับกายเพื่อต่อชีวิตบ้าง ฉันเป็นคนทำงานมาตั้งแต่เล็กจนโต ถ้าเป็นแต่สนุก ๆ อยู่เสมอไม่ได้ทำงานเลย รู้ตัวว่ามันไม่สบายเสียจริง ๆ เมื่อยไปหมด เช่นกับกินของที่หวานหรือมันเกินไป พูดนี้ไม่ได้คิดจะอวดดีเลย ถ้าแม่เล็กฟังดูก็คงจะเชื่อ เพราะเคยรู้ว่าฉันเป็นมนุษย์อยู่อย่างไร แต่คนอื่นเขาคงว่าอวดดี คนที่เขาอยากเที่ยวเขาก็เห็นว่าฉันหลงเมีย อยากแต่จะพูดกับเมีย ฉันไม่ปฏิเสธ ว่ารักเมียอยู่ข้างจะเหลือเกิน ไม่อยากไปเที่ยวดมรอยคนฝรั่งเลย อีกอย่างหนึ่งฟังได้ยินเมื่อคืนนี้ ตาหมอบอกว่าตามที่แกเห็นเองเห็นฉันภูมิ มิใช่จองหอง ดีคนีไฟ มากกว่า

อยู่ในบางกอก ผิดกับไปยาวามาก พวกฝรั่งมีเยเนราลแอบบีลูส ที่เป็นสมุหราชองครักษ์ของเจ้าแผ่นดินอิตาลีเป็นต้น ได้กล่าวกับแกเองว่าเจ้าของท่านช่างประหลาดใจเราเสียจริง ๆ ดูเหมือนเคยมาอยู่ในยุโรป

แลเที่ยวไปมาในคอตต่าง ๆ นานมาแล้ว เพราะไม่เห็นตกใจหรือกระดาก
๒๖๙
ใจ ไม่เห็นสิ่งอันใดเหมือนคนที่ไม่เคยเห็นจะสิ่ง ดูเหมือนอยู่กับบ้าน
ของตัวเองทุกแห่ง ไม่เห็นผิดกับเจ้านายของเรา แต่ยังทำให้คน
เป็นที่รักมาก ด้วยมีกิริยาอ่อนหวาน แลมีสง่าให้คนเป็นที่เกรงใจ
ดูอันใดเหมือนกับนิ่ง ๆ กลืนเอาไว้ได้หมด ช่างผิดกันกับข้าราชการที่
ตามมาเสียจริง ๆ ดูเขาไม่สังเกตอันใด แลเขาตื่นสิ่งที่งามที่สนุก ถึง
เจ้านายเราก็ไม่พอใจ เพราะดูกิริยาเป็นเด็กหลุกหลิกไป คำอย่างนี้
มีเป็นอันมากที่กล่าวกัน ฉันพึ่งจะมาถูกติเตียนเป็นครั้งแรก โดยไม่มี
ความผิดอันใดในตัวเลยครั้งเดียวนี้ เพราะไม่ไปที่แอคาดะมี ซึ่งเขา
บอกเลิกแล้วเท่านั้น แต่คนไทยทั้งหมดไม่มีใครชอบใจในความประพฤติ
ของฉัน แลเหนื่อยหน่ายในความลำบากที่ต้องติดตามฉันไปในที่เป็น
พระราชพิธีไม่พึงใจ ไม่พอใจในการที่ฉันไม่ไปในที่ล่อแหลมซึ่งฉันไม่
ชอบใจ จะมีผู้ที่ควรยกเว้นได้คนเดียวแต่พระยาพิไชย คน ๆ นี้ดีนัก
ทั้งความฉลาดแม่นยำ ความอดทนต่อความลำบาก เป็นคนที่มีความ
จงรักภักดีเฉพาะตัวฉันจริง แต่เป็นคนมีสติสัมปชัญญะที่มารอันใดอันหนึ่ง
จะประจญไม่ชนะ ฉันมีความยินดีนักที่มีคนเช่นนี้อยู่ ฉันยังไม่ชม
กับใคร หรือไม่ได้ให้รู้ตัวเลยด้วย เสียแต่พูดภาษายังไม่ได้ เดี๋ยวนี้ก็
รู้มากแล้ว เว้นแต่พูดเข้าประโยคไม่ได้เท่านั้น ถ้ารู้ภาษาอังกฤษแล้ว
จะดีเป็นอย่างยิ่ง เพราะเขามั่นคงนัก ฉันจะจบหนังสือนี้เสียที เพราะจะ
ปนกับหนังสืออื่นก็ไม่ควร ด้วยจะให้คนฟังทั่วไปไม่ได้ แต่จะให้
กรมหลวงแลกรมดำรงดูไม่มีความรังเกียจ

พระยาสฤษดิ์นั้น ความอุตสาหะหาเปรียบไม่ได้แล้ว การเชือนแชก็ไม่มี เป็นแต่มาสังเกตได้อย่างหนึ่งว่าแกเป็นไพร่ คือถ้าจะจดรายงานอันใดในการภูเขาเลากา การเพาะปลูกโก่นสร้างแกทำดีฉันสู้ไม่ได้เลย แต่ถ้าการในราชสำนัก การดีเลวอย่างละเอียดแล้ว แกทำไม่ได้ทีเดียว เป็นความจริงอยู่บางสิ่งบางอย่างแกไม่เห็น แต่ที่เห็นก็ว่าไม่ถูกหรือเห็นโก้ ๆ เพราะดูเข้าคนชั้นสูงสั้นไปทีเดียว แลความเห็นสิ่งที่สำคัญเป็นไม่สำคัญ สิ่งไม่สำคัญเป็นสำคัญ สังเกตละเอียดในของที่ไม่ควรใส่ใจ ไม่เห็นเลยในสิ่งที่ควรจะใส่ใจ ชอบกลแท้ ๆ ทีเดียว การแต่งรายงานฉันต้องเข้าจ้ำเอาเองทั้งนั้น เพราะฉะนั้นการเขียนส่วนของฉันจึงต้องเว้นมากนัก เพราะรายงานพระยาสฤษดิ์เป็นหลัก รายงานฉันเป็นฝอย มีเวลาที่จะเล่าด้วยปากได้ ถ้าไม่มีของพระยาสฤษดิ์แล้วฉันก็เต็มรับ เห็นจริงตามคำกรมดำรงว่า พระยาสฤษดิ์ยังแต่เป็นชั้นคนใช้หาสู้เขาไม่ได้ แต่จะเป็นนายนั้นเป็นได้แต่เป็นอย่าง ๆ ไม่ใช่หัวให้แทนตัวได้ทั่วไป แต่จะหาเปรียบเขาก็เป็นอันยากยิ่งนัก นิ๊ก ๆ มาแล้วมันแสนที่จะสลดใจ ด้วยคนเราไม่มีดีพอใช้แท้ ๆ แต่เจ้านายฝรั่งไม่มีวิเศษอะไรเลยสู้เราไม่ได้แท้ ๆ ฉันกลัวว่าถ้าความคิดเจ้านายเราอยากเป็นเจ้าฝรั่งมากนัก รุ่นหลังน่ากลัวจะเลวลงไปมาก แต่ฉันตั้งใจไว้ว่าจะสอนให้ลูกทั้งปวงรู้ความจริงอันนี้ให้จงได้ คิดถึงจริง ๆ ไม่ต้องพิธีเลย ถ้าสืบพยานหมอจะบอกดีมาก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๕

โฮเต็ลฮังการี เมืองบูดาเปสต์

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันสิ้นหวังเสียแล้วในการที่จะเขียนระยะทางบอกมา แต่จะลองย่อดูตามภาษาอดไม่ได้ เมื่ออยู่ในวิเอนนา วันที่ ๒๔ ได้เห็นเครื่องทรงเอมเปอเรอโบราณแต่ครั้งชาลเมน ๑๒๗๐ แลมงกุฎทุกวันนี้ กับทั้งเครื่องกำต่าง ๆ ของเอมเปอเรอ ดูเขาใช้พลอยโต ๆ มาก แลทำฝีมือดีแต่ไม่ยักงามเหมือนของเรา เครื่องแต่งตัวเอมเปรสส์อยู่ข้างงามมาก เพชรเม็ดโต ๆ มีเพชรสำรับหนึ่ง มรกตสำรับหนึ่ง ไข่มุกสำรับหนึ่ง แต่ทับทิมมันไม่ใช่ทับทิมแท้ เป็นอ้ายพลอยสีแดงอ่อน ๆ ที่เคยเห็นแต่จะชี้ว่าที่ไหนนึกไม่ออก เข็มกลัดดอกเม็ดหนึ่งโตสักเท่ากันถ้วยชางามโบราณ ๆ แล้วไปดูม้า เป็นตึกโตมีหลังคาเช่นวัง แต่ข้างในเป็นสนามม้า ม้าพันธุ์สเปญขาวคอหนา เหมือนม้าเรามันหัดดีแท้ ๆ สืบพันธุ์มา ๓๐๐ ปีเศษ อยู่ข้างจะทรงเหวมากว่าไม่มีที่ไหน ฉันชมเข้าเมื่อวันจะกลับมาบอกประทานตัวหนึ่ง ฉันช่างหนักใจกลัวจะไปตายเสียจริง ๆ จึงได้โทรเลขให้แม่เล็กพูดกับพระยาเทเวศร์ ๒๗๑ จะซื้อกันร้อยชั่งก็ไม่ขาย หวงกันเสียสิ้นตำราแล้ว ไปดูมิวเซียมเหนื่อยจะขาดใจมีเรื่องอาวุธกับรูปเขียน ต้องของดไม่เล่า เย็นไปกินเนอที่เชินบรุนซึ่งเอมเปอเรออยู่ เสด็จลงมารับถึงกระได พาไปนั่งโต๊ะทรงพระอัธยาศัยนั้นเป็นที่สุดแล้ว ชอบส่องเงาหนวด แล้วจัดหนวดไม่ว่ากับจานช้อนมีด

อะไรได้ทั้งนั้น แล้วขึ้นรถไปเที่ยวสวนสัตว์ ฉันไปสองคนกับเอมเปอเรอ แต่พูดกันได้ ฉันพูดอังกฤษคำเรื่อยไป เอมเปอเรอพูดเยอรมันคำเรื่อยไป ใช้ใบ้บ้างพอเข้าใจกัน ได้เห็นเรือนปลูกต้นไม้แล้ว มีต้นปาล์มเป็นพัน ๓๐๐ ปีแล้วมันยังไม่สูงกว่าต้นหมากในสวนเราก็มากน้อย เพราะปลูกกระถาง แต่กล้วยไม้งามมาก อื่นกระนั้นแล ดีในเชิงจัด แต่สวนสัตว์จัดหมดจดดีแลมีสัตว์มาก เว้นแต่ช้างอยู่ข้างจะน่าเสียใจ ช้างพังขนายยาวกว่าคืบไปซื้อมาแต่อินเดียสูงสักสองศอกคืบ บอกว่าอายุ ๖ ขวบ เชื่อกันสนิทศรัทธา ฉันเถียงว่าช้างหกขวบอะไรขนายมันจะยาวเท่านี้ เอมเปอเรอเชื่อว่าคงถูกเขาหลอกขาย กลับมาค่ำ ไปที่เขาตั้งเป็นที่คนไปเที่ยว ทำเหมือนเมืองเวนิส ฉันออกแคลง ๆ อยู่ แต่ผู้กำกับเขาว่าไปได้ ไปพบอาชดุ๊กลุดวิกจิงสินวิตก คนแน่นเต็มที่ ถูกวันเขาขว้างดอกไม้กัน ผู้หญิงมันขว้างบ้างมันส่งให้ในมือบ้าง มากจนมีคนอิจฉา บางคนเข้ามาเกี่ยวเอาตรง ๆ สั่งไม่ให้ลืมเป็นต้น ฉันภูมิ ๆ หน่อย มันยิ่งทิ้งมากเสียกว่าคนที่เล่นด้วย มีผู้ดีโดยมาก กินอะไร ๆ แล้ว ไปนั่งดูละครนิดหนึ่ง ดูเขาเล่นจืด ๆ กลับมาจ้างปั๊กผ้าเช็ดหน้าที่ส่งเข้าไป มันปั๊กเร็วไม่ต้องมีแบบ ดูแต่ลายมือเท่านั้น

วันที่ ๒๕ ไปร้านเครื่องแก้ว ซื้อเครื่องแก้วแล้วกลับมากินข้าว เอมเปอเรอ[๒๓๕]มาไม่บอกให้รู้ตัว ฉันกำลังไปห้องน้ำ มาคอยอยู่แล้ว เสมอใจไปตบประตูบอก ออกมาใส่เสื้อพลางขอโทษพลาง เลยชอบกอดชมว่าฉันใส่เสื้อฟรอกโก๊ตสวย นั่งพูดอยู่เป็น ๒๐ มินิต สังเกตได้ว่าออกชอบฉันมากขึ้น เวลาบ่ายอาชดุ๊กลุดวิกมาพาไปกาเดนเบิก ทางไกล ไปกินข้าวกันแท้ แต่สนุกโก้ ๆ[๒๗๙] มีรูปถ่ายฉันส่งเข้าไปด้วย

วันที่ ๒๖ เอมเปอเรอเข้าไปรับในห้องนั่งสนทนาดีนัก ไปที่สเตชั่นบ่นถึงว่ามาอยู่น้อย ไม่ได้ดูอาสแนลเป็นต้น ตกลงเห็นว่าความที่ถือว่ายากแลอะไรต่าง ๆ เป็นความหนักของพวกเยอรมันตามปรกติ แลไม่มีใครเคยเข้าชิดชมกับเอมเปอเรอ เพราะคนที่อยู่เช่นหลวงศัลยุทธก็เคยเป็นแต่คนเลว ๆ จึ่งตกใจมาก แต่มีความจริงในนั้นบ้าง ดูเหมือนเอมเปอเรอกับเจ้านายไม่ใคร่ชอบกันนัก เพราะเจ้านายเหล่านั้นเป็นเจ้านายเกินไป ไปคนละไม้ กระโดดกระโดนไม่กลัวกัน เกะกะถ้าเป็นของเราก็ฉุดลูกสาวอย่างแต่ก่อนได้ มีกินเหล้าเล่นผู้หญิงกระทำปาณาติบาตเป็นพื้น ไม่เห็นใครทำอะไรเป็น ทหารก็ไม่มีใครดีเป็นพลเรือนก็ทำอะไรไม่ได้ ฉันเป็นเจ้านายอยู่อย่างนั้น ดูไม่ควรเอาเป็นแบบเป็นอย่างเลย ฉันออกจากวีเอนนามาถึงนี่เวลาบ่าย ๔ โมงลืมเล่าถึงเครื่องหนัง มันทำดีหาที่เปรียบไม่ได้แล้ว จะหาอะไรให้เป็นของผู้หญิงไม่มี นอกจากฉากกับกรอบรูป นึกอยากจะทำกระเป๋าหมากก็หมดปัญญา ไม่มีเวลาแลไม่มีใครจะใช้ต้องเลิก

โปรแกรมที่นี่มีชอบใจฉันมากอย่างเดียว แต่ไปดูที่นาหลวงเห็นวิธีประสมม้า งัว หมู แกะต่าง ๆ เขาประสมขายทั้งนั้น ขายเอาเงินใช้ราชการแผ่นดินด้วย อุดหนุนราษฎรให้หาสัตว์พาหนะง่าย และได้ดีด้วย แนะนำในการเพาะปลูกด้วย ว่ารวบยอดก็เป็นการหน้าที่ของกรมเกษตราธิการแท้ทั้งนั้น แต่ต้องงดคำที่ว่าทำให้เป็นทานหรือเป็นพระเกียรติยศ เป็นทำให้เจริญประโยชน์หลวงด้วยประโยชน์ราษฎรด้วย เป็นสัมมาอาชีวะเท่านั้น ต้องเล่ายาวหน่อยถึงจะเข้าใจ นอกนั้นเป็นเรื่อง

ไปเที่ยวกินเหล้าเกี้ยวผู้หญิง ซึ่งฉันไม่ออกสนุกอะไร ไม่เล่าแล้วทั้งจวนเวลาดินเนอแลเขียนมามากแล้ว ก็ออกเหนื่อยจึงจะต้องของดเท่านั้นที่ เรื่องตราออกมากเต็มทีเหนื่อยไม่ไหว เป็นเชื่อได้ว่าในคราวนี้เป็นไม่ต่ำกว่า ๒,๐๐๐ ดวง

การที่ฉันเขียนหนังสือนี้ดูเป็นที่เบื่อหน่ายของคนอื่นเต็มที แต่ช่างเป็นไร ฉันหลงเมีย ไม่ใช่หลงผู้หญิงที่ไหน

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๖

พระราชวังลาเซนกี เมืองวอซอ

วันที่ ๑ กรกฎาคม [๓๐] ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ฉันออกมาจากบูดาเปสต์แต่คืนนั้น รถไฟเป็นรถธรรมดา ที่นอนไม่สบาย เทไปข้างหนึ่ง ได้นอน ๓ ชั่วโมงเท่านั้น พอ ๔ โมงเศษเข้าแดนโปแลนด์ เจ้าเมืองรายทางมารับแลตามมาส่ง อีกสเตชั่นหนึ่งจะถึงวอซอ แอดมิราลอาสนิฟ เป็นราชองครักษ์แต่ครั้ง[๒๗๒]พระเจ้าปู่กับปรินซ์ออบเลนสกีและอีก ๒ คน กับทั้งกรมท่ามารับ เป็นคนล้วนแต่เซือง ๆ ทั้งนั้น ต้องแต่งทหารมาตลอดทางร้อนเต็มที่ เปลี่ยนเต็มยศก่อน

[๒๘๑]

ถึงวอซอ ที่สเตชั่นเกาวนาเยเนราลที่แท้เท่า[๒๗๔]กรมประจักษ์หรือสรรพสิทธิ์[๒๗๕] เป็นคนเก่าเคยไปทัพ ได้ตราทหารสูงกว่า[๒๗๓]เอมเปอเรอที่ตาย กับขุนนางนายทหารผู้ใหญ่ใส่แกรนด์ครอสสลัก ๒๐ คน พลเรือนแกรนด์ครอสสลัก ๑๒ คน นอกนั้นมากเหลือนับ ทหารการ์ดออฟออเนอกำปะนีที่ ๑ แต่ช่างเลือกมาราวกับยักษ์ มียันบาญชีทหาร เดินตรวจทหารแล้ว ทหารเดินผ่านหน้า มันเป็นทหารแตก[๒๗๖] หักจริง ๆ เดินก้าวยาว ๆ งามที่สุด นำคนให้รู้จักแล้วขึ้นรถกับเจ้า[๒๗๑]เมืองมาที่วังลาเซนกี วังนี้ไม่ใช่ที่[๒๑๘] ซาห์ออฟเปอเซียมาอยู่ เป็นวังใหญ่กว่า ตั้งอยู่ในกลางสระคล้ายบางปะอินเป็นที่สุด พึ่งซ่อมแล้วใหม่ ๆ สำหรับเอมเปอเรอ[๒๑๘] จะมาในการซ้อมทหารนั้น ทหารแห่นำตามถึงร้อยหนึ่ง เป็นพวกคอสสักทหารแซกที่เป็นยอดทหารของรัสเซีย ทหารรายทางมีเรชิเมนต์ของเอมเปอเรอออสเตรีย

แต่เยอรมัน คนมันช่างโตนี่กระไร เรยิชเมนต์อื่นอีก ๒ และทหารม้า ๒ เรยิเมนต์ คนราว ๔ พัน ที่ออสเตรียใช้ไบโอ๊คเสียบหมวก ที่นี่ใช้ให้ฮุรากันตลอด ๆ แถว เสียงมันช่างกึกก้องเสียกระไรเลย กินข้าวทั้งเต็มยศแล้วไปดูละครเล่นสวรรค์เสียจริง ๆ กลไกไม่มีแต่เต้นแลรำงามเสียจริง ๆ แล้ว [๒๗๗] ริมไปไม่ไหวต้องยอมว่าละครเราง่ายกว่ามาก มีผู้หญิงคนหนึ่งกำลังหรูกันใหญ่เป็นคนรำดี เมื่อคืนนี้ออกโรง ลูกนายรถไฟคนหนึ่งรักมากผู้หญิงไม่รัก พอปิดม่านก็เอาปืนยิงหัวตัวตายในโรงละครนั้น แต่ที่จริงไม่สวยกว่าเมียพระยาชลยุทธ[๒๗๘]เมื่อกำลังสาว แต่กิริยามันดีนเท่านั้นเอง ฉันต้องขอบใจจึงได้เห็นใกล้ วันนี้ตั้งซุ้มจุดไฟตลอดทาง ที่ไปมีดอกไม้เพลิงด้วย การรับรองหรูเต็มที่ เขาว่ารับสั่งว่าให้รับให้เหมือนกับเอมเปอเรอออสเตรีย โปรแกรมตั้งโตแต่ให้ถวายฉันทอดพระเนตรตามแต่จะเลือก ใคร ๆ บอกหมดว่ารับสั่งว่าจะแทนคุณให้ถึงขนาด เพราะเอมเปอเรอ[๒๑๘]เป็นคนมีกตัญญูรู้คุณคนยิ่งนัก

ในส่วนราชการกรมท่าคนที่มาได้พูดกับพระยาสุริยาขึ้นเองว่า ความลำบากกับฝรั่งเศสคงจะเบาบาง ฉันจะรับสั่งอะไรกับเอมเปอเรอ[๒๑๘]คงจะเป็นพระราชธุระทั้งนั้น เวลานี้กำลังปลื้ม การที่ตรมตรอมมาแต่ก่อนนี้ปลดเปลื้องไปเป็นอันมาก เห็นจะได้นอนหลับสบาย พรุ่งนี้จะตรวจทหารแต่เช้าหมื่นหนึ่งจึงขอนอน

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๗

ลาโซนกี เมืองวอซอ

วันที่ ๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันรู้สึกว่า ฉันสิ้นเวรสิ้นกรรมพ้นทุกข์แล้ว ที่ได้มาอยู่ในหมู่ผู้ดีทั้งหลายในเมืองนี้ ไม่ต้องร่ำร้องหาเวลาที่จะเขียนหนังสือ เกาวนาเยเนราล พระวงศ์เธอ ปรินซ์อิมาเตินสกี[๒๘๑] เองเป็นผู้กะเวลาให้ฉันว่างตั้งแต่บ่าย ๒ โมง จนบ่าย ๔ โมง สำหรับจะได้เขียนหนังสือเข้าไปถึงแม่เล็กแลรัฐบาล ดูเถิดจะไม่ให้ฉันชอบคนที่เป็นผู้ดีอย่างไร ผู้ดีโก๋หราน[๒๗๙] ของเราสู้ไม่ได้เพราะไม่เคยมีธุระอะไรในโลก เป็นแต่กิน ๆ เที่ยว ๆ เล่น ๆ นึกถึงเวลาธุระไม่เป็น ถูกเข้ากับอ้ายไพร่ ๆ พัดกัน[๒๘๐] เกือบตาย เห็นเป็นเถนหรือเป็นบ้าที่ทำธุระ หาความสนุกมิได้

เมื่อคืนนี้กลับมาแล้วกวนกันไม่จบ จนแปดทุ่มสว่างแล้วจึงได้นอน พเอิญเจ้ากรรมหลับยาก แต่หลับสนิทกว่า ๕ ชั่วโมง ต้องตื่นแต่ ๓ โมงเช้า แต่งครึ่งยศไปรถ เขากะจะให้ไปกับสวัสดิ์แต่แกยังแต่งตัวไม่แล้ว แลห่วงหมูหมาปลาเต่าที่จะขี่ม้า ฉันไปกับแอดมิราลก่อน ต้องไปขึ้นรถด้วยกันที่สนาม เจ้าเมือง[๒๘๑] ขี่รถไปข้างฉันกับสตาฟทั้งปวงตามหลัง ตรวจแถวทหารตลอดมีทหารเดินเท้า ๔ เรชิเมนต์ แลทหารม้า ๒ ทหารปืนใหญ่ ๒ ทหารปืนใหญ่ม้า ๑ คอสสัก ๑ เรชิเมนต์ เวลาผ่านหน้าทหารโห่ตลอด ๆ แถว แลยืนบาญชีด้วยแล้วกลับมา พลับพลาทำขึ้นกลางสนามงามนัก มีของเลี้ยงด้วย ทหารคอสสักผ่านก่อน แล้ว

ทหารเดินเท้าแลทหารราบ ต่อนั้นจึงถึงทหารปืนใหญ่แลทหารม้า ปืนใหญ่ม้าแลม้าฮุซซากาลบ ยิงปืนด้วยว่องไวยิ่งนัก ต่อนั้นเอาเงินใส่ในผ้าเช็ดหน้าทิ้งรายไป ทหารคอสสักห้อม้าเช่นม้าห้อคเชนทรสนานของเรา โอนตัวลงมาเก็บผ้า บางคนได้๒–๓ ที่ไม่ได้นั้นน้อย บางคนทำเหมือนถูกปืนตกม้า ไม่ได้ผิดกับตายจริง ๆ เลย มีพวกกันมาเก็บศพ เพราะพวกนี้ถือว่าถ้าข้าศึกได้ศพพวกพ้องไปเป็นที่น่าอาย บางคนทำเป็นตกม้าขาหักพวกพ้องมาพาไป คนเดียวขี่ม้า ๒ ตัวบ้าง ๒–๓ คนขี่ม้าตัวเดียวบ้าง ความชำนาญม้าเหมือนเซอคัส เคยเห็นทหารม้ามาจะหาเหมือนพวกคอสสักไม่ได้แล้วในโลกนี้ สมควรที่สรรเสริญแลเป็นที่กลัวเกรงกันนั้นยิ่งแล้ว

แล้วปล่อยบาลูนในสนามมีนกพิราบไปด้วย ฉันช่างได้ความเคารพนับถือของพวกทหารเสียจริง ๆ

กลับจากนั้นเลยไปที่พระราชวังของเจ้าแผ่นดินโปแลนด์ซึ่งเป็นที่เกาวนาเยเนราลอยู่ ไม่ใหญ่เหมือนที่วิเอนาแต่ห้องคล้าย ๆ กัน ได้เห็นห้องที่นโปเลียนโบนาปาต[๒๔๕]อยู่ แลรูปที่ไม่เหมือนกับที่เขาทำ ๆ กันเลย เห็นเป็นคน ๆ มาก เป็นของนโปเลียนเองพระราชทานปู่ของเมียปรินซ์ซ้อมาเตนสัก[๒๘๑๘] แลรูปเจ้าเมืองแต่เดิมเป็นเลบตแนน คือไวสรอยภายหลังลดลงเป็นเกาวนาเยเนราล เพราะเอาเป็นหัวเมืองเสียแล้วเดินดูตลอดทุกห้องแล้ว กลับมาที่นี่พักครู่หนึ่งแล้วกินกลางวันพร้อมด้วยนายทหารทั้งปวง

ได้รับโทรเลขจากเอมเปอเรอ[๒๑๘]ออฟรัสเซียฉบับหนึ่ง เอมเปอเรอ[๒๓๕] ออฟออสเตรียฉบับหนึ่ง ได้ส่งสำเนามาให้ดูด้วยคงจะเห็นได้ว่าดีปานใด

ที่เมืองนี้ตึกไม่ใคร่สูง เป็นสองชั้นมาก หน้าต่างเป็นคนละอย่างกับออสเตรียหรือฮังการี มียิวมากเพราะเขาไล่ไม่ให้อยู่ในเซนปิเตอร์สเบิคหรือมอสโคว์ ให้อยู่แต่คนมั่งมี ที่นี่เป็นเมืองส่วนหนึ่งสำหรับพวกเขาใส่เสื้อยาว ๆ ทั้งนั้น ที่วังนี้ช่างเหมือนบางปะอินกระไรเลย จนคิดถึงเต็มที่เลยเลอะเทอะใหญ่ไป เพราะเห็นห่านขาวห่านดำ คิดถึงลูกเอียด[๒๘๒] ใหญ่ส่งไปอีก แล้วหวนนึกถึงลูกเจ็บช่างไม่สบายใจเสียจริง ๆ ได้รับโทรเลขกรมพิทย์[๒๘๓] เดี๋ยวนี้ใจเต้นโครม ๆ จะขอจบไว้เสียที

ที่จะไปต่อไปนี้บ่าย ๔ โมงจะไปดูสวนในวัง ๒ แห่ง กับที่ทำเรื่องพระเยซูเขาว่างามเสียวซ่านในการให้เกิดศรัทธาเลื่อมใส แล้วเลยจะไปขึ้นรถไฟทีเดียว

เรื่องมีข่าวลงพิมพ์ว่า ไทยวิวาทกับฝรั่งเศสก็ได้ความชัด แล้วว่าเป็นความไม่จริง โล่งไปได้อย่างหนึ่ง ฉันจะถึงเซนต์ปีเตอรสเบิคพรุ่งนี้ค่ำ เอมเปรสส์[๒๑๗]พระราชมารดารับสั่งให้บอกว่าอยากพบนักจะเสด็จมาหา ก่อนที่ฉันจะไปเฝ้า ขอให้คิดดูว่าฉันจะกลืนเหว[๒๘๑] ได้อย่างไร

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ ปร.

ป.ล.

ฉันพึ่งได้รูปที่เขาถ่ายวานนี้ เป็นเวลาทุ่มหนึ่งแล้ว ต้องยกโทษแต่รูปวันนี้ถ่ายเมื่อเช้าไม่เกิน ๓ ชั่วโมงมันทำแล้วเป็นอัศจรรย์จริง ๆ

(พระปรมาภิไธย) จ.ป.ร.

ที่ ๓๘

วังปีเตอร์ฮอฟ

วันที่ ๕ กรกฎาคม [๓๐] ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันตั้งใจจะเขียนหนังสือแต่หาช่องไม่ได้ เต็มไปด้วยการรับรองทั้งสิ้น การที่รับนี้ เป็นเรากันเองมากกว่าอย่างอื่น แต่การที่เป็นยศศักดิ์ก็ไม่ให้ขาดด้วย จึงได้มากมายนัก ไม่มีเวลาที่จะแต่งอย่างอื่นนอกจากเต็มยศกับครึ่งยศดำ แต่มาถึงจนวันนี้มีเวลาพบกับเอมเปอเรอ[๒๑๘] และเจ้านายเสมอไม่ใคร่ขาด ดูเหมือนเราเป็นคนหนึ่งในพี่น้อง เอมเปรสส์แม่[๒๑๗] และเอมเปรสส์สาว[๒๘๕] ไปทั้งนั้นเวลาเต็มหมด ไม่ได้กินข้าวบ้านเลยสักเวลาเดียว ส่วนราชการก็เดินดี ฉันจะทำรายงานก็ไม่มีใครเขียน เพราะกรมสมมติไม่อยู่ ไปรักษาก่อนที่ลอนดอน อันที่จริงเป็นความลำบากยิ่งนักกับเจ้านายที่ตระหนี่ตัวเช่นนั้น ชวนแต่ให้เก้อแก ก็ออกรำคาญแกมาก แต่ที่รัสเซียนี้เป็นไปคนละอย่างกับที่อื่น คือใคร ๆ ในเจ้านายโจมถึงตัวฉันทั้งนั้น ขุนนางเกือบไม่ได้ปนเลย ที่สุดจนเจ้านาย ถ้าเป็นเวลาเจ้านายเขาไป จึงจะได้เข้า หาไม่ก็แต่ฉันกับเอมเปอเรอ[๒๑๘]ขลุกกันอยู่ ๒ คนเท่านั้น ไปไหนก็ไปกัน ๒ คนไม่มีใครตาม เที่ยวเตร่ก็ไปแต่สารถีคนเดียว

มีแปลกที่ไม่ได้ลงในโทรเลขอย่างหนึ่งเมื่อขึ้นรถมาด้วยกัน ล้อมวงกันแน่นหนา แต่ยังมีผู้หญิงคนหนึ่งมานั่งคุกเข่าข้างทางรถเดิน

เอากระดาษวางบนหัว ฉันไม่ทันเห็นเพราะหันไปพูดอยู่กับเอมเปอเรอ ต่อทหารเข้ามาฉุดกันเอะอะจึ่งเหลียวมาเห็นออกตกใจ เอมเปอเรอแก บอกว่าเปล่าดอก มันมาร้องฎีกาเท่านั้น ดูท่าทางน่ากลัวหน่อย ๆ ฉันหมดเวลาเท่านี้แท้ ๆ ต้องจบ

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๓๙

ปีเตอร์ฮอฟ

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖ (๓๐ above)

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันได้ส่งโทรเลขเป็นความอยู่ข้างจะละเอียดเสมอ ๆ เพราะรู้ว่าจะไม่มีเวลาเขียนหนังสือ บัดนี้จะกล่าวแต่ฝอยสำหรับให้เข้าใจ หรือตามที่แม่เล็กคงจะอยากรู้ เมื่อวานนี้รวมเบ็ดเสร็จอยู่ด้วยกันกับเจ้านายและเอมเปอเรอถึงหกชั่วโมง มีเวลาว่างก็ได้พูดราชการกับเคานต์มูราเวียฟ[๒๘๕] แลทำโทรเลขส่งบางกอก กับเอมเปอเรอนั้นพูดราชการกันในรถทั้งนั้น ไปด้วยกันแต่สองคนนาน ๆ

ตกลง เป็นออก จากนี้ วันนี้ไป กับเอมเปอเรอที่ครอนสตัด และดูเรือพระที่นั่ง แล้วเอมเปอเรอจะได้พาฉันไปส่งที่เรือโปลาสตา ลากันที่นั่น เรือจะได้ออกวันที่ ๑๒ เวลาย่ำรุ่ง วันที่ ๑๓ ถึงสต๊อกโฮม อยู่ในวัง ๔ วัน แล้วจะไปเที่ยวเมืองคฤสติยานา กลับมาลงเรือมหาจักรี ไปถึงโคเปนเฮเคนวันที่ ๒๓ จะไปถึงอิงคแลนด์วันที่ ๒๘ อยู่ที่นั่นจนวันที่ ๒๕ เดือนสิงหาคม จะข้ามที่เชียเนศมาขึ้นฮัมเบิก แล้วไปเบอร์ลิน แล้วไปที่ดูกยอน[๒๘๖] แมกเลนเบิก ขากลับจะมาลงฮอลแลนด์แล้วเบลเยี่ยมเข้าเมืองฝรั่งเศสทางนั้น อยู่ปารีสไม่เกิน ๔ วัน จะกลับไปอิงคแลนด์ ทำการเฉลิมพระชนม์พรรษาที่แตปโลคอต

อีกตอนหนึ่งจะข้ามไปฝรั่งเศสอีก ลงไปสเปญและโปรตุกัล ลงเรือที่นั่น แล้วไปแวะยิบรอตา แลมอลตา แต่จะแวะหาปรินซ์ออฟ[๑๘๖] เนเปิล

ตามที่ได้พูดกันกับเอมเปอเรอ[๒๑๘] กะว่าเรื่องกรีกกับเตอรกีคงจะตกลงกันในเวลานั้นแล้ว จะแวะหาเจ้าแผ่นดินกรีกเป็นการเงียบ ๆ คิดกับเอมเปอเรอว่าจะมีหนังสือถึงปรินซ์ยอช[๒๘๗] แต่เตอรกีเห็นเชิงจะไม่ดี ฉันมาอยู่ในหมู่ท่าน พวกพระญาติวงศ์ข้างกรีกทั้งนั้น ท่านทรงเปรี้ยว[๒๘๘] กันทั้งนั้น ฉันก็ต้องพลอยเปรี้ยวหงิด ๆ ไปตาม เลยไม่คิดจะไปเพราะไม่มีประโยชน์อันใดนอกจากสนุก แต่ที่จริงก็มีใจสงสารอยู่ ขอจบเพราะไม่มีเวลา

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๐

ปีเตอร์ฮอฟ

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันลืมไป ฉันได้ส่งรูปที่ถ่ายพร้อมกับเอมเปอเรอ ๒๑๘ แผ่นหนึ่ง กับที่ถ่ายพร้อมกับเจ้านายด้วยแผ่นหนึ่ง รูปนี้ได้ลงชื่อด้วยกันทั้งสองคนแลกกันไว้คนละแผ่น ที่ส่งมามีความประสงค์อย่างหนึ่งว่า จะให้เอาออกติดให้คนดู จะเป็นแต่ที่ฉันกับเอมเปอเรอก็ได้ ที่นี่จะได้ลงพิมพ์ด้วย

ของที่เอมเปรสให้แม่เล็กเป็นมงกุฎเพชร เข็มกลัดนั้นเป็นตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ด้วย ครั้นจะส่งไปทางโปสต์กลัวหาย ถึงจะอินชัวรันส์ก็ซื้อใหม่ไม่ได้ จึงเก็บไว้ก่อน คิดว่าจะเอาไปด้วยทีเดียว แต่อื่น ๆ ถ้าส่งได้เมื่อใดจะส่ง คงจะมีเวลาเขียนหนังสือในเรือเล่าเรื่องให้ตลอด

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๔๑

ปีเตอร์ฮอฟ

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม [๓๐] ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยวันนี้เบรักพีส่งเจ้านายทั้งปวงช่างคุ้นเป็นกันเองไปหมด เอมเปรสส์เกือบจะทรงกรรแสง สั่งแล้วสั่งเล่า รับปวารณากันว่าจะคิดว่าฉันเป็นลูก ฉันก็จะคิดว่าเป็นแม่ตั้งแต่นี้ไป ทุกวันเป็นแต่จูบฉัน วันนี้ตกลงเป็นแม่ลูกกันแล้ว เอียงพระปรางให้ฉันจูบ บรรดาลูกทั้งผู้หญิงผู้ชายนับว่าเป็นพี่น้องกัน ต่างคนต่างจูบกันกับฉันทุกคน ลูกเราเอมเปรสส์ก็เอาไปจูบเป็นหลานหมดทั้งนั้น อยากจะให้ฉันไปเฝ้าอีกหรืออย่างไร แต่เอมเปอเรอ[๒๑๘] ไม่ตกลง เพราะเมียเขาสั่งมาว่าให้เอาฉันไปให้ได้ด้วยขี้อาย จะต้องลากันในห้องเงียบ ๆ ปรินซ์ฮัน[๒๘๙] ออฟเดนมาร์คเป็นคนแก่คู่เล่นกันกับฉัน ปล้ำกันทุกวัน พบเข้าแล้วกอดจูบกลมทีเดียว บอกว่าเขียนหนังสือไปทูลเจ้าแผ่นดินสวีเดน[๒๙๐] แปลหน้าชมฉันเป็นอันมาก เพราะเป็นเพื่อนรักกัน แต่เอมเปอเรอรับประกันที่เดนมาร์คแลที่อิงคแลนด์ว่าจะเหมือนกันเช่นนี้

วันนี้ฉันได้เชิญแกรนด์ดัสเชสส์ซีเนีย[๒๙๑] น้องเอมเปอเรอรับว่าจะไปบางกอกกับผัว[๒๙๒] เป็นแน่แล้วในปลายปีนี้แลปีหน้า คงจะมีเจ้านายไปเมืองไทยไม่ต่ำกว่าสามสี่คราว ขอให้คิดอ่านแก้ไขวังสราญรมย์ รื้อ

โรงทหารทำเพิ่มเติมหันหน้ามาทางพระที่นั่งสุทไธสวรรย์เสียให้จงได้ ขอให้ลงมือทีเดียว อย่าคอยฉันเลยจะไม่มีเงินทำ ฉันจะให้เงินพระคลังข้างที่ ท่านพวกที่เคยเห็นวังฝรั่งคงจะช่วยคิดอ่านได้ ขออย่าให้มีความนอนใจเลย เห็นจะเริ่มในเดือน ๕ เสียเป็นแน่

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๔๒

รอยาลคาสซัล

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันไม่ได้เขียนหนังสือถึงเลยตั้งแต่มาถึงที่นี่ ไม่ใช่เพราะความเพลิดเพลินใจ เป็นเพราะจะว่า คิดถึงรัสเซียก็ว่าได้ เพราะไม่รู้ว่าเขาผูกจิตผูกใจฉันอย่างไรเรียกได้ว่าหลง แต่ไม่ใช่เพราะฉันคนเดียว คนที่ไม่ได้เข้าใกล้เคียงมาก ก็เป็นไปได้ด้วยกันทั้งนั้น พิเคราะห์ดูก็เพราะเป็นมันสารพัดจะเลวทรามห่างเหินกันให้บังเกิดความดูถูกบ้าง ขันน่าหัวเราะบ้าง เบื่อ ๆ โกรธ ๆ บ้าง ใช่ว่าจะเป็นเพราะเขารับรองไม่ดีนั้น

๒๙๐

หามิได้ ถ้าจะเทียบกัน เจ้าแผ่นดินที่นี่แสดงความรักใคร่เอื้อเฟื้อเสียยิ่งกว่าเอมเปอเรอ[๒๑๘] อีกเป็นอันมาก แต่วันแรกมาจูบกันถึงหกหรือเจ็ดครั้ง คือแรกขึ้นไปบนเรือครั้ง ๑ มาถึงท่าโดดขึ้นมารับที่ท่าอีกครั้ง ๑ มีหนังฝรั่งมันถ่ายรูปไว้ดีมาก มาถึงวังพามาห้องอีกครั้ง ๑ ไปหาตอบพอมาถึงครั้ง ๑ กลับมาครั้ง ๑ ไปกินข้าวเย็นครั้ง ๑ เวลาดื่มเหล้าครั้ง ๑ เวลาลากลับครั้ง ๑ ว่ากันเสียจนเฝือเช่นนี้เกือบทุกวัน จนกลายเป็นไม่ประหลาดอันใด พาไปเที่ยวดูเอกซหิบิเชนหรือเดินขึ้นลงแห่งใดแขนต้องจูงเป็นเด็ก เหมือนไปยาวาเมื่อยเต็มที่ เพราะแกไม่เคย ๆ เช่นสุสุนั้น แต่แรงแกมากกว่าลากไปโดนอะไรต่ออะไรเหมือนกับเล่นงูกินหาง คนเดินไปข้างหลังต้องระวังหลบ หาไม่ไปก็ชนกัน โดนกันร่ำไป ฉันเรี่ยเต็มที่ พาไปดูเครื่องถ้วยกำลังมอง ๆ อยู่ กระชาก

ปราดเดียวหมุนตัวไปชายเสื้อปัดถ้วยเขาแตก ที่ฟังมานี้หน่อยจะเข้าใจ
ว่าแกพู[๒๙๓] ไม่ใช่ เป็นอาการของมนุษย์คนหนึ่งเช่นนั้นเอง กินข้าวก็
คำนับกัน เปรอะไปเหมือนที่โซโลแต่ไม่ใช่จุบจิบ ซดกันหมดถ้วยจริง ๆ
สั่งให้ฉันบอกแม่เล็กว่าขอก้มศีรษะลงที่ตีนของแม่เล็ก ฉันออกหนักใจที่
จะบอกเช่นนั้น แต่เขาว่าเป็นแบบเยอรมัน ที่จริงเป็นคนรู้หลักนักปราชญ์
ก็มาก ทางราชการก็ดูเข้าใจ ไว้ตัวเป็นดิโปลแมต ชอบคุยต่อล้อเล่น
สำนวนหรือโกกฮา แต่แรง ๆ หยาบ ๆ ดูเหมือนพูดแล้วทิ้งไว้ที่นั่น
ไม่ใคร่เป็นการจริงจังอันใดนัก ถูกเข้ากับเจ้าแผ่นดินเบ็ลเยียม[๒๙๕]พอดีกัน
แต่ตานั้นเต็มที ตาเหมือนปลาที่ตายลอยน้ำ พูดไม่เห็นมีรักบ้านรักเมือง
ไม่มีท่าที่เป็นเจ้าแผ่นดิน อาการเหมือนพระยาพิพัฒน์เสพ[๒๙๖] หรือพระยา
ราช[๒๙๖]สัมภารากร เดือน เลวกว่าเจ้าแผ่นดินเมืองนี้ ไกลกว่าท่านอาจารย์[๑๐๘]
ยักษ์ของเราอีกนัก ไว้ตัวเป็นคนช่างพูด ฉันจะดื่มให้ใครก็กระทุ้ง
[๒๙๗]
ต้องหมดถ้วยจนเคราน์ปรินซ์ซึ่งฉันเห็นว่าหมดทั้งราชสำนักนี้ มีดีคน
เดียวร้องว่า ไม่ต้อง ฉันเกลียดเต็มทีไม่อยากไป แต่นี่ดีเสียแล้ว
ก็จำเป็นที่จะต้องไป ปรินซ์ออสการ์[๒๙๘]ของฉันก็อึ้งฉึ่งเป็นอะไรก็ไม่รู้
บ้าศาสนาเป็นเจ้าติง[๒๙๙] ปรินซ์ชาลส์[๓๐๐] น้องที่สามก็เป็นพระยาตราด หูก็หนวก
ด้วย คนที่สี่ ยูยีน[๒๕๗] เป็นค่อยยังชั่ว ก็ดูโง่มิ่นเป็นช่างเขียนตระบันไป
เคราน์ปรินเซสส์[๓๐๑] สวัสดิ์เขาว่าเหมือนจริง ๆ ว่าถ้าเอาหม่อมยิ่งเป็นกวิน
แล้ว ไม่ได้ผิดยายคนนี้เลย หัวเราะกันจะขาดใจ บัดซบเต็มที
ถามฉันได้หรือว่า ในเมืองไทยฝนตกหรือไม่ ฉันถามว่านี่หมายว่า
เมืองไทยอยู่เอเดนหรือ กลับถามว่าเอเดนอยู่ที่ไหน ฉันถามว่า เคย

ได้ยินหรือไม่ว่าเอเซียมีอยู่ จะเล่าก็ยาวเต็มที จะเขียนเวลาอื่น มีวันถึงแปดวันที่จะว่าง หาอะไรแน่มิได้ในเมืองนี้ เจ้าแผ่นดินบอกว่า วันนี้จะทำเช่นนั้น ๆ พอถึงเวลากลายเป็นอย่างอื่นไปหมด คนทั้งเมืองไม่มีใครรู้ว่า อะไรมันจะไหลไปทางไหน ฉันพ้นเสียทีเป็นความผิดครั้งแรก จนไชยันต์ต้องเข้ามาเตือน ว่าดูเป็นพ้นจัดไปเสียแล้ว จึงได้กลับได้สติ ดูฉันไปยืนอยู่ในห้องรับแขกเหมือนอยู่ในถังเช่นปลาปล่อย ว่ายหัวตำถังร่ำไป จนห้องนั้นเป็นอย่างไรก็เล่าไม่ถูก ฉันรู้สึกขันมาเดี๋ยวนี้ ว่าเขียนสิ่งที่ไม่ดีทั้งนั้น มาอยู่ในบ้านเขา กินข้าวของเขา ดูเป็นเนรคุณเต็มที ขอกล่าวว่าสิ่งที่ดีนั้นมีมาก เขาตั้งใจรับเราจริง ๆ ทำดีต่อเราจริง ๆ เว้นแต่เป็นรูปธรรมนามธรรมจะทำอย่างไรได้ ขอจบไว้ที มีความวิตกด้วยแม่เล็กเจ็บบ่อยนัก อยากกลับเต็มที เพราะฉันช่างรู้สึกพอเสียจริง ๆ แต่ที่แท้ถ้าขืนกลับก็เป็นบ้าแลขาดทุนใหญ่ เพราะที่สำคัญ ๆ เช่นอังกฤษ เยอรมัน ฝรั่งเศส ยังมี เว้นเสียมิได้ บ่นไปอย่างนั้นเอง แต่เบลเยียมไม่อยากไปเลย

คิดถึงเสียเหลือทนแล้ว แต่ที่บ่นมาข้างต้น ไม่ใช่คิดถึงเมียเป็นฉุนเฉะ มีความจริงเป็นอันมากจะเล่าได้อีก

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๔๓

สเลฟต์โย สวิเดนข้างเหนือ

วันที่ ๑๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันได้มาถึงที่นี่เวลาบ่าย ๓ โมง เป็นวันที่ไม่มีความสุขเลย เพราะเมื่อคืนนี้อ้ายพวกขี้เมามันมาเต้นกันอยู่บนดาดฟ้าตรงที่ฉันนอน ขึ้นนอน ๗ ทุ่ม เขาก็ลงมือเต้นกันสามยามก็ไม่จบ นอนไม่ใคร่หลับ เพราะไม่มีอะไรจะกิน กับข้าวทหารกินไม่เข้าหิวเต็มที่ พระยาพิไชยไปจัดการต้มข้าวต้มไก่มาให้กินก็กินไม่ได้ เพราะมันคริ่ง ๆ กลาง ๆ ลมที่อึดอาดในท้อง มือเป็นเหน็บชาที่หายไปช้านานแล้วตั้งแต่ขึ้นบกก็กลับเป็นมาใหม่หมด พอเคลิ้ม ๆ ไปเสียงโครม ๆ ก็ต้องตื่น ทนไม่ได้จริง ๆ จึงต้องห้าม นอนก็ตื่นร่ำไป เช้าต้องมาด้วยเรือไฟเล็กเกือบไม่มีสมประดี ต้องนอนหลับ ๆ ตื่น ๆ มาไม่ได้เห็นอะไรจนถึงเวลากินข้าวกลางวัน แล้วก็พอมาถึง ขึ้นมาอยู่โฮเต็ลเป็นเรือนไม้ ฉันต้องขอหวงห้องชั้นบนที่ฉันนอน ไม่ยอมให้พวกอิงคลิชเทเรีย ฟอกซ์เทเรียไปอยู่ ถ้าจะมีคนไปอยู่ ขอให้เอาอ้ายตูบอ้ายแดงของเราไปไว้ ที่ซึ่งมาถึงนี้เป็นเมืองข้างเหนือของสวิเดน เป็นป่าไม้สนทั้งนั้นตามทางมาตอนข้างล่างพบแพไม้ซุงใช้ไม้ผูกโซ่เป็นวงเหมือนรูปว่าวปักเป้า เอาไม้ลอยมาในนั้น เป็นไม้สามต่อไม้อยู่ในหมื่นหนึ่ง ต้นไม้โตกว่าไม้สักหลักแพ แต่ชนิดนั้นปลูกเป็น ๘๐ ปีจึงจะตัดได้ เพราะมันมีเวลางอกแต่ปีละห้าเดือน เฉย ๆ เสียเพราะฤดูหนาว ๗ เดือน มีเผาถ่าน

แต่ต้องกั้นฉาก ตามทางมีโรงเลื่อยจักรตลอดไป ใช้จักรน้ำทั้งนั้น ไม้กระดานที่เลื่อยแล้วตั้งเป็นกอง ๆ อยู่ริมน้ำ มีที่เป็นการวิเศษแปลกประหลาดควรเล่านั้น คือพระอาทิตย์พระจันทร์โคม ต่าง ๆ คือพระอาทิตย์ตกเวลายามครึ่ง ตกลงไปหลังเมฆ แลดูเหมือนเขาที่เต็มไปด้วยถ่านไฟที่ลุก เป็นเปลว ๆ ปลาบ ๆ ตามที่อื่นก็แดงเป็นผ้าตากผ้าอ้อมไปหมดอยู่เช่นนี้ค่อยน้อยลง ๆ จน ๔ ทุ่มครึ่ง เหมือนทำ โครงไม้เป็นรูปเรือนแล้วจุดไฟซุ้มเฉลิมพระชนม์พรรษา จน ๕ ทุ่มจึงได้หมด เห็นแต่แสงเหลืองจับขอบฟ้าอยู่ข้างตะวันออก พอ ๔ ทุ่มเห็นพระจันทร์โผล่ขึ้นมาจืด ๆ จน ๕ ทุ่มมีแสงออกขาวพระจันทร์ดวงโต แต่มัวเหมือนเครื่องฉายไฟฟ้าเวลานั้นฟ้าข้างหนึ่ง ขาวข้างหนึ่ง แดงประสานกัน สว่างอ่าน หนังสือ หรือสนเข็มได้ จน ๒ ยามแดงน้อยลงมีขาวมากขึ้น ๆ จน ๗ ทุ่มข้างตะวันตกนั้นกลับแดงขึ้นมาอีก แล้วลามมาจนเกือบกลางฟ้าจน ๘ ทุ่มพระอาทิตย์ขึ้นแดดออก ๓ ยามแดดแข็งทีเดียว เวลากลางวันแดดจัด แต่พระอาทิตย์มาเวียนอยู่รอบ ๆ เรา บ่าย ๕ โมงเหมือนบ่าย ๓ โมงของเรา ๒ ทุ่มเหมือนบ่าย ๔ โมง เรื่องที่ว่ามืดนั้นแปลว่าไม่มีเลยในระหว่าง ๕ เดือนนี้ ดูคนไม่เห็นมันหลับมันนอนกัน เรือที่มาดูลูกเด็กเท่าเอียดเล็กเอียดน้อยเช่นนอยู่จน ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่ม เรือไฟเมื่อวานที่มาล้อมวงอยู่ถึง ๒๑ ลำ มีเรือโป๊ะลากมาก็มี ดีกรรเชียงแล่นไปหลายร้อยลำ เสียงไม่ได้ขาดจนรุ่งสว่าง เจ้าชู้โซดต่าง ๆ ก็แผลงฤทธิ์เกี้ยวหมาเกี้ยวหมู จนอ้ายกะลาสียังโบกผ้าให้รูปผู้หญิงก็เป็น ถ้าไม่เสียดายว่าการที่ยังไม่ได้ไปเมืองแก้ว อันกล่าวแล้วคือพระอมตมหานครนฤพาน คือเมืองลอนดอนที่เขาตื่นกัน แต่ฉันมีธุระแล้วเกือบจะแล่น

กลับเสียทีเดียว เดี๋ยวนี้มีคนในเรือที่ยังไม่ได้ไปเมืองกะบิลพัด ยังไม่ได้โพกเขียวเป็นฮีอยู่ ๕ คนเท่านั้น ทั้งที่มาเกือบ ๓๐๐ ด้วยกัน คือ ฉัน ๑ พระยาพิไชย ๑ นายจ่ายวด ๑ นายกวด ๑ นายเพิ่ม ๑ เหล่านี้เป็นพวกอ้ายตูบอ้ายแดงค่อยเห่าเป็นเสียงเดียวกันหน่อย แต่อ้ายเยนตแมนของแม่เล็กยังไปลอนดอนแล้ว ซ้ำมุสาว่าไม่ได้ไปด้วย ตัดเสื้อตัดแสงใหญ่ เดี๋ยวนี้ถึง ๑๕ สำรับทั้งเก่าทั้งใหม่ เมื่อคืนนี้เอามานวด กดอย่างไรไม่ทราบเป็นนิ้วหัวแม่มือจมอยู่ในขา เลือดไม่เดินปวดเต็มที ต้องหาไชยันต์มาดูทาน้ำไพล ให้จ่ายวดค่อยนวดจนเลือดเดิน เป็นชั่วโมงหนึ่งเนื้อจึงกลับเต็มขึ้นมา หายปวดแต่เขียวเป็นหัวแม่มืออยู่เช่นนั้น เป็นโรคเก่าคือบอกว่าไม่ถูกไม่เชื่อ ทุกวันนี้ฉันเล่นทนเอาเท่านั้น ถ้าเหลือทนก็แต่นายจ่ายวดมาบีบไป มันก็เหนื่อยเหลือทน เพราะใคร ๆ ก็กำจัดไปหมด แต่ยังต้องร่ม[๒๗๗] ไม่ยอมกันอยู่เสมอ ๆ อ้ายพวกหมาฝรั่งแล้วมันต้องการแต่ตรา ถ้าพ้นเวลาแต่งตัวแล้วหาใครไม่พบ มีก็แต่เสมอใจอีกคนหนึ่ง นอกจากที่ออกชื่อมาแล้วเป็นคนที่ใครลากไปไหนไม่ได้ บรรดาหมาฝรั่งทั้งปวงรัตนโกษาเป็นดีกว่าเพื่อน เป็นคนทำงานจริง ๆ เพราะแก่ค่อนจะอยู่ข้างเร่อร่า

ฉันจะต้องย้อนเล่าขึ้นไปถึงเรื่องฉันทำเมาที่สต๊อกโฮม บรรดาคนที่เห็นว่าสนิทเป็นที่สุดแล้ว พระยาพิไชยแกอมยิ้มกับฉันร่ำไป เพราะเจ้าแผ่นดิน[๒๙๐] แกเป็นคนขี้เมา เขานับถือกันว่าดี ความที่รักฉันพูดอะไรเกือบจูบกันทุกที การเลี้ยงในเรือวันจะกลับเป็นการสนุกรื่นเริงเสียจริง ๆ พอแกไปแล้วฉันเดินจ้อง ๆ เป็นคน ๆ เราดี ๆ คนเมาจริงสู้ฉันไม่ใคร่ได้ เพราะฉันมีสติอารมณ์บริบูรณ์กว่า มีคนรู้เท่าฉันอยู่คนเดียวแต่[๒๙๘]เคราน์

ปรินซ์เท่านั้น พระยาพิไชยก็สังเกตได้เหมือนกัน ความที่แกเป็นตลก นั้น เวลาไปเที่ยวที่เขาทำเป็นบ้านนอกเข้าไปในเรือนจับแก้มหยอกผู้หญิง แล้วไปดูในที่นอนบอกฉันว่าที่นอนสั้นเช่นนี้นอนอย่างไรได้ ลงไปนอน ลองดูแล้วกลับออกมากอดคอกระซิบที่หูว่าที่นี่ฉันนอนไม่ได้ เมื่อไปที่วังแห่ง ๑ จัดที่ไว้เป็นที่ว่าจะให้ฉันพัก เข้าไปมอบหมายให้แล้วกลับออกไป ฉันเห็นเป็นที่จะเปลื้องเสื้อได้ พอปลดดุมไหนเล่าแก่นกลับเข้ามาแล้ว ต้องเลยไถลดูรูป พอเอิญเป็นรูปเจ้าจอมเมืองฝรั่งเศสทั้งนั้น ฉันรู้จัก แล้วฉันก็ทัก (ใส่กระดุมไปพลางด้วย) แกว่า อ้อรู้จักหรือ แกก็มีเหมือนกัน แกรักเต็มทีนที่เดียว อยู่ตามเหล่านี้เอง แลสามคนด้วยกัน เห็นหรือไม่ ฉันมีเมียอื่นหรือไม่ ฉันก็บอกว่ามี หัวเราะแล้วกระซิบว่าอย่าอึงไป แต่ที่แกพูดเองนั้นไม่ได้เบาเลย ฉันจึงมาอื้อว่าเห็นแกไปชี้รูปแก้ผ้าให้ผู้หญิงดูเป็นกอง นางเหล่านั้นอับอายต่าง ๆ แต่จำหน้าไม่ถนัด ประเดี๋ยวปรินซ์ออสการ์มาขอรูปให้สาวใช้ของแม่สามรูป ฉันก็อื้อแกกะยิ้มคราวนี้ความที่ฉันอยากเห็นว่าคนไหน ไปพบผู้หญิงเข้าคนหนึ่ง เห็นหน้าตาเรียบร้อยอยู่ ฉันถามว่าแกหรือที่ขอรูปฉัน ปรินซ์ออสการ์เข้าไปเหนี่ยวแขนบอกว่าไม่ใช่ นั่นเขาเยอรมันต่างหาก ฉันเรียกเกือบตาย การตบบ่าตบไหล่แกะหลังกันนั้นเสมอไม่ขาด ถ้าคุยโกกฮาถูกใจเข้าแล้ว ตบไหล่เอาจนถลาไปข้างหนึ่งก็มี แต่ไม่ใช่แกดูถูก เราก็ทำกับแกเช่นนั้นเหมือนกัน ตรงกับคำที่ว่า เป็นเกลอกันข้างไทย ๆ การที่เป็นเจ้าเป็นนายกันไม่มี ก่อนที่จะทำเมาฉันบอกกับไชยันต์แล พระยา พิไชยว่า ฉันจะต้อง ถอดมงกุฎออก เล่นกับแก เสียสักที หาไม่เสียเปรียบคนที่เขาเมาเป็นนักไป ฉันเล่นพูดวางเขียววางเล็บกัน

แรงมาแต่วันที่พบพร้อมกับเจ้าแผ่นดินเบลเยียมมาแล้ว ตานั้นก็ขี้เมาเหมือนกัน พูดกันเกือบจะเป็นเล่นด่ากันถลาย ๆ ทั้ง ๒ คนฉันเชื่อว่ารู้ฝีปากฉันทั้งคู่ เคราน์ปรินซ์ถึงออกปากว่าไม่เคยเห็นกิงออฟเบลเยียมสนุกเช่นนี้เหมือนวันนี้ พ่อแก่ก็เหมือนกัน แกออกไม่ใคร่สบาย ได้แก้แทนกรมหลวงเรื่องหนึ่ง คือพอมึนกันเข้าทั้งสองข้าง เจ้าแผ่นดินถามสวัสดิ์ว่าจะขอถามว่าอ้ายฝรั่งเศสมันข่มขี่โดยไม่เป็นยุติธรรม ทำไมจึงยอมให้มันข่มเหง สวัสดิ์ก็ว่าตัวไม่อยู่เป็นเวลาเดินทางมายุโรป การที่เป็นไปนั้นเพราะเสนาบดีผู้หนึ่ง มีความหวาดหวั่นพรั่นกลัวหรือถ้าจะว่าเป็นความคิดที่คลั่งขึ้นมาอย่างหนึ่ง แลอะไร ๆ ต่อไปยืดยาว เจ้าแผ่นดินก็พลอยพูดพยักพเยิดไปว่ากล่าวต่าง ๆ ไม่หันมาทางฉันเลย ฉันพ้นเต็มที่ พอจบลงเจ้าแผ่นดินดื่มให้สวัสดิ์ว่าเป็นความคิดถูกต้องกัน ฉันจึงว่าขอให้ทรงอนุญาตทูลให้ระลึกสักหน่อย ฉันเข้าใจว่าท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดินมากว่า ๒๕ ปี แลทรงทราบราชการทรงพระสติปัญญามาก คนที่จะพูดเมื่อไม่ต้องรับผิดรับชอบ แลคนรับผิดรับชอบจะพูดนั้นผิดกันมาก ท่านคงจะรู้สึกบ้างว่า บางเวลาท่านคงเคยนึกอย่างเช่นเราพูดนี้บ้าง ฮ่ากันทั้งโต๊ะเพราะเป็นความกินใจอยู่ เลยมาเห็นชอบเห็นดีแลจูบฉันชมว่าไม่ใช่เลวเลย ครั้นวันรุ่งขึ้นฉันตรองโต้ไปนั่งคู่กับเคราน์ปรินซ์ถามด้วยราชการเมืองนอร์เวต่าง ๆ แกก็บอกออกมาหมดเพราะเป็นการรู้ทั่วกัน พวกนั้นมันอยากเป็นริปับลิก เดี๋ยวนี้จะขอแยกการต่างประเทศซึ่งมีรวมกับสวีเดนอยู่อย่างเดียวเท่านั้น เจ้าแผ่นดินไม่ยอมก็เตรียมจะเป็นขบถเมื่อเร็ว ๆ นี้ เคราน์ปรินซ์ต้องเขียนหนังสือไปอ่อนน้อมอ่อนวอนมาก ฉันถามถึงกำลังทหารที่เรียกกันแลการคลัง ว่าทำไม

จึงไม่ทำเหมือนเมืองออสเตรียแลฮังการี ก็ว่าเปนมาเสียแต่เดิมแล้วแก้ไม่ได้ ฉันจึงว่าการเก่าที่มันแก้ไม่ได้มันก็เปนเหมือนกัน คำพูดทั้งปวงนี้ เครานปรินซ[๒๙๗]ไม่พูดกับเจ้าแผ่นดิน[๒๙๐] เดี๋ยวนี้ร้องเอ็ดทีเดียวว่า หมดแล้ว รู้ไส้เราหมดแล้ว บอกฉันว่า ความคิดเกิดขึ้นในใจด้วยความพิศวงเสียแล้วว่า คนไทยมารู้การในยุโรปมากถึงเพียงนี้ ถ้อยคำที่พูดกับฉันฟังฉันพูดเห็นเสียแล้วว่า นานไปคนไทยคงจะดีสู่พวกแกได้ ฉันห้ามว่า อย่าคิดอย่าพูดเช่นนั้นยังห่างกันมากนัก ก็ซ้ำอยู่ร่ำไป ครั้นมากินเนอในเรือยกเอาเรื่องนี้ขึ้นพูดอีก อ้างเอาการที่ฉันเอาลูกไปเที่ยวเรี่ยรายไว้เมืองทั้งปวงจะประชันชนะเมืองแก แลซ้ำอีกว่านานไปจะชนะเพราะพวกแกมีที่เสียด้วยเรื่องกินเหล้ามากเปนต้น คนไทยกินเหล้าน้อย ถ้าเด็ดเอาแต่ความดีไปดังนี้พวกเราจะไม่แพ้อย่างไร ฉันว่าคำที่รับสั่งนี้ยอเกินไป ไม่มีท่าทางที่เราจะดีขึ้นไปได้กว่า เพราะใช่ว่าเราจะเรียนเอาแต่ความดีไป เราเรียนความชั่วไปเช่นกินเหล้าเอาอย่างฝรั่งเหมือนกัน แต่เมืองร้อนยิ่งร้ายไปกว่าพวกท่านเสียอีก จึงเลยเปนหัวเราะกันต่อไป

การโต้ตอบแรง ๆ เช่นนี้มีมากเปนพันฉันอดไม่ได้ ทอยเข้าไปบ้างบ่อย ๆ เพราะเหตุนี้จึงต้องทำเมา คนเมาด้วยกันจะเอาความอะไรกัน

วันนี้ฉันไม่สบายเต็มที แต่การที่เขียนหนังสือถึงแม่เล็กเปนความสบายของฉันจึงได้เขียนยืดยาว วันนี้หนีไปถ่ายรูปที่ริมโฮเต็ลนี้กับลูกสามคน เขาก็ตามจับจนได้ แต่เคราะห์ดีที่พอถ่ายแล้วไม่มีใครทันรู้ ถ้าได้จะรีบส่งเข้าไปให้ดู

อาหารไทยนั้นได้รับหนังสือกรมพิทย[๒๘๓] มีมาถึงสวัสดิ ฉันทราบครั้ง

เดี๋ยวแต่โจษกันว่า ๒ ครั้ง แต่อยู่ที่ไหนไม่ทราบ ฉันไม่ได้กินเลย เพราะไม่ได้อยู่เมืองแก้วเมืองคำ คือลอนดอนแลปารีส คนครัวก็ไม่ได้เอาไปด้วย เรื่อมหาจักรีมาก็ไม่เห็นมีอะไรเติมมา กินข้าววัน ๑ ก็ผะอืดผะอมลงท้อง เพราะอาหารเป็นอย่างเลี้ยงทหารฝีพายกินไม่ได้ เพียงแต่ปลาแห้งเผาก็กลืนไม่ลง เพราะแข็งแลเค็มเสียเหลือทนเหลือทาน นึกจะตั้งสัตย์ว่าไม่กลับไปถึงบางกอกจะไม่กินข้าว ขออย่าให้แม่เล็กเป็นห่วงบ่วงใยเลย เว้นไว้แต่ตามทางแลมีความวิตกมากกลัวมันจะไม่มีทั้งกับข้าวไทยและกับข้าวฝรั่ง ถ้าผอมไปอย่าได้เข้าใจว่าเพราะเป็นโรคสำหรับบุรุษหรือเพราะกินเหล้าเลย ไปถึงบางกอกขุนเสียสัก ๗ วันก็คงจะอ้วน ฉันเดือดร้อนแต่แม่เล็กเจ็บบ่อยนัก ฉันนอนสะดุ้งหวาดไปร่ำไป ไม่ใคร่จะเพลิดเพลินใจเลย ตั้งแต่มาล่วงได้ ๑๐๓ วันวันนี้แล้วยังไม่ได้ครึ่งต่อออกจากลอนดอนจึงจะได้ครึ่ง เมื่อครบ ๓ เดือนเป็นวันมหาปวารณาของฉัน ฉันได้ปวารณาครั้งหนึ่งต่อคนทั้งปวงแล้วยังอีก ๒ คราวปวารณาจึงจะได้พบแม่เล็ก ดูนานเต็มทีทีเดียว

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

เขียนผิดแสนคำ ขอโทษจะลากให้เร็วทันใจแลทันเวลา

(พระปรมาภิไธย) จ.ป.ร.

ที่ ๔๕

เรือมหาจักรี ในทะเลบอลติก

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อวานนี้ฉันไม่ได้จดหมายถึงแม่เล็ก เพราะตอบหนังสือใคร ๆ เช่นกับหนังสือกรมนเรศร์ วันที่ ๒๕ พฤษภาคมที่ได้ตามทางจะไปวิเอนนาเป็นต้น ทั้งคั่งค้างมาทั้งสิ้นแลติดคุยกับไชยันต์เสียบ้าง เพราะเขาได้ไปเห็นเมืองแก้วเมืองขวัญมา แลความรู้ความเห็นเขาดีกว่าฉันบางอย่าง เพราะฉันไปเดินทางอ้อมมา แลเป็นการที่รู้ที่เห็นแต่เฉพาะกรอกช่องในเจ้า ๆ นาย ๆ หรือไม่ฉะนั้นเห็นอะไรก็เป็นแต่วับวับไปทุกอย่าง จึงเป็นพหูสูตรแต่บางเรื่อง ๆ ไม่รู้อะไรเลย ฉันเห็นว่าความเห็นที่ควรจะนับว่าจะพึ่งได้ในการมายุโรปนั้นแบ่งเป็น ๔ ประการ คือเห็นชีวิตในยุโรปเป็นไปอยู่ประการใด ๑ เห็นที่เกิดทรัพย์แลสิ่งใดเป็นทรัพย์ ๑ เห็นกำลัง คือ การที่จะทำร้ายหรือต่อสู้ศัตรู ๑ เห็นความสนุกทั้งหลายอันมีอยู่ประการ ๑ นอกจากนี้ในการปกครองแลกระบวนราชการคนที่มาครู่หนึ่งยามหนึ่งดังนี้เห็นอะไรไม่ได้ นอกจากอ่านหนังสืออยู่บ้านหรือมาที่นี่ก็เหมือนกัน ถ้าคนที่ไม่อ่านไม่เรียนมาเป็นอันหาประโยชน์อันใดนอกจาก ๔ อย่างนั้นไม่ได้ การ ๔ อย่าง ข้อต้นที่รู้ชีวิตนั้น คือรู้ความกินอยู่ของเจ้าลงไปจนไพร่ รู้ความประพฤติของคนเหล่านั้น เขาอยู่กันอย่างไรเขาต่อกันในระหว่างเจ้านายไพร่ผู้ดีอย่างไร การอันนี้ฉันเข้าใจว่า

ฉันรู้ได้ในชั้นเจ้านาย และเห็นได้ในชั้นไพร่ แต่ชั้นกลางไม่ใคร่จะได้เห็น

ข้อ ๒ ที่เกิดทรัพย์นั้นจะเห็นได้ก็แต่เผิน ๆ จะเอาลึกซึ้งไม่ได้ เพราะไม่มีโอกาสไม่มีเวลาที่จะเห็นได้

ข้อ ๓ ก็การที่จะเห็นกำลังนั้นเล่า เห็นได้เผิน ๆ เหมือนกัน แต่จะว่าไม่เห็นก็ไม่ได้ แต่น่าที่จะยกขึ้นสู่สาธยาย เล่าบอกไม่ได้

แต่ในข้อ ๔ นั้นเรียกว่าไม่รู้แลไม่เคยรับเลยได้ ถ้าจะได้รู้ได้เห็นบ้างก็เป็นแต่จัดการเฉพาะต้อนรับหาใช่ปรกติไม่ ถ้าจะถามว่าโฮเต็ลไหนดีละครแห่งใดดี ฉันบอกไม่ได้เลย มืดแปดด้านทีเดียว การที่มาครั้งนี้นับว่าไม่เป็นทางที่จะเลี้ยงตัวของตัวเองได้ มาให้เขาเลี้ยงทั้งนั้น

เพราะเหตุฉนี้ การที่จะว่าได้รับประโยชน์อันใด ในการมายุโรปโดยส่วนตัวน้อยนัก หากจะมีประโยชน์บ้างก็แต่ในส่วนราชการแผ่นดินได้นั่งพิจารณาดูตัวแลถามไซยันต์สอบว่ามันโก้ขึ้นบ้างหรือไม่ ก็เห็นไม่ได้เลยว่ามีโก้ขึ้นที่ตรงไหน ทั้งที่ไซยันต์กล่าวว่าได้มาเห็นท่าทางฉันที่ปีเตอร์ฮอฟแลที่สต็อกโฮมว่าชาญชัยมากแล้วเช่นนั้นยังกล่าวว่ากลับมาเรือก็กลายเป็นไทย เข้าใจว่ากลับไปคราวนี้จะมีโก้ได้ไม่เกินสองคน เพราะถูกพวกหัวแข็งมามากด้วยกันนัก จะเห็นแปลกก็แต่ชั่วพื้นขาวเท่านั้น การที่จะยื่นปากเห็นจะไม่มีใครคิดไปได้

ฉันจะจบเรื่องต่อที่ค้างก็เห็นว่าจะไปไม่ได้ถึงไหน เพราะพรุ่งนี้ก็จะถึงโคเปนเฮเกน เพราะมันค้างเป็นโรคเรือรั้งแลบอกข่าวข้าม ๆ มาเสียมากแล้วแต่ยังตั้งใจว่า ถ้ามีเวลาขากลับจะทำเป็นรายวันเอาแต่ความที่แปลกจากพระยาสฤษดิ์ท่านนั้นจดไปให้จะสำเร็จหรือไม่ก็ไม่ทราบ เพราะ

ต้องเขียนเองเป็นพื้นลำบากมาก ถ้าไม่มีคลื่นก็พอวานเขาได้บ้าง ถ้ามีคลื่นก็หมดตำรา แลบางอย่างไม่เห็นเองก็พูดไม่เต็มปาก

การเป็นไปในระหว่างเจ้านายแลราษฎรในเมืองทั้งหลายนี้ต่าง ๆ กันทั้งนั้น ที่อิตาลีมีคนนิยมนับถือเจ้านายมาก แต่ว่าออกฟรี ๆ คือเจ้าแผ่นดินไปแห่งใดมีคนเปิดหมวกแลร้องฮูเร แต่อาจจะเดินเบียดเวลาเดิน หรือเข้ามายืนใกล้ ๆ รถ โยนหนังสือให้ในรถ เอาหนังสือมาส่งให้เจ้าแผ่นดินกับมือได้ คนพลเมืองเป็นคนจนมาก บ้านเมืองก็ไม่สู้สะอาดนัก ในพวกเจ้านายที่เป็นอย่างมีสติปัญญาดีมาก พระมเหสี[๑๓๕] เป็นคนงามด้วยมีความรู้มากด้วย คนก็นับถือมากรักมาก แต่เจ้าแผ่นดิน[๑๕๖] นั้นเป็นคนไม่สู้ฉลาด แต่ใจดีแลตั้งใจจะเมตตาอารี แต่สังเกตดูจะไม่สู้ทรงนึกอะไรมากนัก ท่าทางเรียกได้ว่าน่ากลัวแต่เมื่อเข้าใกล้เห็นได้ว่าเป็นคนใจดีหัวเราะได้อื๋อ ๆ[๑๙๔] เป็นคนซื่อ ๆ ไม่เปิดเหลี่ยมแปดคมเลย ปรินซ์ออฟเน[๑๘๖]เปิลนั้น เป็นคนมีความรู้มากกว่าพ่อ พูดถึงเรื่องอะไรก็เคยรู้เคยอ่านทั้งนั้น เช่นยาวาเป็นอย่างไร คุยได้แต่เป็นคนขี้อุทัจอึก ๆ อัก ๆ แลไม่ใคร่อยากจะพบหน้าคนนัก รูปร่างเตี้ยเล็กไม่งาม กิริยาอาการไม่เปิดเผยองอาจ ยากที่จะคบเป็นมิตรสนิทได้ แต่เจ้าหญิง[๑๘๒] นั้นเป็นคนฉลาด มีดวงหน้าในระหว่างตากับจมูกงาม แต่ช่วงล่างแลแขนเป็นกล้ามมีขนเป็นทางแลเป็นแขนผู้ชายแท้ มีอาการกิริยาที่จะเป็นมิตรสหายกับผู้ใดก็เป็นได้แต่ขัดด้วยภาษา ฉันจึงไม่ได้สนิทกันนัก สูงกว่าผัวเป็นอันมากดูพ่อผัว[๑๕๖]แม่ผัว[๑๓๔]รักจริง ๆ แต่ไม่ใคร่ได้อยู่ด้วยกัน เจ้านายรองลงไปคือดู๊กอาว[๑๕๓]ออสเตอเป็นคนรูปงามสูงแต่จืด ๆ ไม่สู้เฉียบ

แหลมดูเหมือนข้อนจะอยู่ข้างภูมิ ๆ แต่ไม่ใช่ภูมิกับฉัน เมียนั้นพริ้ง เพราะแหลมเฉียบแช๊บช๊าบมาก ว่าข้างเชิงสวยแล้ว ฉันยอมว่าไม่เคยเห็นใครสวยเท่า ทั้งไทยทั้งฝรั่งที่ได้เห็นมาแล้ว แต่อยู่ข้างเป็นนักเลงจัด สูงกว่าผัวจะเกือบคืบหนึ่งไปกระมัง คบก็ได้แต่น่าจะไม่เป็นมิตรที่จริงต่อใครนัก รองลงไปเคานต์ออฟตูริน เป็นคนหนุ่มกล่องแกล่งกิริยาว่องไว แต่พูดกึกกักกักหน่อย ดู๊กออฟเยนัวนั้นเป็นคนซื่อแท้น่ารักมาก ถึงไม่เป็นผู้ฉลาดแต่เชื่อได้ว่าไม่โกงใครเลย ได้รักแล้วรักจริง ๆ

ในออสเตรียเอมเปอเรอเป็นผู้ใหญ่ อย่างธรรมเนียมไม่กระดิกเลยแท้ ๆ แต่พระพักตร์เลย ๆ เหมือนที่เห็นรูปมาแต่หนุ่ม ๆ แต่ดูรูปเหมือนจะอ้วนโตกว่าที่เห็น เป็นคนสูงผอมเหี่ยวมาก ไม่ใช่เป็นคนฉลาดเฉียบแหลม แลเป็นคนไม่ช่างตรัสเลย ถ้าตรัสออกมาแล้วไม่มีแกล้ง เป็นคนที่รู้มากในทางความรู้แลทางราชการ เป็นเจ้าที่ควรบูชา แลคนทั้งเมืองนับถือกันเหมือนพระ ความกลัวเกรงกันมากนัก การที่เล่ากันว่าทรงทำการร้ายแรงอันใดกับพระมเหสี ฉันไม่เชื่อ หากพระมเหสีจะพู้ไปเองเท่านั้น พระอนุชารองลงไปนั้นพู้ไม่ดูหน้ามนุษย์
(๑)
อาชดู๊กลุดวิก วิกตอ พระอนุชาน้อยเป็นคนที่ผอมสูงเหมือนกัน แต่ไม่เฉียบแหลมอันใด ไม่ได้ทำราชการอันใด เป็นนายทหารแต่ก็ไม่ได้
(๒)
บังคับการ อาชดู๊กออตโตรูปงามท่าทางก็ฉลาดแต่เป็นนักเลงสุรา เมียก็ดีแต่กราดเกรี้ยวกันมาก เขาว่าจะเป็นเอมเปอเรอเป็นแน่ เพราะเฟอร์ดิแนนด์พี่ชายเป็นโรค หมอห้ามไม่ให้มีเมีย แต่คนไม่ใคร่

นับถือ ดูหนักกันองว่าถ้าเอมเปอเรอตาย น่ากลัวเมืองฮั่งการีจะเป็นขบถ แข็งเมือง เพราะเจ้านายไม่มีใครดีเช่นเอมเปอเรอ แลต่างคนต่างอยู่ร้อยวันพันปีก็ไม่ได้พบกัน นอกจากใครตายแลแต่งงาน ดูพี่น้องต่างคนต่างไปคนละไม้ ไม่สามัคคีต่อกันเลย ในเมืองนี้เห็นเป็นไพร่เป็นผู้ดีต่างกันแท้ทีเดียว ผิดกันกับอิตาลีมาก เป็นเมืองทหารต้องแต่งเป็นทหารจะแต่งอื่นไม่ได้เลย

ที่รัสเซียนั้นมากคนด้วยกัน และฉันได้เล่าไปมากแล้ว เอมเปอเรอ[๒๑๘] เป็นคนที่ไม่ทำภูมิแลไม่โปรดการพิธี แต่ไม่ได้เล่นหยุมหยิมกับใคร มีสง่าผ่าเผยมาก เจ้านายก็กลัวเกรงนับถือกันตามฉันผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่ดูรักใคร่กลมเกลียวเล่นหัวกันระริกซิกซี้ไปทั้งนั้น เจ้านายชั้นอัยกาเธอแลบรมวงศ์เธอ ทำท่าทางเหมือนกรมสมเด็จ[๓๐๓] เป็นพื้น ไม่กระโดดโลดเต้น แต่พูดมวยโฮกฮากออกมาคำสองคำก็ได้ฮา แต่น้องเธอทั้งหลายเล่นกันป้วนเปี้ยนเหมือนเราเมื่อเด็ก ๆ เอมเปอเรอ[๒๑๘]นั้นเขาได้ทั้งใหญ่ทั้งเล็ก แต่เอมเปรสส์[๒๘๕]เมียนั้นอยู่ข้างจะเขื่องเต็มที ถ้าคนมากเข้าเป็นงั้งไปทีเดียว รูปร่างสูงใหญ่กว่าผัวมาก แลสู้แกรนด์ดัช[๒๒๖]เชสส์อลิซาเบทพี่สาวไม่ได้ ทั้งข้างสวยแลข้างเราะราย แต่เอมเปรสส์[๒๑๗]แม่นั้น เป็นแม่ของคนทั้งปวงแท้ ประกอบทั้งความงามแลสง่าราศีกิริยาอัธยาศัยแลสติปัญญา ฉันบูชาเลิศเหลือล้น สมควรเป็นสมเด็จแม่จริง ๆ ถ้าเอมเปรสส์[๒๘๕]เมียมา เจอเข้าแล้วตายด้านพูดไม่ออกทีเดียว น่ารักความนับถือพ่อแม่ของเขายิ่งนัก ลงกันหรือให้ราบไป บรรดาข้าราชการ แลราษฎรกลัวเกรง เอมเปอเรอ[๒๑๘]ยิ่งกว่า คนเรา กลัวเกรงเจ้านาย

เป็นอันมาก เห็นเป็นพระเจ้ามากกว่าเป็นคนพ้นที่จะหาแห่งใดเทียบเทียม ได้ความนิยมรักใคร่เจ้านายก็มากเหลือล้น

เมืองสวิเดนนั้น ราษฎรฟ์รียิ่งเสียกว่าเมืองอิตาลี ดูประหนึ่งว่าเป็นริปับลิกหน่อย ๆ ไปทีเดียว เจ้าแผ่นดิน[๒๙๘] เป็นคนที่อยากจะทำดียิ่งแก่คนทั่วไป แต่เพราะความอื้อ ๆ เท่า ๆ กันไปหมด จนการที่อื่นนั้นไม่ใคร่มีราคาอันใดมากนัก เสด็จไปไหนก็ไม่มีใครเปิดหมวกแลโห่ร้องอันใด รับสั่งสั่งการงานอันใด วิ่งชุลมุน แลอยู่ข้างจะว่องไวเกินไปจนคนเรา ๆ เห็นเป็นลุกลน หรือมักจะพูดกันว่าเฉย ๆ ไม่รู้สึกว่าเป็นเจ้าเป็นนาย อันที่จริงเป็นคนใจดี แต่ไม่ใคร่มั่นคงแลแม่นยำนัก จะไปข้างทางที่เรียกว่า ได้เน้น ๆ ข้าราชการงานเมืองก็เป็นเช่นนั้นไปตามกันหมด มีดีแต่เครา[๒๙๗]น์ปรินซ์เป็นคนมีความรู้ แลมีสติสัมปชัญญะมาก แต่ความฉลาดถ้าจะเทียบกับเมืองอื่น ก็เห็นจะพอประมาณ แต่เป็นคนดีในเมืองนั้น เป็นผู้สามารถที่จะทำไมตรีรักใคร่กับใคร ๆ ได้แต่อยู่ข้างผอมมาก เห็นจะไม่ใคร่ทรงสบายนัก เครานปรินเซ์ส[๓๐๑]นั้นเต็มที่ เหมือนหม่อมยิ่ง เป่ง ๆ หูป่ำตาเถือน แลเป็นคนที่ว่าขี้โรค แต่ก็ดูไม่ไผ่ผอมอันใด ปีหนึ่งได้พบผัวไม่กว่า ๑๕ วันมากว่า ๑๐ ปีแล้ว เที่ยวไปอยู่ตามข้างใต้ ๆ ในเมืองอิตาลีเป็นพื้น ลูกก็ไม่ได้พาไปทิ้งไว้กับพ่อ ผัวก็ไม่ตามลงไปว่าติดราชการ ดูมันกระไร ๆ อยู่ก็ไม่ทราบ แต่หน้าตาไม่ใช่คนสบายใจแลอาการก็อึดเงือง แต่จะว่าผัวท่าทางเจ้าชู้ก็ไม่เป็นรายนี้ฉันแปลไม่ออกว่าประการใด การในพระนครไม่เรียบร้อย สงสัยว่าไม่ช้านักจะเกิดเหตุใหญ่ในเมืองนอรเวเร็ว เจ้าแผ่นดินบอกฉันว่า

คนเมืองนั้นมันกระด้างกระเดื่องอยากเป็นริปับลิกเต็มที่ ไม่เรียบร้อยเหมือนที่สิวิเดน แต่ฉันเห็นว่าคนที่สต๊อกโฮมก็เต็มที่ ดีแต่คนบ้านนอกเช่นที่ซุนซวาล แต่ถึงดีดังนั้นก็เป็นทางริปับลิก

นี่แลเป็นวิชาที่ฉันรู้ว่าได้ในข้อที่ ๑ เป็นผลแห่งมายุโรป กล่าวโดยย่อสิ้นความแต่เพียงนี้

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๕

เรือมหาจักรี ปากคลองกิล

วันที่ ๒๗ กรกฎาคม [๓๐] ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อเวลาที่อยู่เดนมาร์ก ฉันไม่มีเวลาที่จะเขียนหนังสือได้เลยเพราะอยู่กับเจ้านายเสียยังค่ำ ๆ แต่ทำโทรเลขอยู่ดึกไป เสด็จตา[๒๒๑] เสด็จยา[๒๑๑] ยกรวต[๓๐๕] ใหญ่ทั้งสององค์ต้องกลายเป็นเด็ก ๆ เข้าห้องปิดประตูเขียนโทรเลขเลี้ยงกันเป็นพ่อหนูทีเดียว ความจริงก็น่าจะเห็นเช่นนั้นได้ เพราะไม่มีใครจะแก่กว่าทั้ง ๒ องค์ การที่มาถึงที่โคเปนเฮเกนนี้อาจจะถึงได้เสียแต่วันที่ ๒๒ แล้ว ต้องมาจอดรออยู่แต่ ๗ ทุ่ม ต่อเช้า จึงได้เดินกระดิบ ๆ มาเพราะเจ้าแผ่นดินขอให้ถึง ๔ โมงเช้า มีเรือรบออกมารับเมื่อสว่างลำหนึ่งสลุตแล้วแล่นตามมา พระยานนท์ออกมาด้วยในเรือนั้น นายเรือลำนั้นให้เป็นผู้กำกับพระยานนท์ สายหน่อยออกมาอีกลำหนึ่งสลุตแล้วแล่นแห่มา ๒ ลำ ผ่านป้อมในน้ำมา ๔ ป้อม ๆ ที่ ๕ หน้าเมืองเป็นที่จะระเคยมาอยู่ มีทหารยืนรายเต็ม แล้วเลี้ยวเข้าร่องไปทอดที่หน้าท่าในทันใดนั้นเจ้าแผ่นดิน[๒๒๑] แลเจ้านายลงมา คือ เคราน์[๓๐๕]ปรินซ์ ๑ วัลดิมา[๒๕๘]

๓๐๖

ลูกคนเล็ก ๑ คริสเตียนแล ฮาโรลด์[๓๐๗] ลูกเคราน์ปรินซ์ ๒ คน คา[๓๐๐] ลลูกเจ้า แผ่นดิน สวีเดน ที่จะ มา เป็น ลูก เขย เคราน์ ปรินซ์ พบ กัน แล้ว คน หนึ่ง ยอน[๓๑๐]น้องเมีย ปรินซ์[๓๐๘]วัลดิมาคือน้องเฮนรีดอเลียน[๓๐๙] ที่ไปเกาะสีชัง ๑ พอมาถึงก็เป็นคนรู้จักกันมาแล้ว คุยถึงลูกหลานที่ได้พบกันมาแล้ว คน

นั้นบอกเช่นนี้คนนี้บอกเช่นนั้น รวมใจความว่ามันดีเชื่อมันได้ ไม่กัด[๓๑๑] เป็นแน่ คน ๆ เรานี่เอง เดินดูเรือทั่วถึงแล้วลงเรือขึ้นไปบกด้วยกัน ที่ท่าน้ำทำเต๊นกลางเป็นเต๊นยอด มีมุขสั้นด้านหน้า มีมุขยาว ๒ ข้าง หน้าต่างช่างเป็นตำหนักแพเสียจริง ๆ เสนาบดี ทูตต่างประเทศมารับที่นี่พร้อมกัน ยืนรายเป็น ๒ แถวตลอดจนขึ้นบันได นำให้รู้จักเรื่อยไปจนถึงข้างบน แล้วไปตรวจทหารแล้วจึงขึ้นรถ ฉันกับเจ้าแผ่นดินนั่งใน รับสั่งเรียกโตกับจิระขึ้นนั่งหน้า เพราะจะไปอยู่ในวังด้วยกันแต่เท่านั้น ชายบริพัตรนั้น สวัสดิ์เอาไปอยู่โฮเต็ลด้วย ไชยันต์จะอยู่เรือ แต่ภายหลังไชยันต์ต้องขึ้นไปอยู่กับบริพัตร์ ที่วังอยู่ข้างเล็ก แต่เขาจัดไว้พออยู่ แต่การอยู่วังไม่ใคร่จะมีใครชอบอยู่มันไม่เป็นโสดแก่ตัว เขาเรียกกันว่าเขาเวิรม[๓๑๒] แต่ฉันคนเดียวโปรดนัก ถ้าอยู่วังแล้วกินก็ได้นอนก็หลับ เพราะมันเงียบดีมหาดเล็กเด็กชาก็เหมือนบ่าวเรา ไม่ได้มาอมยิ้มอมแย้มด้วย คอยแต่จะรับราชการแบ้น[๓๑๓] ไปทั้งนั้น ว่าจะชอบ ยะหน่อย[๑๙๓] ๆ ก็ควร ผู้ที่มาอยู่ชั่วแต่พระยาพิไชย พระยาเดโช จ่ายวด นายกวด พระยาราชวัลลภอยู่กับลูก[๒๖] ฉันเห็นที่เหลือมากจึงไปตามอ้ายพินมาอยู่อีกคนหนึ่งเพราะกลัวจะเสียคน อ้ายนี่ออกเก่ง ๆ ไม่เหมือนพี่ชาย[๓๑๔]มาตาม คนช่างรู้จักเสียจริง ๆ สังเกตได้ด้วยอาการที่แลดูกัน คำนับถ้วนหน้า ผู้หญิงที่นี่แปลกกว่าที่อื่นหมด คำนับอย่างย่อต่ำทั้งนั้นตลอดทาง ฉันหมายว่าจะสำหรับเจ้านายเขาแต่เราไปไหนคนเดียวก็คำนับต่ำเช่นนั้นทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่เว้นไว้แต่พวกตลกตึกที่ตักน้ำตำข้าวจึงหงุบหงับวับหวิ บิกริยาช้า ๆ ผิดกันกับที่สวีเดน ที่นั่นย่อแก๊ก

เดี๋ยวเท่านั้น ดูคนนับถือเจ้านายผิดกับที่โน่นเสียจริง ๆ เวลาแลโปร-
แกรมแน่นอนเหมือนที่รัสเซีย แต่ไม่เคร่งครัดเข้มงวดเหมือนออสเตรีย
ที่วังที่ฉันไปอยู่นั้นเป็น ๔ กั๊กถนนเจริญกรุงแท้ ๆ ทีเดียว เป็นแต่ตึก
ใหญ่กว่าเท่านั้น เรียกว่าอามาเลียนบอค ฉันอยู่ขาหนึ่ง เดินถึงกัน
กับเจ้าแผ่นดินอยู่ แต่ต้องเดินข้ามถนน เป็นตะพานขึ้นกระไดเกือบตาย
ทีเดียว อีกขาหนึ่งเป็นที่อยู่เคราน์ปรินซ์ อีกขาหนึ่งเป็นออฟฟีศกรมท่า ๆ
แล้วเป็นอยู่ติดกับวังทุกเมือง พอไปถึงวังฉันจะไปหากวีน เจ้าแผ่น
ดินคอยไปด้วย กวีนดีพระทัยมาจูบซ้ายจูบขวา เอียงปรางให้จูบว่าคิดถึง
ฉันลืมเจ้าแผ่นดินจูบเหมือนเคยรู้จักมาแล้วเหมือนกัน พบปรินเซสส์ มารี
เมียปรินซ์วัลดิมา ท่าทางกระปรี้กระเปร่ามาก เห็นจะระเข้าโดดโหยง ๆ
ทีเดียว ไปที่กวีนรู้สึกว่าไปที่เสด็จยาย ไม่มีพิธีเลย คุยอะไรต่อ
อะไรเดินพุ่งไปพุ่งมาเป็นการตามใจคือแท้ ๆ แล้วไปที่เคราน์ปรินเซสส์
ออกมารับที่ประตูรู้จักกันแล้วเสียอีกทั้งลูกสาว ๒ คน คือคนหนึ่งชื่อ
อิงเกอบอคที่จะแต่งงานกับปรินซ์คาล ตัวก็อยู่ด้วย อีกคนหนึ่งอายุสัก
๑๖ ปี ชื่อไตรา กับลูกชายทั้ง ๒ คนอยู่ด้วย กลับจากที่นั่นมา
ที่อยู่ ไปเดินเล่นในสวน สวนนี้สำหรับเอมเปอเรออาเล็กซานเดอร์ที่ ๓
เล่นกับเด็ก ๆ โตสักเท่าสวนเต่าเก่าเท่านั้น ได้รับหนังสือดูกออฟคัม
เบอร์แลนด์ส่งรูปที่อยู่มาให้ แม่ยายตนจะขาดใจ บ่ายโมงไปกิน
ข้าวกับพวกเจ้านาย มีแต่กิง กวีน แลวัลดิมาผัว เมีย เท่านั้น
คุ้นกับมารี แล้ว เป็นคน สนุกสนาน ช่างยั่ว ช่างเล่น สำบัดสำนวน พ้อตัด
ฉันข้อนจะอยู่ข้างเป็นพระมณี คุยเล่นอยู่จนบ่าย ๓ โมงจึงได้ไปที่มิว
เซียมแห่งหนึ่งแล้วดูโรงทำถ้วยชามหลวง เดี๋ยวนี้กำลังทั้งกันนักเป็น

ลายครามเน่า ๆ แต่เล่นฝีมือเขียนแพงเกือบขาดใจต้องซื้อถวาย การที่หรูหรากันขึ้นมากเพราะอาเล็กซานเดอร์ที่ ๓ แกรักของทำเมืองเมีย มาซื้อไปมาก ๆ ตั้งออกเต็มห้อง คราวนี้เป็นธรรมเนียม ใคร ๆ ก็ต้องหยอดตามกัน แต่ที่จริงทำเมืองจีนถูกกว่า แต่ของเมืองจีนที่มีนี่ก็แพงเหมือนกัน ถ้าโอ่งน้ำเช่นเราถวายพระ ขาย ๓๐๐ บาทได้สบาย ออกจากนั้นไปร้านขายตุ๊กตาดิน แพงเหมือนกันแต่พอเล่น แล้วไปดูทำเบียร์เดินเสียงอม ห้องที่เก็บปรอท ๓๐ ดีกรี หนาวเต็มทน กลับมาฉันขอนอกโปรแกรม แวะดูกอลอนีคนในเมืองไม่มีที่ดิน เขาซื้อที่ดินกั้นรั้วไว้ให้เช่า ในนั้นกั้นเป็นแปลง ปลูกเรือนเล็กตามแต่ใครจะมาทำ หน้าเรือนเป็นสวนปลูกผักมากกว่าต้นไม้ เป็นเรือนตุ๊กตาไปทั้งนั้น เด็กมักชอบเล่นเสาธงเหมือนกัน เรือนไหนไม่มีธงเสียไปชักกันเสียออกแดงครึดไปทั้งนั้นดูหนุงหนิงสนุกดี ค่าเช่าแปลงหนึ่ง ๑๐ โกรนเห็นจะราว ๔๐ บาทต่อปี ขากลับผ่านวังคริสเตียนบอคที่ไฟไหม้โตใหญ่อยู่ไม่มีเงินทำ จะรื้อก็ไม่มีเงินรื้อ เพราะปาลิเมนต์ไม่ให้ เลยทิ้งไว้เป็นตึกวิชาเยนทร์แต่พื้นล่างปลูกหญ้าแลต้นไม้ดี เวลาค่ำมีกาลาดินเนอ เจ้าแผ่นดินมารับฉันที่ห้องเลี้ยงหลังฉันอยู่นั่นเอง ฉันจูงกวีน กิงจูงเครานปรินเซสส์ เดิมไม่ทันคิดหมายว่าโตจะต้องจูงสงสาร เครานปรินซ์จูงมารี โตจูงอิงเคอบอค จีระจูงไตรา นอกนั้นจูงพวกเดิของกวีน มียายเพ็งยายจันเป็นต้น การที่เราจัดขึ้นตำราเป็นน้องก่อนลูกนั้น ถ้าเข้าในราชสำนักนี้เป็นไม่ได้ เขาคงต้องเอาลูกออกหน้าน้องเป็นพ้น แต่ที่นี่ร้ายมากสวัสดิ์มาแต่ก่อนเคยผ่านหนหนึ่งไม่มีใครจำได้สักคนเดียว เจ้าแผ่นดินบอกฉันร่ำไปเมื่อจะกล่าวถึงว่าอา เลยรัว

ปีนี้รัวบีต่อวันจะกลับ เรียกฉันเข้าไปกระซิบถามในห้องว่า เจ้า ๒ คนนั้น เป็นอาของฉันหรือ ฉันว่าน้อง แม่เอออ้อเกือบตาย เลยกระซิบบอกกันพาว ๆ จนฉันเห็น ฉันอดหัวเราะไม่ได้ เลยหัวเราะกันกราวขึ้น ที่สงสัยว่าอา เพราะที่รัสเซียอากับหลานเขารุ่น ๆ เดียวกันมีหลายคน นั่งโต๊ะกินกลางกิงนั่งขวา ฉันซ้าย ต่อกิงเคราน์ปรินเซสส์แล้วโตต่อไปอิงเคอบอค บริพัตร์ ต่อฉันมารีเคราน์ปรินซ์ ไตรา จิระแล้วพวกเขาต่อไป ตรงกันท่านธรรมาเฒ่า อุตส่าห์มาเพราะอยากเห็นฉัน พระยาพิไชย ฮอฟมาร์แชลของฉันตรงฉัน ฮอฟมาร์แชลของเจ้าแผ่นดินตรงเจ้าแผ่นดิน ทูตต่างประเทศมานั่งด้วยมีสปีชอย่างต้อนแต้มตามประสาเจ้านาย คือขอบใจในการที่ฉันมาเยี่ยม แลเลี้ยงคนเดนนิชทั้งหลาย มีริเชลิว เป็นต้น ฉันขอบใจในการที่ทรงพระกรุณาจิระแลกลางพิน กับทั้งที่แนะนำ แลอนุญาตให้คนเดนนิชไปรับราชการ เป็นประโยชน์ แข็งแรงในราชการมาก แล้วทั้ง ๒ พระองค์ดื่มให้แม่เล็กด้วย เลิกเลี้ยงกลับเข้ามารับแขก เจ้าแผ่นดินนำข้าราชการแลทูตต่างประเทศให้พบสนทนาทั่วไป ในเวลากินเนอฉันช่างกันดารเสียจริง ๆ เพราะกิงโปรดคุยโปลิติกกับฉันนัก ตั้งแต่พบกันที่คุมุนเดนมาแล้ว วันนี้ก็จ้ากันมามากกว่ามาก เพราะสั่งให้ฉันไปเตือนเอมเปอเรอให้ช่วยยอชออฟกริก กลับมาก็ถามว่า นี่ไปอยู่กับนิกกี้เป็นหลายวันทำไม ไม่พูดราชการกันเลยหรือ ฉันรับว่าพูด ก็ว่า นี่แลคงไปพูดแต่เรื่องของตัวละซีเรื่องที่สั่งไปไม่ได้พูดละ ฉันว่าพูด เอ็ดเอาว่าทำไมไม่บอก ฉันก็เล่าถวายตามที่ได้พูดกัน เลยบ่นใหญ่ว่าไม่ใช่เพราะคนอื่น เพราะนิกกี้เขาเฉย ๆ เสีย เขาไม่เอาธุระแต่แรก มันถึงได้เป็นเช่นนี้

เราต้องขอรับเรื่อยไปทีเดียว แก้เข้าไปยิ่งอธิบายมากขึ้น แต่เวลานี้ร้ายมากที่ไปเล่นด่าเยอรมันต่อหน้าทูต รับสั่งกระซิบบอกว่า โน่นแน่ทูตเยอรมัน ฉันเกลียดมันเต็มทนโกงเหลือกำลัง เยอรมันและมันฝรั่งเศสของฉัน แล้วเลยกาเลเอมเปอเรอ[๙๖]เรื่อยทีเดียว ไม่ตอบก็ไม่ได้ อือแล้วอือเล่า การที่ตอบมิใช่ง่ายต้องตะโกน ๆ หน่อย ๆ เพราะพระกรรณตึงเต็มที รับสั่งเบาแต่เราทูลต้องดัง มีท่าแก้อย่างเดียวแต่เอาปากไปจ่อตรงพระเนตรให้เห็นปากแลพูดช้า ๆ เท่านั้น ลุกมาจากโต๊ะหมายว่าจะจบคราวนี้ เจ้าแผ่นดินเห็นรูปที่เอมเปอเรอ[๙๖]ให้มาทำท่าพู้ต่าง ๆ ให้ดูโทษว่า เพราะเป็นเจ้าแผ่นดินอายุยังน้อยนักแต่นัก[๓๑๔] ก็ถึงเป็นแต่หนุ่มก็ไม่เป็นไร เพราะสันดานคนผิดกัน ความที่รับสั่งแรง ๆ จนถึงว่าถ้าไปทะเลคราวไร มีหัวแตกสีข้างหัก ก็ตายโหงตายห่า อะไรกันทุกทีดังนี้ เวลาจะกลับต้องกอดจูบถ่ายรูป[๓๑๕]กันทุกคน ดูมันก็สบายดี ไปอยู่ในบ้านที่เขาทำกับเราเหมือนกับเขา ๆ ด้วยกัน ไม่ใช่แต่คนแก่ ๆ เฒ่า ๆ สาว ๆ ก็ทำกับฉันเช่นนั้นเหมือนกัน แต่เฉพาะกับฉันคนเดียวคนอื่นตั้งท่าเข้าไปก็ไม่ได้การ แต่เจ้าแผ่นดินและพระมเหสีนั้นถ้าเป็นลูกฉันแล้วจูบทุกคน เขาคิด[๓๑๗]กันว่าเพราะ[๓๑๖] เป็นหลาน การที่เป็นเช่นนี้เพราะอะไร ฉันได้ความจากคริสเตียนลูกใหญ่ของเคราน์ปรินซ์ เขารู้ความประพฤติของฉันแลความมุ่งหมายที่มาอย่างไรด้วย เขาเชื่อว่าฉันเป็นคุณพ่อ[๓๑๘]แลไม่ได้หาความสนุกเป็นคนไม่กินเหล้ามาก เห็นดื่ม ๆ ถึงโก๊[๓๑๙] กันได้ว่าอุตส่าห์กิน แลเป็นคนรักแลซื่อตรงต่อเมียนัก หยอก[๓๒๐]กันพลุ่งไปทั้งนั้น

รุ่งขึ้นเวลาเช้า ๕ โมงขึ้นรถไฟ ไปหยุดที่สเตชั่นเบอนตอฟ เป็นวังเล็ก ๆ ที่เจ้าแผ่นดินอยู่ นอกเมืองทางไปรถ ๔๕ มินิต มาคอยกันอยู่พร้อมแล้วขึ้นรถไฟด้วยกัน ไปที่เฟรเดอริกชเบิค เป็นวังอยู่ชายเกาะข้างหนึ่ง เดิมไฟไหม้แล้วทำขึ้นใหม่ จัดเป็นมิวเซียมเก็บของโบราณต่าง ๆ ที่นี่เป็นป้อมมีคู ๓ ชั้น ของในนั้นมีเป็นสิ่งน่าดูมาก รูปปั้นพงศาวดารเป็นต้น กลับจากพระที่นั่งไปวัด ที่นั่นบรรดาผู้ที่ได้ตราช้างมีอามไปติดไว้ ของฉันเขาก็กะไว้แล้ว ออกจากนั้นเดินไป[๓๒๑] กับเจ้าแผ่นดิน ไปที่ตึกทรงปลาของขุนหลวงทรงปลาคริสเตียนที่ ๔ เพราะมีเมียไพร่โกรธกับเจ้านาย ว่าไม่ลงให้เมีย จึงไปอยู่เสียที่นั่น เรือนเล็กนิดเดียว มีห้องพักผู้ชายห้องหนึ่ง ผู้หญิงห้องหนึ่ง ทั้งเจ้าทั้งขุนนาง ฉันกับลูก ๓ คน เขาเอาไปคลักกันไว้ในห้องนั้นด้วย ข้างไทยกันดีแล้วจึงไปรวมกันกินข้าว เล่นจนบ่าย กลับมาขึ้นรถม้า ไปที่วังฟรีเดนชบอค วังนี้เป็นที่ประชุมพระญาติวงศ์ คือฝ่ายเดนมาร์ค รัสเซีย อังกฤษ กรีก ท่านองค์ ๆ อยู่เหมือนกับเรือนเจ้าสาย[๓๒๒] หรือสภาคาร ทั้งนั้นเป็นห้องเล็กที่เป็น ๒ คน ผัวเมียก็ตั้ง ๒ เตียง มีห้องนั่งห้อง ๑ ห้องบ่าวห้อง ๑ ที่คนเดียวก็เตียงเดียว ห้องที่เราอยู่ที่อามาเลียนบอค จัดเหมือนกัน ไม่ได้ดีไม่ได้เลวกว่าที่แกอยู่กันตามปรกติเลย ไม่ใช่รับแขกเมืองแลไม่ใช่วังกรมขุน[๓๒๓]เจริญเช่นรับกงกาลิกัว[๓๒๔] พาฉันเดินดูจนทั่วไม่ใช่คนเดียว ประเดี๋ยวคนนี้ชวนไปทางนี้ คนนั้นชวนไปทางโน้น พล่านกันไปทั้งนั้น ยิ่งเสียกว่าพวกพี่น้องเรากันเอง กับเจ้านายผู้หญิง เช่นนี้เดินกอดปล้ำปลุกกันไป เที่ยวส่องต่อส่องถึงไหน ๆ ก็ได้

แต่คนอื่นที่ไม่รับสั่งต้องอยู่ที่อื่น ไม่ได้มีใครเข้าไปปะปนได้ แล้วลงไปในสวนดูที่ต้นไม้ เอมเปอเรออาเล็กซานเดอที่ ๓ สลักชื่อไว้ เอมเปอเรอเดียวนี้มีมาก สลักหลังเป็นหมู่ก็มี เอาลวดตาข่ายอย่างหนาขึงกันไว้ เจ้าแผ่นดินระวังอย่างยิ่ง ถ้าเห็นท่าจะปวดท้องเยี่ยวแล้วเรียกมาไปวิ่งแข่งกันเล่น หรือไปดูอะไรพอห่างคน ก็บอกให้ไปที่ต้นไม้โน้นต้นไม้นี้ แล้วไปดูเรือนรัสเซีย ตกลงเป็นวิ่งเล่นพล่านไป เจ้าแผ่นดินแข็งแรงเป็นอัศจรรย์จริง ๆ วิ่งใช่แต่วิ่งเปล่า ๆ กระโดดเอาตีนตบกันไปพลางได้ด้วย ถือประแจไปเองเดินกับฉันสองคนไปสักราววังหน้า ถึงประตูมีกระได ๓ ขั้นโดดข้ามขึ้นไปไขประแจได้ เที่ยวเหลิงเกินไป จนกวีนต้องใช้คนไปเที่ยวตามจับตัวเป็นนานกว่าจะได้ตัวมาหมด แกว่าฝูงลิงทะโมนทั้งนั้นเอาตัวมากินน้ำชา อะไรจะมาน่าดูเท่าผัว เมีย หยอกกันไม่มีแล้ว สูบบุหรี่กันเรื่อยอยู่เสมอๆ ไปในรถไฟฉันสูบซิกกาเรต เจ้าแผ่นดินว่าสูบกี่ตัวมันจะหายอยาก ควักบุหรี่ออกมาจากกระเป๋าให้ฉัน ยายเมียกวดว่าไปสอนให้เด็กสูบเหม็นจะตาย ท่านผัวบุ้ยหน้าไปให้ฉันคีก ขี้บุหรี่ตกถูกกระโจม ยายเมียทำเง้างอด ลากเอาเสื้อโอเวอร์โค๊ตมาเช็ด ๆ ท่านผัวหยอกไปลากกระโจมมาเช็ดเสื้อบ้าง เมื่อกลับมาพูดกันถึงตีนเล็ก เขาชมกันว่าตีนฉันเล็กประหลาดจริง ๆ แกถอดเกือกออกเอาตีนยื่นมาอวดกวีนบ้าง ค้อนกันสองวงสามวง กำลังนั่งกินข้าวอยู่ด้วยกัน กวีนเอาดอกกำมะหยี่ขาวริมแดงมาถือดมและให้ฉันดม ท่านผัวแย่งเอาไปดมทำเป็นท่าชื่นใจ ข้างนี้ปรินเซสส์มารีเอาดอกบีโคเนียแดงมาเหน็บให้ฉันเสียแล้ว ครั้นเหลียวหน้ามาจะเหน็บพบฉันเหน็บอยู่แล้ว ทำเป็นโกรธผัว ท่านผัว

มวยต่าง ๆ เป็นการเยาะเย้ยว่าแพ้สาว อย่างนี้เสมอ ๆ มาไม่ขาด แล้วออกจากนั้นมาด้วยรถไฟ ถึงเบอนสตอฟพวกขุนนางกลับไปหมด เหลือแต่เจ้านายและนายจ่ายวดนายกวดเขาจัดห้องให้ฉันที่ชั้นบน ใกล้ห้องปรินเซสส์มารี่ พวกลูกเด็กมันช่างกล้าเสียจริง ออกมาเยี่ยมหน้าต่างคุยกับฉันเรื่อยทีเดียว คนเล็กที่สุด ๒ ขวบเท่านั้น เต้นแร้งเต้นกาจะมาหาให้ได้ เปิดประตูมาถึงกันปล้ำกอดจูบรุมตุ้มทั้ง ๕ คน มอมแปรอะเต็มที่ แม่ปล้ำจับมันไม่ใคร่กลับ เอาตัวไปอาบน้ำแต่งตัว เวลานี้ฉันได้รับโทรเลขเอมเปอเรอกำลังตอบอยู่เจ้าแผ่นดินมาหา นั่งนุ่งครอชั้นในเท่านั้น คุยกันพลางแต่งตัวกันไปพลาง จนแล้วลงไปด้วยกัน กินข้าวนั่งเหมือนวันก่อน เวลาเลิกแล้วเล่นไพ่ เจ้าแผ่นดินแกไปเล่นวิสต์ห้องหนึ่งต่างหาก ฉันเล่นกับกองโต มารี่เป็นผู้ช่วยกวินเล่นซมซานเสียทุกที ฉันได้ ๕ เครานกับ ๒๕ เลิกกัน ๕ ทุ่ม กลับมาอามาเลียนบอกถึง ๒ ยาม ต้องเลยเข้าที่นอน เพราะท่านยายกำชับกำชานัก แต่สวัสดิ์ยังมาพูดอะไรต่อไปจน ๗ ทุ่ม ต้องหนีนอนเพราะเหนื่อยเต็มที่ นอนก็ไม่ใคร่หลับได้

วันที่ ๒๕ เวลา ๕ โมงเช้าไปลงเรือเดนาบอค เป็นเรือยอชต์หลวง ไปพร้อมกันทั้งเด็กผู้ใหญ่ กินกลางวันกลางทาง วันนี้เครานปรินเซสส์มานั่งใกล้ฉัน แกรำคาญตัวแกเสียจริง ๆ เพราะเข้าใจว่าฉันเกลียดแกโตโกพ้อตัดว่าแก่เฒ่าอะไรเรื่อยไป ข้างมารี่เป็นคนแสนงอนหาว่าฉันเบื่อนั่งใกล้ตัวมาแต่วันก่อน พ้อว่าฉันดีใจ ต้องดื่มให้ถึง ๓ หน เจ้าแผ่นดินทำตาลุกอ้าปาก บอกว่านี่หากว่าฉันเป็นกิง หาไม่น่ากลัวจะได้เล่นมวยกับวัลดิมาเสียแล้ว ค่ำวันนี้มานั่งใกล้กันอีก ดีใจเสียนี่

กระไร ถ้าเป็นไทยเราก็ค่อนจะอยู่ข้างน่ากลัว หรือเขาก็เห็นน่ากลัวคนอื่นบ้าง แต่ฉันมันไม่ใช่ฝรั่งไม่ใช่ไทย เป็นเจ้าแผ่นดินแกมพระ วิธคุยนั้นเช่นนี้ คือฉันจะกินลูกไม้ แต่บ่นว่าขี้เกียจมือเปื้อน เขามารับเอาไปปอก ฉันว่าอย่าเลยมือจะเปื้อน เขาว่าอะไรสบประมาทเขาจริง เขาจะมากินข้าวเขาล้างมือมาก่อน ไม่ได้สกปรกเลย เกลียดมือหรือจะได้ไม่ปอก วางลูกไม้ทำเป็นโกรธ ต้องอ้อนวอนกันให้ปอก ต้องยอว่าไม่เคยกินอร่อยเช่นนี้ ถูกเช่นนั้นเข้าหัวเราะ เอาหัวไหล่กระแทกเป็นต้น เล่นกันชนิดนี้ฉันก็รู้ว่าฉันค่อนจะเป็นพระมณี อยากจะปล่อยดีนก็ไม่หลุด ไชยันต์ร้องว่าเธอชาญไชย เวลาจะไปมาจากกันกอดรัด เอียงปรางนั้นอยู่ข้างจัดกว่าผู้อื่น วันนี้อาสามาไปเที่ยวกับฉันที่ตีโวลี เป็นที่สำหรับประชุมกลางคืน มีอลูมิเนชั่น แลแตรต่าง ๆ มีที่กินหลายแห่ง ไปเป็นการเงียบ ๆ ฉันเอาผัว[๒๕๘] แกไปด้วย กับลูกโตบริพัตร์ แลหลานกวีนอีกคนหนึ่งเท่านั้น เป็นอย่างไพร่ ๆ กันสนุกดี คนอื่นต่างคนต่างไป พบแต่จิระกับพระยาเดโช และมหาดเล็กฉัน ๓ คน กลับมาเวลา ๒ ยาม

วันที่ ๒๖ ตาแอดมิราลแกโคมลอย ว่าจะไปดูฟรีปอตแต่ ๔ โมง กลายเป็นไม่ไป ต้องตื่นแต่ ๓ โมงแสบตาเกือบตาย วันนี้บีเยหิวิปโยคทุกข์ และอัปปีเยหิสัมปโยคทุกข์ ปะปน คือแม่พระยาชลยุทธกับพี่หรือน้อง ๒ คน กับลูกเขยคนหนึ่งเป็นช่างเขียนเอารูปมาให้ แล้วมีอ้ายตาฮ่อลลก[๓๒๖] ที่เป็นนายทหารบ้อมพระจุลจอมเกล้าอีกคนหนึ่ง อ้ายเราคิงซึ่งได้รับโทรเลขจากสวัสดิ์ให้มาพัดเรื่องเก่าอีกคนหนึ่ง ฉันปัดเสีย

ว่าไม่รู้ ไม่คิดจะมาพูดด้วยการอะไร ยังอ้ายคฤสมัสหายไป อ้ายเราซิงนี้อยู่ลอนดอน คงจะไปพัดทิ้งนั้นอีก

แล้วไปดูสวนเหี่ยวเต็มที่ขี้เกียจเล่า แล้วไปดูฟริปอตซึ่งพึ่งจะทำขึ้นใหม่ แต่ไม่เห็นในน้ำ แล้วกลับไปลงเรือบ่าย ๑ โมง เจ้าแผ่นดิน[๒๒๑] และพระญาติวงศ์มาพร้อมกันหมด กินข้าวกลางวันในเรือ มีสปีชพุ่งกันไปกันม่า และเจ้าแผ่นดินดื่มให้แม่เล็กด้วย เจ้าแผ่นดิน[๒๒๑] และพระมเหสี[๒๑๑]ฝากรูปไปให้ แต่พระมเหสีเขียนข้างหลังดีนัก ว่าขอโปรดรับรูปพี่สาวที่ไม่รู้จักด้วย หลุยส์ เครานปรินเซสส์ และ มารีสั่งฝาก ความคำนับและคิดจะส่งรูปเข้าไปให้รู้จัก มารีให้รูปแมวที่เขียนเองฉันแผ่นหนึ่งงามนัก แล้วถ่ายรูปพร้อมกันทั้งครัวแต่เผอิญฝนตกใหญ่ จนลูกเห็บตกเปียกกันก็มี เดินกันทั่วทุกห้อง จับกันไม่ใคร่ติดเป็น ๔ ชั่วโมง พากันทิ้งรูปแม่เล็กเป็นกำลัง ชมกันว่า หน้าตาช่างฉลาดไม่ต้องบอกเสียจริง ๆ ขอกันกลุ้มไป ฉันมีเหลืออยู่ ๓ รูปได้ให้ควีน ๑ เครานปรินเซสส์ ๑ มารี ๑ เวลาจะจากไว้อาลัยกันมาก กอดซบหน้าและจูบกันทุกคนทั้งเด็กแลผู้ใหญ่ กิงแลควีนบอกฉันว่ารักเต็มทีแล้ว ตัวคงจะไม่อยู่นาน แต่ดีใจที่ฉันได้รู้จักกับลูกหลานเป็นอันได้เป็นมิตรกันทั้ง ๓ ชั่วคนแล้ว และถ้าได้ไปเมืองอิงคแลนด์แลกรีก ก็จะได้พบหมดสิ้นทั้งครัวเรือน ทั้งจะไปแมคเลเบิคชวริน ที่เจ้าหญิง[๓๒๗] ซึ่งจะเป็นเมียคริสเตียน[๓๐๖๘] ก็จะได้พบหมด คริสเตียนวานให้ฉันนำความรักและความคิดถึงไปบอกด้วย แต่นี้ถ้ามีสุขทุกข์อันใดให้บอกถึงกัน จะได้ช่วยกันให้เต็มกำลัง เมื่อคราวก่อนได้ช่วยกันกับนิกกีร้อนใจเรื่องเมืองไทยได้ช่วยจนเต็มกำลัง แต่คราวนี้ง่ายเพราะนิกกีเป็นเพื่อนกันแล้ว ได้

มีหนังสือไปถึงลูก[๒๑๖]ส่าวที่อ็อคแลนด์ให้คอยพบให้จงได้ พวกแกบอกข่าวถึงกันตลอด ชมฉันเหาะ[๓๒๘] ได้ทั้งนั้น พบกันวันใดคงได้ดูโทรเลขบ้าง บอกข่าวรับหนังสือบ้าง โจทกันไปกันมาด้วยเรื่องฉันเจืออยู่ในนั้นมาก

พอไปกันหมดแล้ว ไม่มีใครคุมพรรคพวกกันไปเที่ยว เป็นพวกมีเมียแล้วหรือยังไม่มียกแต่พ่อหม้ายคนเดียว คือโต บริพัตร์ ไชยันต์ พระยาเดโช หมอ ลงเรือไฟเล็กไปเที่ยวตามอ่าวฟรีเตรต ที่เขาทำใหม่เป็นการใหญ่โตมิใช่น้อย แต่น่ากลัวจะไม่ใคร่ติดเกือบ ๒ ชั่วโมงจึ่งได้ขึ้นบกไปเที่ยวอย่างออกเวร[๓๑๒] ทายดูว่าฉันจะแวะที่ไหน วางหนังสือนี้เสียก่อน ไปร้านตุ๊กตา มันก็เล็กนิดเดียว ไม่มีอะไรจะซื้อนัก แต่ความกระหายมานานหนักหนา ด้วยความคิดถึงลูก หาช่องได้เพียงใด ก็แล่นไปเต็มพักหนึ่ง ประเดี๋ยวเดียวคนก็รู้จักต้องกลับ คนที่นี่มันทิ้งฉันมากกว่าที่ไหน ๆ หมด พอเห็นเข้าก็ยอเตย ๆ ไปทั้งนั้น ซื้อของเล็กทั้งนั้น เก้าอี้โล้จะให้พ่อเอียดเล็ก เก้าอี้อีกอันหนึ่งจะให้เอียดน้อย เห็นจะเล็กเกินไป ตามแต่แม่เล็กจะแจกเถิด ให้แต่เด็ก ขอให้บอกว่าถึงเมืองแก้วกล่าวแล้วคืออ็อคแลนด์คงจะหาอะไรได้บ้าง เพราะจะมีเวลาออกเวรอีก ๔ วันเท่านั้น แต่หากมันไม่ทันใจจึงได้ส่งมาเสียก่อน ออกเรือจากโกเปนเฮเคนเวลายามเศษ ได้เลี้ยงพวกที่มาคอยส่งอีกครั้งหนึ่ง ดื่มถวายเจ้าแผ่นดินด้วย เขาสดุดกันจนเต็มที่

วันนี้มาถึงคลองนี้ได้ส่งโทรเลข เขียนหนังสือไม่ทัน จึงได้ส่งให้กงสุลบินกินแป๊ก[๓๒๙] ที่เขามารับนั้นไป

กับได้ส่งรูปต่าง ๆ ที่ฉันได้มาแต่โคเปนเฮเคนมาให้ด้วย ได้จดเรื่องมาในนั้น

อนึ่งได้รับหนังสือฉบับที่ ๒๒, ๒๓, ๒๔ ที่เมืองโคเปนเฮเคนที่วัง รุ่งขึ้นวันที่ ๒๖ ได้รับหนังสือฉบับที่ ๒๕, ๒๖ ที่ในเรือ ก่อนออกจากโคเปนเฮเคน มีความยินดีเบิกบานใจเสียจริง ๆ มิเสียแรงที่ไว้วางใจ แล้วจะตอบหนังสือเหล่านั้นต่างหาก ฉันเขียนฉบับนี้ยาวเสียแล้ว กลัวจะไปคาราคาก่าส่งไม่ทัน แต่มีวันในทะเลมาก เห็นจะได้ตอบหมด ขอยุติเท่านี้

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๖

เรือมหาจักรี ในทะเลเหนือ

วันที่ ๒๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยความเห็นของคนทั้งปวงในเวลานี้มีเป็น ๒ จำพวก จำพวกหนึ่งอยากจะให้กลับไปบ้านเป็นกำลัง ถ้าพูดถึงจะอยู่ช้าไปเท่าใด ก็แสบลิ้นปลิ้นตา ความประสงค์จะไปเดี๋ยวนี้ขาดทุนกำไรช่างมัน พวกหนึ่งเห็นว่าฉันไม่ได้รับความสุขสัมผัสทิพย์และน้ำอมฤตยวารี จึงคิดดิ้นรนที่จะกลับไปบ้าน อาจจะกะได้ว่าไม่อยู่จนกว่า ๖ เดือนเป็นแน่ ความคิดของมนุษย์ ๒ จำพวกนี้ ควรจะส่องเห็นได้เช่นกระจก ว่าตัวเขาเองเป็นประการใด เขาจึงมาคิดให้ฉันดังนี้ ความจริงฉันคิดถึงบ้านและอยากกลับเต็มที่ แต่ฉันไม่ได้มาด้วยความจำใจและไม่ได้มาด้วยความหวังใจที่จะได้ทิพย์สัมผัส หรือทิพย์อมฤตยรส ฉันมาด้วยความมุ่งหมายเป็นเจตนาที่มั่นคง ไฉนเลยจะอยากด่วนกลับไป ไม่เก็บผลอันจะพึงได้ให้เต็มห่อเต็มพก ไฉนเลยฉันจะเพลิดเพลินใจจนไม่อยากกลับไปได้ เพราะความมุ่งหมายมั่นคงอยู่ดังนี้

บัดนี้ความฉงนสนเท่ห์จะสิ้นสุดลงพอที่จะได้กำหนดลงได้ อาศัยที่สิ้นขัดข้องในส่วนฝรั่งเศสจึงได้ตกลงใจ ว่าจะได้กลับไปถึงกรุงเทพ ฯ ในเดือนธันวาคม วันที่ ๑๖ ได้กะเวลาพอตลอดแต่ยังไม่ได้ปรึกษาใครเลย ไปมีความสงสัยในคำโทรเลขที่ประวิตรมีมา ว่าวันที่ ๑๖ เวลาเช้า ๕ โมงจะข้ามสันดอนได้ในเวลาเช้า ๓ โมง มีระยะ ๒ ชั่วโมง ทำไมจึงจะไปถึงบางกอกได้ หรือจะใช้ ๙ โมงอย่างไทยแปลว่า ๓ ยาม แต่

ในเวลาถึงใช้ ๑๑ โมง เป็นหมดทางที่จะเข้าใจ จึงได้มีโทรเลขถามเข้าไป สำคัญอยู่แต่น้ำ ถ้าบอกมาผิดด้วยกะเวลาช้าไป จะต้องเลื่อนเวลาถึงบางกอกบ่าย ฤกษ์ภานาที่จะเป็นประการใดก็ไม่ทราบ ถ้าจะไปให้ถึงวันที่ ๑๕ จะข้ามสันดอน ได้นอนปากน้ำเสียวันหนึ่งก็เอา แต่กลัวน้ำจะเข้าไม่ได้ แต่อย่างไร ๆ ก็จะไปให้ถึงในวันที่ ๑๖ การที่ช้านั้นก็ขอให้แก้ไขกันไป

บัดนี้จะขอบอกศักราช ตามที่เคยให้พระยาพิไชยบอกอยู่ทุกวันในส่วนวันนี้

ศิริศุภมัศดุยุรปะประวาศกาล นับจำเดิมแต่เสด็จจากกรุงเทพมหานครมา ยุรปะประวาศกาลล่วงแล้ว ๑๑๑ วัน จะกล่าวกาลปัจจุบันวันหนึ่งบัดนี้ เป็นปีระกานักษัตรนพศก วสานฤดู อาสาฬหมาส กาฬปักษเรม ๑๕ ค่ำ พุธวันนเป็นปัจจุบันวาร ยังยุรปะประวาศกาลส่วนอนาคต ซึ่งกำหนดมวนว่าจะมาณเบื้องหน้านั้น อีก ๑๔๑ วัน รวมยุรปะประวาศกาล สามส่วนประมวลณที่อันเดียวกัน จึงประจบครบ ๒๕๓ วันด้วยประการฉะนี้ ฉันมีบอกศักราชดังนี้ แต่ดูก็ยังช้าเต็มที่ไม่ถึงครึ่ง ถ้าเอาอดีต ๑๑๑ วัน บวกปัจจุบัน ๑ วันเป็น ๑๑๒ ลบ ๑๔๑ วันส่วนอนาคต ก็ยังเกินอยู่อีกถึง ๒๙ วัน เมื่อถึงกึ่งเมื่อใดจึงจะมีโทรเลขไป ก็คงอยู่ในราวหนึ่งสื่อนี้ไปถึงใกล้ ๆ กัน การรับรองอันใด ก็นึกว่าคงจะจัดการได้ ฉันนึกว่าน่าจะทำอย่างไรยังไม่ได้ตรองตลอด เพราะพึ่งมาคิดวันเป็นแน่ลงวันนี้ แต่ก่อนบอกศักราชฉันเอาตามปากฉันพูดว่า ๙ เดือนกับสิบห้าราตรี เป็นกำหนด แต่นี้ต่อไปจะเป็นดังบอกศักราชดังนี้ แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ปฐมภาค ตั้งแต่บางกอกถึงอิงคแลนด์

ครั้งแรก ออกจากอิงคแลนด์ไปเยี่ยม เยอรมัน ฮอแลนด์ แล ฝรั่งเศส จนกลับมาอิงคแลนด์อีกเป็นมัชฌิมภาค ตั้งแต่ออกจาก อิงคแลนด์คราวที่สองไปฝรั่งเศส สเปญ โปรตุกัล ยิบรอตา เนเปอล ปาลโม หรือแอตเท่นด้วย แล้วอยิปต์ทั้งสิ้นจนถึงบางกอก เป็น ปัจฉิมภาค คือวันที่ ๗ เดือนเมษายน เป็นปฐมภาโค วันที่ ๑๙ เดือน สิงหาคม เป็นปฐมภาโคนิฐิโตวันที่ ๒๐ เป็นมัชฌิมภาโค วันที่ ๓๐ กันยายนเป็นมัชฌิมภาโค นิฐิโต วันที่ ๑ เดือนตุลาคมเป็นปัจฉิมภาโค วันที่ ๑๖ เดือนธันวาคมเป็นปัจฉิมภาโคนิฐิโต แล้วจะบอกโปรแกรม ละเอียดมาภายหลัง

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๗

เรื่องหาจักรีในช่องเกาะอังกฤษ

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

คราวนี้หมดเรื่องเบ็ดเตล็ดแล้ว จะจับตอบหนังสือเสียที ฉันแยกตามคราวที่ได้รับ คือตอบหนังสือฉบับที่ ๒๒, ๒๓, ๒๔, ซึ่งได้รับที่วังอามาเลียนบอค ว่าด้วยการรับทูตต่าง ๆ ในกรุงสยามนั้น ฉันเห็วเต็มที เป็นการดีเรียบร้อยแล้ว

จะอยากบอกว่าดีใจที่พ่อเอียดน้อยหายเจ็บ ก็กลับเจ็บอีก และรู้ว่าหายอีก ขันอยู่ ถ้ารับโทรเลขว่าเจ็บคราวหลัง หนังสือเรื่องเจ็บคราวแรกมาถึง หายคราวหลัง หนังสือบอกหายคราวแรกมาถึง ประวัติรนั้นฉันออกกลัว ๆ เห็นจะใช้การหนักไม่ได้ มันแบบบางเหลือเกินนัก ได้รับหนังสือกรมพิทย์บอกเรื่องเมียเจ็บ แต่ทุ่มเหวแม่เล็กในการเอื้อเฟื้อเป็นอันมาก ชายอนุสรณ์นั้นฉันทอดธุระว่าตายแล้วเสียเป็นนาน การที่แม่เล็กเป็นธุระนั้น ฉันไม่ได้สงสัยเลยว่าจะนิ่งได้ ไม่มีห่วงใครในการเจ็บไข้ข้างบางกอก เพราะมีกวินออฟเดนมาร์กคอยเป็นหมออยู่แล้ว ส่งสารอรุณจะตายเสียทีเดียวหรือ เห็นสตรองอยู่ ฉันยังหวังใจว่าจะไม่ตายเรื่องนวดตายนั้นเก่งมาก อ้ายพวกเยนตแมนต่าง ๆ นวดฉันตายได้มือหนึ่งเหมือนกัน อ้ายเยนตแมนลูกแม่เล็กนวดไม่ได้ทีเดียว แล้วฉันก็ให้ขยำอย่างแมวนวด ไม่ได้ร้องเลย เพราะเชื่อว่าไม่มีอันตรายอะไร กำลังอ่านหนังสือนอนตะแคงเข่าทับหยับ ๆ ไปกดที่กระดูกขา

พ้นข้อต้นขึ้นมาอย่างแรง กระแทกลงไปจนขาที่ลอยอยู่จดที่นอน ปวดเกือบตาย ตัวก็หน้าซีดเป็นผี เพราะมันไม่มีหัวพอที่จะรู้ ว่าที่ตรงไหนเนื้อหรือกระดูก เล็กใหญ่อ่อนแข็งสูงต่ำ การที่นวดนั้นมีแต่เวลาฉันลงเรือ ร้อยปีมีครั้งหนึ่ง ให้นวดแต่ต่ำ ๆ มานานแล้ว หน้าขานวดไม่เป็น ท้องนวดก็จุก ตอนบนฉันใช้จ่ายวด เดี๋ยวนี้ค่อยแข็งขึ้นแลรู้เบาะแส้ดแล้ว ถึงกระนั้นก็นาน ๆ นวด ข้อที่ว่ากันว่าเมืองฝรั่งไม่เมื่อย ขยับจะออกจริง ๆ แต่มิใช่เพราะเป็นสวรรค์ ฉันสังเกตได้ เป็นเพราะท้องไม่ใคร่จะเสีย ด้วยหนาวหรือประการใด แลไม่มีลมเต็มในท้อง นั่นเป็นเพราะฉันกินเนื้อมาก ไม่ใคร่มีแป้ง มีน้ำตาลที่ทำให้เปรี้ยว นั่งเขียนหนังสือตอนละ ๓ ชั่วโมง ลางวันถึง ๙ ชั่วโมง เป็นแต่เมื่อยหลังแลเมื่อยขา ลุกขึ้นดัด ๆ เสียก็หายรายกล่อนไม่ใคร่เป็นมาก เป็นแต่นาน ๆ ปวด ต้องกด ๆ เองเป็นพ้นต่อมากจึงให้จ่ายวดดูครู่เดียวก็หาย ฉันกลัวแต่กลับไปจะเป็นมาก เพราะเห็นจับเป็นเม็ดราวมากนัก การที่แม่เล็กจะมานั้น คงจะต้องเมาร่ำไป แต่ไม่ตายแท้ ๆ มาให้ถูกเวลาเช่นนี้มันไม่มีคลื่นถึง ๓ วันสักทีเดียว อื่น ๆ ที่ขู่กันไปกันมาไม่จริง ไม่ลำบากอันใด มีแต่เรื่องหมากเท่านั้น ไม่ใช่การเล็กเลย จนบ้านนี้ฉันยังไม่หายอยาก แต่ไม่เหลือทนเหมือนแต่ก่อนเท่านั้น กับภาษาอีกอย่างหนึ่ง ถ้าพูดอะไรไม่ได้เลยแล้วเกือบจะว่างุ่มง่าม หรือลดความสบายลงไปเป็นครึ่งหนึ่งได้ ถึงจะดีสักแสนดี ไม่มีช่องจะแสดงก็เหมือนแ มง ล่ามเชื่อไม่ได้ หายากเต็มที ด้วยฉันยังหนักใจในการไปฝรั่งเศสมาก

คุณและโทษในการไม่กินหมากชอบกลอยู่ อ้ายเรื่องฟันคลอนหรือเสียวของฉันหายไป ดูฟันชิดกันมากขึ้น แต่การรักษาลำบากสุดใจเสียแล้ว ฟันฉันเป็นร่องเพราะไม่ได้ชำระขัดสีถึงที่ ซ้ำนัดยาด้วยมันเหลืองร่ำไป ตื่นนอนขึ้นแปรงเกือบ ๆ ตาย ลำบากลำบนมิใช่เล่น นี่หากว่าฟันไม่คลอน ถ้าคลอนจะทำอย่างไรคิดไม่เห็น เรื่องบอกรายงานละเอียดนั้น สิ้นดีเสียแล้ว บอกอีกไม่ไหว แต่เรื่องเหล่านั้นฉันเหวใหญ่เสียแล้ว เจ้านายชมฉันทุกคน แต่ไม่ดีใจมากเหมือนเอมเปอ[๒๓๕] เรอออสเตรีย เพราะทรงเคร่งเต็มที่ ยังอดชมไม่ได้ เสด็จไปเยี่ยมกวีนออฟเดนมาร์กที่คมุนเดน เจ้าแผ่นดินเดนมาร์กไปที่อิสเชล รับสั่งชมฉันกับท่านทั้งสององค์ ฉันปลื้มเต็มที่ เรื่องคิดถึงจะเขียนในที่นี้ไม่พอจึงจบไว้ที จะเขียนฉบับอื่นต่อไป

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๘

เรื่องมหาจักรี ในช่องทะเลอังกฤษ

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖ (๓๐)

ถึงแม่เล็ก,

ยังอีกฉบับเดียวเป็นสิ้นตอนนี้ คือเล่าถึงคลองกีล ฉันออกจากโคเปนเฮเคนวันที่ ๒๖ มาถึงปากช่องอ่าวกีลเวลาบ่าย ที่นี่เป็นที่ ๆ พึ่งขุดคลองขึ้นใหม่ เปิดเมื่อปี ๑๘๙๕ เมืองกีลเองอยู่ห่างคลองทางชั่วโมงหนึ่ง ลักษณะที่ทำเหมือนสุเอส แต่การที่ทำภายหลังง่ายกว่า แลทางสั้นไม่ถึงร้อยกิโลเมตร์ ผ่านเมืองเชลซวิก ที่แย่งเอามาจากเดนมาร์กที่แผ่นดินมีสูงไม่มากนัก มีที่ราบมาก เป็นทุ่งปลูกอะไร ๆ งามมีดินดีตลอด มีบึงคุมฝอยได้ดินที่ใช้เป็นพื้นขุดขึ้นมากองไว้มาก มันมีเพียงศอกเดียวเท่านั้น ในคลองนี้ขุดดีกว่าคลองสุเอส ลงเขื่อนศิลาตลอด แต่เป็นเขื่อนลาด ๆ กันคลื่นเรือเท่านั้น แต่เช่นนั้นพังก็มี ที่ต้นคลองปลายคลองมีประตูน้ำ ทำแข็งแรงทีเดียว น้ำข้างต้นคลองปลายคลองผิดกันเล็กน้อย เพราะฉะนั้นประตูข้างโน้นปิดอยู่เสมอ ปลายคลองออกแม่น้ำเอลบ์ ที่เมืองฮัมเบิคเป็นเมืองท่าค้าขายใหญ่ แม่น้ำนี้ขึ้นเมืองเบอร์ลินตั้งอยู่ ในคลองสุเอสเขาใช้ไฟฟ้าติดหัวเรือ แต่ที่นี่ใช้เสาโคมไฟฟ้ารายตลอดสองข้างคลอง แลทุ่นที่บอกร่องน้ำ ใช้ดวงเล็ก ๓ ดวงมีโคมนอก สว่างแต่พอเห็นคันคลองเท่านั้น มีตะพานรถไฟหลายตะพาน ที่เป็นตะพานสูงเรือลอด เป็นโค้งใหญ่ เรือเดินเข้าไปใกล้ แลดูช่างลอดไม่ได้เสียจริง ๆ แรกเห็นเพียงปลายเสาจะโดน ยิ่งใกล้เข้า

ไปเลิ่งดูตรงกับที่เส่าต่อ ร้องได้ว่าโครมเดียวนี้ ครั้นไปถึงเหลืออยู่ข้างบนเบิ้น ๖ ฟีต ร้องกันออกเฮอแต่เส่าหลังเบิ้นแต่เพียงพอจะระดังแกรก ๆ แต่ก็ช่างหลุดไปง่ายดายเสียจริง ๆ เขาเล่ากันว่าเมื่อคราวมารับฉันที่สวิเดน พวกกะลาสีต้องกันใหญ่ ร้องเส่าหักเดียวนี้ ๆ พอหลุดได้ฮากันลั่น คุยกันเกือบไม่ได้ยินอะไร ว่านี่ไปบางกอกเล่าให้ใครฟัง ว่าเรือกำปั่นลอดตะพานได้ก็จะไม่เชื่อ มันโง่มันไม่เคยเห็นอะไร พวกเขาเองฉลาดเต็มที่ทีเดียว เมื่ออยู่ที่โคเปนเฮเคนเขาอนุญาตให้ขึ้นบกทุกวัน ฉันขี่รถพบเสมอ เดินสองสามคนเดียวก็มี เที่ยวเบิกเที่ยวบานไม่กลัวฝรั่งมังค่าเลย พอเห็นฉันเขายืนค่านับอมยิ้มทุกคน เก่กันเต็มที่ทีเดียว เวลาหนึ่งฉันเห็นเดินคุยกับฝรั่ง ยกมือกางแขนใช้ใบ้เหยวทีเดียว อ้ายฝรั่งก็พิศวงงงงวยอยู่ข้างจะเรียมมากไม่เสียพระเกียรติยศเลย แต่โรคสำหรับบุรุษถึงต้องหายาเติม เงินมันใช้เงินบาททั้งนั้น แลกออกเนื้อได้เกือบสองเท่าทุกคน เจ้าแผ่นดินลงมาแจกเหรียญให้พวกที่ฉันใช้อยู่ ดูอ้ายคนที่ได้ ท่าท่าทางยิ้นกึกกักดีขึ้นมาก เฉลิมพระชนม์พรรษาจะแจกเหรียญบ่าวของฉันทั้งลำ ฉันเพลินเล่าเรื่องกะลาสีไปเสียแล้ว จับเรื่องคลองใหม่ คลองนี้ขุดเพื่อจะให้เรือรบเดิน จึงต้องขออนุญาตก่อนจึงจะเดินได้ ลงทุนมากเก็บเงินได้ไม่คุ้มค่ารักษา ปีกลายนี้มีเรือเดิน ๖,๐๐๐ ลำ มีเวลาน้ำแข็งบ้างแต่น้อย ต้องมีเรือย่อย น้ำในกลางคลองจืดหรือกร่อยเล็กน้อย บ้านคนข้างปากคลองมีมาก แต่กลาง ๆ มีแต่โรง ๆ ตะพานที่หันพับไปได้มีหลายตะพาน ไม่ใคร่มีหนองน้ำที่กว้าง แต่เรือต้องหลีกกันน้อยแห่ง คลองนี้คดไปไม่ตรงเหมือนคลองสุเอส บางตอน โดยกว้างเท่าสุเอสอย่างย่อม ๆ ในทะเลบอลติคมีบ้อมมีทหารแข็ง

แรงมาก สุดสองแห่ง เรือรบมีอยู่แต่สองลำ เพราะกองทัพไปเสีย ข้างเหนือ เห็นไม่ใคร่ถนัดเพราะฝนตกหนัก และหมอกมากด้วย ในเรือไม่ได้ชักสีแตนดาด หาไม่ก็ได้สูดกันวันยังค่ำคืนยังรุ่ง ทางที่มาประมาณ ๗ ชั่วโมง แต่ธรรมดาเดินช้ากว่านี้มาก พ้นคลองมาแล้วไม่มีอันใด นอกจากมีคลื่นเท่านั้น ค่ำวันนี้จะถึงตำบลโอเวศเป็นฝั่งเกาะอังกฤษไม่มีอะไร แต่จะต้องพัก ถ้าไปอีกก็ถึงปอตเมาท์ในค่ำวันนี้ เพราะกะเวลาเหลือเผื่อหมอก ต้องเดินช้าลงมา ๔ น็อต ครั้นไปรออยู่เปล่า ๆ ก็จะถอยหลัง แล่นเบา ๆ ก็เปลือง ตกลงเป็นจอดนอนเสียเงียบ ๆ รุ่งขึ้นก็ไปให้ถึงเวลาเที่ยงที่ดูกออฟยอกจะลงมาทีเดียว

ขอให้ส่วนบุญล่วงหน้าว่าจะได้เข้าโบสถ์ อุปสมบทเป็น โต๊ะฮะยีโพกเขียวในเวลาพรุ่งนี้ แลขอจองหองขึ้นอีก ๓ วา

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๙

บักกิงฮัมแปเลส

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยวันนี้เป็นวันที่ฉันได้รับอุปสมบทเป็นโต๊ะฮะยี่ ตามที่พวกโก้หร่านทั้งหลายนับถือ ว่าไปเมืองอื่นก็ไม่เหมือนมาที่เมืองแก้วนี้ แต่ไม่มีเวลาที่จะเล่าถึงกระบวนแห่นาค จะเขียนต่อไปใหม่ เวลามาถึงมีแต่กรมสมมติโพกเชี่ยวลงไปรับคนเดียว ได้ทราบว่ากรมสรรพสาตร์หนีมาบวช พอรู้ว่าฉันจะมาหนีกลับไปปารีส กลัวจะจับสึกหรือประการใดไม่ทราบ การที่ทำอะไรขัดข้องอยู่หมด การที่ฉันบวชอยู่นั้นมีท่านเจ้ายอชเข็มปรียาจารย์เป็นพระอุปัชฌาย์ ท่านเจ้ายอชโยคาวาจรมุณีเป็นกรรมวาจา ท่านพระครูเทกาจารย์เป็นพระอนุสาสนะ ณบักกิงฮัมวิหาร เมืองกบิลพัสดุ์ เมื่อเวลาบ่าย ๕ โมงกับ ๓๐ นาที ได้บำเพ็ญโกรานิกปฏิบัติ ตามโกราโนวาทตามกำลังแลสติปัญญา ขอถวายพระราชกุศล

โต๊ะฮะยี่ (พระปรมาภิไชย) จุฬาลงกรณ์

ที่ ๕๐

เวลเบก แอบบี เวอกสอบ เมืองอังกฤษ

วันที่ ๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันสิ้นกำลังแลความคิดที่จะจดหมายตอบหรือถึงได้ ในเวลาที่อยู่บักกิงฮัมแปเลสจนกระทั่งมาถึงที่นี้ จนระยะทางก็ต้องค้างเพราะช่างไม่ให้ว่างเสียเลย เราดูตามที่เขากะไม่มาก แต่มันเป็นแห่งละไกล ๆ กินเวลาวันยังค่ำ แลครึ่งคืนไปทั้งนั้น ไม่สนุกด้วยเป็นแต่เรียกว่าครึ่ให้มันทั่งเสียโดยมาก การรับรองที่นี้นับว่าเป็นอย่างดีของอังกฤษ ดูผิดกันกับเมืองอื่นมากก็จริง แต่มันจะซัดกันเต็มที่แล้ว บรรดาหนังสือพิมพ์ดีหมดทั้งนั้น มันพูดเพราะมากกว่าที่มันทำ ดูกออฟปอตแลนด์ ซึ่งเป็นที่พระยาเทเวศร์ ที่ฉันมาอยู่นี้ มีกำลังแลมั่งมีมาก ที่แท้มั่งมีกว่าเจ้าแผ่นดินบางองค์เสียอีก จะเขียนไม่ไหวเพราะกำลังวุ่น ฉันได้รับหนังสือฉบับที่ ๒๙ แล้ว อยากตอบจนเนื้อเต้นแต่จะหาเวลาอ่านก็ไม่มี อยู่ในลอนดอนฉันไม่สบาย มันร้อนเหมือนจะจับไข้ แต่ก็ไม่จับ นอนก็ไม่ใคร่หลับ ท้องไม่ปรกติ แต่เดี๋ยวนี้ยังชั่วขึ้น เมื่อยมาแต่ในเรือ เพราะเขียนหนังสือมาก ไม่หายจนเดี๋ยวนี้ คิดถึงเต็มที่ อยากกลับไปบ้านเต็มทน แต่ขออย่าให้หมายว่าจะแล่นกลับไปให้คนขัน หรือเพลิดเพลินใจอันใดเลย

ฉันไว้ตัวเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ มีฐานานุกรมคือ

พระครูปลัดสีหราชเดโช ขวา

พระครูปลัดสุริยานุวัด	ซ้าย
พระครูสฤษดิ์พจนกร	คู่สวด
พระครูรัตนโกษา	
วินัยธร เสมอใจ	ไม่ได้มา
วินัยธรรม อินทรเดช	
สังฆ ศัลยุทธ	ไม่ได้มา
สมุห ยวด ๓๑	
ใบฎีกา กวด ๘๔	

เท่านี้มีงานไหนต้องไป ที่นี่มีกิจนิมนต์มาก

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๑

โฮเต็ล เอสเซแนร์ฮอฟ. เอสเซน (แขวง ริอห์ร)

วันที่ ๔ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันจดหมายที่เมืองแฮมเบิกฉบับหนึ่ง เป็นเวลาลงท้อง ต้องลุกไปลุกมา จึงได้ช้าไปหน่อยหนึ่ง ซ้ำถูกอ้ายท่านพวกเจ้าบ้านผ่านเมืองเหล่านั้น ตื่นตัวสั่นตัวโกงมาเร่งไปก่อนเวลารถไฟออกถึง ๒๐ มินิต จึงต้องจบหนังสือลงด้วน ๆ เป็นยถายันปทีโปอยู่หน่อยหนึ่ง เวลานี้ก็ไม่สบาย แต่จะเรียกว่าถึงเจ็บก็ไม่ใช่ เพราะยังไปดูอะไร ๆ ได้ แต่กินนอนไม่ใคร่ปรกติ มาที่นี่เขารับรองดีด้วยประสงค์จะให้เป็นเกียรติยศบ้าง ให้เป็นสุขบ้าง ให้เป็นที่ชมชื่นยินดีในใจบ้าง แต่มีการกลับทำให้ได้ความเดือดร้อนพ้นเสียเพราะหมดเวลา มีสิ่งที่ต้องการที่เป็นสำคัญนั้นคือ เรื่องขี้ผึ้งเก่าเอียเหลวเป็นขี้ผึ้งสีปากไปหมด สั่งไปไม่ได้มา ขอให้ส่งมาให้ทันผ่านเมืองร้อนให้จงได้

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๒

เอสเซน

วันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยวันนี้ฉันค่อยสบายขึ้น เมื่อคืนนี้นอนหลับเห็นจะเป็นเพราะท้องไม่ใคร่อึดมากอย่างหนึ่ง พื้นไม่ใคร่เสียเพราะมีความเหนื่อยและหิวน้ำหรือหาวนอน ได้นวดสบายขึ้นหน่อย ฉันเป็นถมมังคะมังคังแท้เสียแล้วในเวลานี้ เชื่อว่าพระองค์นเรศน์ท่านเป็นได้จริงหมู่นี้รู้สึกไม่สบายหยุมหยิมเหมือนอยู่บางกอกแลผอมด้วย ผอมตามตำราฉันรู้สึกนั้นเป็นมาก แต่จริง ๆ ก็มีผู้เห็นว่าผอมไปบ้าง อยากอะไรจะเท่าลงเรือไม่มีแล้ว ยังไม่ถึงบางกอกก็จะนั่งอมยิ้ม คิด ๆ ดูการที่มาคราวนี้ เป็นการที่หลับตามาแท้ ๆ ไม่หลับตาแต่เราที่อยู่บางกอกเลย คนที่อยู่เมืองนอกบางทีก็ยิ่งไปกว่าเรา เสียดายความรู้ที่ควรจะได้ดีกว่า ต้องไปสังเวยความไม่รู้ของคนอื่นเสียเป็นอันมาก ฉันนั่ง ๆ นอน ๆ พิจารณาดูประโยชน์ที่มา เห็นเป็นแต่นอนหลับฝันไปถึงบ่อเงินบ่อทองเท่านั้น ไม่แลเห็นทางว่าจะไปขุดเอาได้จริงไม่ ถ้าคิดอะไร ๆ ยังพอแลเห็น ถ้านึกถึงคนแล้วเป็นสิ้นสติทีเดียว ราชการในยุโรปนี้ถ้าการทูตชรตรีเคียรยังเป็นอยู่เช่นนี้ตราบใด เป็นนับว่าหาประโยชน์มิได้เลย การอะไร ๆ ที่ส่งออกมา ขอให้เข้าใจว่าไม่มีใครได้อ่าน ขอให้พึงรู้เถิดว่าอะไรที่ส่งออกมาที่ทูตนั้น คือโยนเข้าตู้หรือส่งวิมานพรหม อย่าได้พึงหมายว่าจะได้ทำอันใด การที่เป็นดังนี้เพราะไม่มีใครรับผิด

รับชอบในหน้าที่ของตัวเลย ไม่ใช่จะเป็นเพราะไม่เอื้อเฟื้อของทูตอย่างเดียว เป็นเพราะความเขลาอย่างหนึ่ง ความกลัวผู้ที่มือไม่พายเอาตีนราน้ำอย่างหนึ่ง เพราะคอเวอนเมนต์ต่างประเทศไม่เห็นเราเป็นสำคัญที่จะต้องโต้ตอบ นิ่ง ๆ เสียก็แล้วกันอีกอย่างหนึ่ง

ทางที่จะแก้การภายนอกนี้ มีแต่จะต้องหาทูตที่รู้ราชการภายในแลที่มีหัวพอคิดอะไรได้ แลตั้งใจจะทำการจริง ๆ รวมความว่าถ้าได้กรมหลวงแลกรมดำรงออกมาเป็นทูตแล้วเป็นตัดการข้างบน ๒ อย่างได้ เว้นไว้แต่ข้อหลังต้องการการในเมืองของเราให้ดีขึ้น

ส่วนการในเมืองเมื่อมนุษย์มันมีน้อย เอาคนเช่นนั้นมาเป็นทูตเสียแล้วจะเอาใครจัดการเล่า

การที่เราจะหมายกำลังอุดหนุนจากประเทศอื่นนั้น ตามที่ฉันเข้าใจชัดจากที่ได้สนทนากันกับเอมเปอเรอออฟรัสเซียและเคาน์[๒๘๕] มูราเวียฟ หลอด[๓๓๖]สอลสบุรี มิสเตอร์เคอสัน[๓๓๗] เอมเปอเรอออฟเยอรมนี เห็นว่าไม่มีอะไรที่จะยึดหน่วงยิ่งกว่า ถ้าถึงจะทำลายเอกราชของเราแล้ว ท่านเหล่านั้นคงจะเข้าแซกแซงพูดจา ไม่เป็นการทำได้ตามสบายใจ หรือถ้าสบเหมาะถึงรบกันก็ได้ เว้นไว้แต่การที่จะถึงเช่นนั้นไม่มี

นอกจากนี้แล้วความทุกข์ร้อนอันใดของเราที่จะพึ่งปากผู้อื่นให้ช่วยพูด พึ่งความคิดผู้อื่นให้ช่วยคิดนั้น อย่าได้ฝันเห็นเลยว่าใครจะเป็นธุระ โดยว่าเขาจะเป็นธุระก็เสียแก่เรา เราเป็นเมืองเอกราชต้องพูดเองจึงจะสมควร ถ้าเขาไม่ต้องการเราเป็นโปรเตกชั่นแล้วเขาไม่ฮุบเลย

ความจริงอันนี้ไม่มีใครเข้าใจจน เมื่อสองวันนี้เอง ยังมีผู้สงสัยว่าเอมเปอเรอออฟรัสเซียไม่ได้ทำตามที่รับไว้กับฉัน คือไปหมายว่าเขาจะเป็น

ท้าวมาลิวราชว่าความ ถ้าเช่นนั้นต้องเป็นการตกลงกันตั้งคนกลางก่อน การที่เอมเปอเรอจะรับเป็นคนกลางนั้นฉันสงสัยว่าจะไม่รับ แต่ฉันไม่ได้พูด

ตัวฉันเองรู้สึกเสียเป็นนิจ ว่าเป็นสามีหรือผัวของเมืองไทยที่ได้อยู่กินด้วยกันมาถึง ๓๐ ปี เป็นเมียเก่าก่อนแม่เล็กนานแต่เพียงอยู่ด้วยกัน ๒๐ ปีเศษยังคิดถึงกันเกือบตาย นี่เมียเก่าเมียแก่เมียที่เลี้ยงฉันมา ฉันอาศัยเมียฉันอยู่เมียฉันกิน จะไม่ให้ฉันคิดถึง ยิ่งกว่าเมียใหม่อย่างไรได้ นอนใจเต้นนั่งใจเต้นนึกถึงทุกค่ำเช้า รองลงไปก็แม่เล็กหรือจะเป็นกะใจไม่แน่ก็เท่ากันเท่านั้น การเหล่านี้แลที่ฉันเห็นว่าเป็นประโยชน์ที่ฉันมาได้ไป นอกนั้นการที่มาหาแก่นสารอะไรไม่ได้ ความสนุกสบายความใหญ่ความงามความมั่งมีศรีสุขก็เห็นวาบเดียวหายไป หรือจะจำไปได้ก็เป็นแต่เห็นเขาขี้คานหามเท่านั้น พูดมากไปก็จะเป็นแต่อวดดีมากไป หรืองุ่มง่ามเป็นสัมถะเกินไปเท่านั้น ขออย่าให้เข้าใจว่าบอกงดจะไม่จดหมายเล่าอะไรให้ฟังอีก หวังใจว่าจะกลับไปชี้แจงด้วยปากจะเข้าใจดีกว่า ไม่ใช่ไม่อาจจะทราบได้ ขอให้เล่าหรือให้หนังสือนี้ให้กรมหลวงแลกรมดำรงดูด้วย

ฉันมีความยินดีนัก ที่เมื่อคืนนี้ ฝันถึงบ้าน สมความปรารถนา แล้ว แต่ไม่ฝันหรือฝันโก้หร่านมาเสียเป็นนาน กวนโทโสเต็มที วันนี้ตื่นขึ้นอมยิ้ม

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๓

(มาคราวเดียวกับที่ ๕๒)

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยหนังสือฉบับนี้ฉันประสงค์อย่างเดียวที่จะนำ ฟอน เซดเดเนก ราชทูตเยอรมนี สำหรับกรุงสยามที่ได้ตั้งใหม่ กำหนดว่าจะได้เข้าไปถึงกรุงเทพ ฯ ก่อนเวลาฉันไปถึงประมาณสักเดือนเศษ เดิมเป็นทหารภายหลังไปเป็นกงสุลเยเนราลอยู่ที่เมืองคูบา จึ่งเป็นคนผู้เคยอยู่เมืองร้อนกว่า ๑๐ ปีแล้ว ผู้นี้เยอรมันเอมเปอเรอได้นำมาหาฉันเองเมื่อเวลาไปกินเลี้ยงใหญ่ในวังที่เรียกว่านิวแปเลส เห็นไปรับสั่งอยู่ด้วยก่อนช้านาน แล้วจึงได้นำมาในทันใดนั้น เมื่อฉันได้ทักทายปราศรัยแล้วได้ทูลว่าผู้แทนของพระองค์ที่ได้ตั้งไปอยู่ในเมืองเราแต่ก่อน ๆ ไม่เป็นคนที่ไปหาเงินเหมือนพวกผู้แทนอื่น ๆ บางชาติ แต่มักเป็นคนใจอ่อนหรือใจเบา เชื่อฟังคำผู้อื่นหรือกระทำตามผู้อื่นยุยง ให้เกิดความลำบากอันไม่พอที่จะลำบาก ผู้ซึ่งยุยงนั้นก็มักจะเป็นผู้ซึ่งไม่ใช่แต่เป็นศัตรูของเรา แต่เป็นศัตรูของพระองค์ด้วย เอมเปอเรอทรงพระสรวลและแลดูทูตแล้วถามว่าได้ยินหรือไม่ ทูตก็ปฏิญาณสัญญาว่าจะระวังให้ดี แล้วก็รับสั่งรับด้วยว่าจะไม่ให้เป็นเช่นนั้น เพราะได้พระราชทานพระราโชวาทพิเศษแล้ว

พระราโชวาทพิเศษวันนี้ ภายหลังจึงได้รับสั่งให้ฉันทราบเป็นสองครั้ง คือ เมื่อเวลาไปนั่งดูโอปร่าด้วยกันครั้งหนึ่ง เวลาขึ้นรถมาด้วยกันสองคนส่งเวลาฉันจะกลับ เป็นเนื้อความติดต่อกัน การที่ได้

ทราบแล้วครั้งนี้ก็เป็นเครื่องให้เกิดความยินดีที่มาเห็นจริงได้ว่า คำอันใดที่เอมเปอเรอรัสเซียได้รับสั่งกับฉัน ได้คิดแล้วจึงได้ตรัสทั้งนั้น ตรัสแล้วไม่ได้ลืมทิ้งเสียเลย คำที่ว่าอินดิเปนเดนต์ของเมืองไทย ไม่มีเวลาที่จะต้องสูญต้องทำลาย ยังปรากฏติดหูอยู่ แต่ควรเห็นได้ว่าเอมเปอเรอไม่เป็นคนพูดมาก ไม่ชี้แจงถึงเหตุการณ์ที่คิดอ่านจะทำอย่างไร แต่ได้ทำอยู่เสมอโดยเงียบ ๆ อย่างเช่นพูดกับเอมเปอเรอเยอรมนีดังนี้ ฉันมีความนับถือและเชื่อในสติปัญญาอันลึกซึ้งของเอมเปอเรอรัสเซียมากนัก

แต่ส่วนเอมเปอเรอเยอรมนีนั้น พิเคราะห์ดูทั้งพระกิริยาอัธยาศัยและทั้งท่าทางที่จะเกี่ยวข้อง ในราชการ บ้านเมือง กับเราเห็นว่า ไม่สู้แน่นัก การที่ใคร่ในการผูกพันเป็นไมตรีกับรัสเซียครั้งนี้ ก็ด้วยมีความปรารถนาเป็นอันเดียวกัน การที่เอะอะในเรื่องเมืองเรา ก็เพราะอยากจะให้พอใจเอมเปอเรอรัสเซีย แต่เรื่องไมตรีเยอรมนีกับรัสเซียนี้ ฉันได้ถามความเห็นปรินซ์บิสมาร์ก ท่านกล่าวว่าเห็นหายั่งยืนไม่ เรื่องนี้จะได้เขียนไปฉบับหนึ่งต่างหาก แต่ข้างฝ่ายรัสเซียนั้น มีความปรารถนาใหญ่หลวงนัก ควรเชื่อได้ว่าเป็นความประสงค์ที่คิดยืดยาว ไม่มีช่องที่จะละวางความคิดเลย

บัดนี้จะได้กลับลงถึงเรื่องทูตผู้นี้ ฉันได้พบเป็นสี่ครั้ง คือที่เลี้ยงกลางวันที่สถานทูตเบอร์ลินครั้งหนึ่ง กับที่ชเวรินเขาเชิญมานั่งโต๊ะเวลาเลี้ยงใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ที่แฮมเบิกอีกครั้งหนึ่ง มาที่นี่อีกสองวันติด ๆ กัน ได้พูดจาสนทนากัน สังเกตอาการกิริยาคล้ายพระยาไกรโกษา ไม่สู้สันทัดในเชิงพูดจากับเจ้านาย มีพลั้งบ้าง แต่กิริยาอัธยาศัยดีไม่ฟุ้งเฟื้อเหมือนอย่างที่เคยเห็นทูตเยอรมนีมาแต่ก่อน ๆ เห็นจะเป็น

คนไม่โง่นัก จะได้กลับไปแต่งงานที่แฮมเบิกแล้วจะพาเมียเข้ากรุงเทพ ฯ ทีเดียว ฉันได้บอกว่าจะบอกเข้ามาให้แม่เล็กรู้ล่วงหน้า คงจะดีใจว่าจะมีเมียเข้าไปด้วย

ดูกเป็นที่น่าสังเวชที่ได้พบตาเกมเปอแมน[๓๕๐] ซึ่งตั้งตัวว่าเป็นมินิสเตอร์เรสิเดนต์ในเมืองเรา ไม่มีโอกาสที่จะได้เข้าได้ถึงราชสำนักของเอมเปอเรอ ต้องไปหาดูกโยฮัน[๒๙๖] อัลเบรกต์ รีเยนต์เมืองเมกเลนเบิกชเวริน ขอให้เขาช่วยเชิญมาพบฉัน ยังมีอัศจรรย์ยิ่งกว่านั้น คือได้เลื่อนยศลงเป็นกงสุลเยเนราล จะไปอยู่เมืองอะไรมิด ๆ เสื้อยศที่ไปใส่หรูหราในบ้านเรานั้นตกลงเป็นงด ใส่เสื้ออะไรไม่รู้ ถายเป็นห่าง ๆ ขด ๆ หน้าตารัศมีเศร้าหมอง เหมือนเทวดาเมื่อจวนจุติ ถามถึงยายนมี[๓๕๑] แสงกรัว ๆ เลือน ๆ เลยไม่ได้ความว่ากระไร ทั้งที่ชเวรินแลที่แฮมเบิกได้พบกับฉันเกือบทุกวัน ดูกรีเยนต์ออฟเมกเลนเบิกถามฉันต่อหน้าใกล้ ๆ ว่านี่มิไปโง่เต็มทีหรือ ฉันก็ต้องรับ จะทำอย่างไรได้ มันจริงอย่างนั้น ฝรั่งเมืองนอกกับฝรั่งเมืองไทยมันไกลกันมาก แต่จะถือเอาเป็นอารมณ์เช่นนี้แล้ว และดูถูกเขานั้นไม่ได้ เพราะเขาไปต่างตัวนาย ถ้าเราดูถูกก็เป็นดูถูกผู้ใช้ ขอให้กระทำไว้ในใจดังนี้ ฉันไม่ได้ถือว่าตัวฉันมาขึ้นสวรรค์แล้ว กลับเห็นฝรั่งเมืองไทยเป็นสัตว์นรกไปหมด ดังเช่นคนที่ใจเย่อหยิ่งถือเอาอารมณ์อันใดอันหนึ่งโดยง่ายดังนั้นเลย ขอให้แม่เล็กนำความทั้งนี้บอกให้กรมหลวงเทวะวงศ์ กรมหมื่นดำรง และเจ้าพระยาอภัยราชาทราบด้วย จะได้รับรองกันให้ถูกเค้าถูกเงื่อน

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๔

วังฮอฟลู บลันดา

วันที่ ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเวลานี้ฉันมาอยู่ที่นี่ ได้ออกจากพระราชวังหลวงกรุงเฮก มาแต่บ่ายโมงหนึ่ง ถึงนี่บ่าย ๓ โมง มาตามทางมีทหารทุกสเตชั่น ควีนสองคนรับที่กระได พามากินน้ำชาแล้วเปลี่ยนเครื่องเต็มยศ เที่ยวขับรถกับควีน ได้สนทนากันเป็นการสนิทสนมดี ควีนทั้งสองพระองค์พูดอังกฤษดีนัก ควีนริเยนต์ อ้วนใหญ่กว่าแม่เล็กสองเท่า แต่ไม่สูงกว่าฉันมากนัก ช่างตรัสเต็มที่ แต่ไม่ใช่ตรัสแหลก ๆ เหลว ๆ ดูเป็นคนฉลาด แต่ไม่ใช่นักเลง เป็นภูมิผู้ใหญ่ ควรแล้วที่พระราชสามีจะรัก ควีน เด็กนี้มีรูปร่างงามกว่าที่ได้เคยเห็นรูป ผอมเป็นทรวดทรง แต่ท่าทางก็จะอ้วน ยิ้มแย้มแจ่มใสเป็นเด็ก อาการคล้ายลูกหญิง วไลย จะคมคายกว่าเล็กน้อย อาการยังเป็นเด็กซื่อ ๆ ดูไม่มีเปรเซ็นต์ แต่เมื่อเด็กชะรอยจะผลุบผลับขี้ทำของแตกอยู่สักหน่อย เวลานี้ก่อนกินเนอ จึงหาช่องเขียนส่งข่าวมาพอหมดเวลาที่ว่าง

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๕

พระราชวัง เมืองบรัสเซล

วันที่ ๙ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖ [๓๐]

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยเมื่อเช้าฉันออกจากเมืองเฮคมาถึงนี่เวลาบ่าย ๔ โมง การรับรองที่นี่กึกกี่ดี มีทหารรายทางตลอดเหมือนที่อิตาลี เดิมเกือบจะต้องเลิกกันแล้ว ฉันดีใจมากแต่ไม่สำเร็จไปได้ เพราะเจ้าแผ่นดิน[๒๙๕] แกจะต้องการอะไรขึ้นมาอย่างไร กลับหวนเป็นจะรับอีก เมื่อพบกันที่สต๊อกโฮม ฉันออกเสียใจแล้ว ว่าไปนัดเข้าไว้เปล่า ๆ แต่ต้องเลยตามเลย แกก็บอกว่าถ้าในวันที่ ๑๔ เข้ามาเป็นจะอยู่บ้าน ครั้นกำหนดวันคืนวันนี้ เสนาบดีกรมท่ากลับมีโทรเลขขอเลื่อนไปวันที่ ๖ ที่นัดที่เมืองฮอลแลนด์แล้วเขาเพราะจะติดการมนูเวอ คือ ซ้อมทหารนอนทุ่ง ฉันได้ทีบอกเลิก ครั้นเมื่อจวนจะออกจากอิงคแลนด์ กลับรับโทรเลขไปว่าตกลงจะรับอะไร ๆ ก็ดีหมด แต่ฉันช่างไม่ชอบเจ้าแผ่นดินเสียจริง ๆ ยอก็ยอเป็นดุ้นเป็นก้อน หยอกก็หยอกหยาบ ๆ มีท่าล้อที่ลวง พูดอ้อมค้อมแคะไค้ในทางที่จะหากิน ถามถึงทุนรอนเงินทองอะไรต่าง ๆ บอกว่าจนก็ว่าไม่เชื่อหน้า หลอกให้ละอะไร เป็นต้น วนเวียนไปมาก็พูดถึงธุระ ตั้งพิธีเสียเป็นนาน มาส่งฉันที่ห้องทำเป็นจะไป จัดการเอาเจ้านายไปส่ง ที่แท้เอาไปปล่อยพระบาท แล้วย่องกลับเข้ามากินน้ำชาพูดอยู่เป็นเกือบชั่วโมง เรื่องขอคอนเซสชั่นทำทางรถไฟ คือ รายคอสตอนที่นิวแมนเข้าไปพูดนั้นเอง ความที่ขอนั้นว่า เบลเยี่ยมเป็นชาติ[๑๑๑]

ที่ไม่มีเรือรบจะไปขู่ แต่ฉันจับคำที่แกพูดก่อนว่า กรีกวิวาทกับเตอรกี แล้วเดี๋ยวนี้ก็กลายเป็นธุระของเมืองใหญ่ไปหมด ฉันจึงว่า ถึงเรื่องนี้ก็เหมือนกัน ถ้ามีเหตุอะไรก็คงเป็นธุระของเมืองใหญ่ เพราะเป็นทุนของเขา ฉันไม่คิดว่าชาติใดภาษาใด แต่ถ้าคำขอที่ควรให้ได้แล้วก็จะให้ แกจับฉันไม่ติดเลยลาไป ดูก็เป็นคนประหลาด พูดอะไรว่าไม่ดีก็ไม่ได้ ดูเหมือนตั้งใจจะดีแต่กิเลสหยาบเอง

เลี้ยงใหญ่ก็เป็นการเรียบร้อยดี แต่พูดจาก็เป็นเช่นนั้นอยู่นั่นเอง พรุ่งนี้เต้นรำยศยังค่ำไม่มีเวลาว่างเลย ขอร้องกันก็ไม่ไหว

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๖

เมืองปารีส

วันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยตั้งแต่ฉันออกมาครั้งนี้ ยังไม่เคยได้ความคับแค้นเดือดร้อนเหมือนอย่างครั้งนี้เลย การที่แม่เล็กรู้สึกหนักในเรื่องที่ฉันจะมาเมืองฝรั่งเศสประการใด ขอให้เข้าใจว่าฉันหนักกว่าสิบเท่าอยู่แล้ว เพราะเป็นผู้ที่มาเอง แต่ครั้นเมื่อมาถึงปารีสเข้า เขาก็รับรองอย่างแข็งแรงเปรสิเดนต์ขึ้นรถมาส่งถึงที่อยู่ ซึ่งเป็นการที่เขาไม่ได้ทำให้แก่ผู้ใดนอกจากเอมเปอเรอรัสเซีย การที่เขาทำเช่นนี้ ผู้ซึ่งมีสัญญาไม่วิปลาศคงจะเข้าใจได้ว่า เขาไม่ได้ทำด้วยกลัวเกรงอำนาจเราอย่างใด ทำด้วยเห็นแก่พระบารมีเอมเปอเรอ แลด้วยกำลังตื่นรู้ขนบธรรมเนียมเจ้านาย เพราะได้ไปเคยเห็นการรับรองที่รัสเซียมา การที่ทำอะไรก็ถ่ายแบบที่นั้นมาทั้งสิ้น

ส่วนการรับรองที่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ เรียกได้ว่าดีอย่างยิ่ง สเตชั่นแต่งหรูหรามาก ทหารก็มาก ทั้งในสเตชั่นนอกสเตชั่น คนแน่นในตอนที่ใกล้สเตชั่น ถึงโปลิศต้องยืนหันหน้าออก กางแขนคอยกันร้อง วีฟลิกโฟร์ วีฟเปรสิเดนต์ วีฟรัวเดอเสียม เซ็งแซ่ไป เปรสิเดนต์นั่งมาคอยแปลบอก มีผู้หญิงร้องขอจูบก็มี พวกนี้ไม่มีเมืองใดเหมือนในเชิงกิเลสกล้า ยินดียินร้ายกลั้นไว้ไม่อยู่เลย ไม่แต่โบกบ้ากวัดแกว่ง หรือร้องด้วยปาก มีกวัก มียืนหมย่อน ๆ แลอะไรต่าง ๆ

ตามแต่จะแสดงออกมาได้ เปรสิเดนต์นั้นอยู่ข้างจะเป็นคนรูปร่างงามมีสง่า ถ้าเป็นเจ้าท่าทางจะดีกว่าเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยม กิริยาอัชฌาศัยภาคภูมิมากจริงอยู่แลแต่ไม่หยาบคาย ออกตื่นตัวเองมาก ๆ แต่มองซิเออร์ ฮาโนโต์ซ์ นิสัยใจคอจะเป็นประการใดยังจับไม่ได้ถนัด เพราะแกพูดฝรั่งเศส เปรสิเดนต์นั้นตั้งแต่แรกก็พูดภาษาอังกฤษทีเดียว ความที่ยะโสอันที่จริงฉันก็ผิดเพราะลืมไปจริง ๆ เวลาจะกลับไปจากมาส่งฉันพอจับมือกันแล้ว ฮาโนโต์ซ์เดินตามมาฉันก็จับมือฮาโนโต์ซ์ ต้องให้เจ้าพนักงานวิ่งมาบอกขอให้ตามออกไปส่งนอกประตูสักหน่อย ฉันเหลียวออกไป เห็นแกออกไปยืนคอยอยู่แล้ว ทางก็สักห้าหกก้าวเท่านั้น หมายว่าแกจะพ้น เดินออกไปถึงก็เห็นนำ ดีพอถึงประตูก็บอกว่าเท่านี้ก็พอ เจ้านายที่อื่น ๆ ฉันเคยลืมเช่นนี้ เขาไม่มีทวงเลย เราต้องกลับขอโทษเขา เมื่อไปเยี่ยมตอบก็ลงมารับ แต่ดูเหมือนจะตั้งใจให้ช้าหน่อยเพื่อจะไม่ลงมาถึงกระไดที่ถนน แต่ก็รับที่ประตูเข้าเรือนนั้นเอง เวลาจะกลับมาฉันก็ลาแกเสียที่ปลายกระไดชั้นบน เพื่อจะไม่ให้ต้องออกมาเหมือนกัน การสนทนาทั้งมาตามทาง แลที่เข้าไปนั่งปิดประตูอยู่ด้วยกันสองคน ก็เป็นสุนทรกถาแลเรื่องไปรัสเซีย ข้อที่พูดเป็นราชการนั้น แสดงความยินดีที่ฉันมาจะได้มีช่องปรึกษาหารือกันระงับการซึ่งพวกฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ฝ่ายตะวันออกแกล้งกล่าวว่าเราไม่อยากเป็นไมตรีกับฝรั่งเศส จะขอให้มีเวลาปรึกษาหารือกัน ฉันก็รับเขาว่าขอให้เข้าใจว่าเมืองฝรั่งเศส ไม่เหมือนเมืองอื่น ต้องปกครองตามใจคนจึงเป็นการยาก แต่รอดตัวที่เขาเป็นคนมีคนชอบมาก ฉันก็จะว่าฉันดีใจที่ได้มาเปิดความจริงซึ่งมีอยู่ในอกให้เห็น ว่าเราอยาก

เป็นไมตรีกับฝรั่งเศสเพียงใด ข้อความอันนี้ฉันก็ได้เปิดไว้กับเอมเปอเรอรัสเซียเสร็จแล้ว เขาก็รับว่าเอมเปอเรอได้รับสั่งกับเขา ฉันว่าด้วยฝรั่งเศสมีใจรักแลเชื่อถือเอมเปอเรอ ๆ เป็นพยานฉันในข้อนี้ กับทั้งที่ฉันจะได้สำแดงไมตรีต่อมองซิเออร์โฟร์ ซึ่งเป็นที่รักของชาวฝรั่งเศส คงจะเป็นเหตุให้ความประสงค์ของฉันสำเร็จได้ แกต้องการจึ่งระอยากจะให้มาที่เมืองฝรั่งเศสบ้าง เพราะเขาไปรัสเซีย ฉันรับจะหาคนให้เรียนที่ฝรั่งเศส และพูดถึงลูกโตอย่างดี แล้วนำเจ้านายข้าราชการมาพบและไปเลี้ยงน้ำชาที่เมีย เมียกับลูกสาวนั้นหน้าตาเหลือสติกำลัง กลับมาเปลื้องเครื่องแต่งตัวแล้ว ขึ้นรถไปเยี่ยมมองซิเออร์มิลัน ซึ่งเป็นหัวหน้าเสนาบดี เพียงสั่งกาดเท่านั้น การที่แล้วไปนี้เป็นแต่เริ่มต้นยังเรื่องที่จะได้ปรึกษาวันมีอีกต่อไป

วันที่ ๑๒ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖

หนังสือที่เขียนข้างบนจบแล้วจะลงชื่อก็ไม่ไหว ลืมตาไม่ขึ้นค้างอยู่ จึงได้ต่อความส่วนวันนี้ไปอีก นอนแปดทุ่มรู้ว่าจะต้องตื่นเช้า แต่นึกว่าคงพอ แต่เผอิญอ้ายนี่พึ่งวงนอน เขลาเลยไม่ปิดม่าน หน้าต่างมีแต่บานกระจก สว่างก็ตื่นร่ำไป จะลุกขึ้นปิดก็งวง จะสั่งให้ปิดก็พูดไม่ไหว หลับ ๆ ตื่น ๆ มาจนโมงครึ่ง ต้องสั่งให้ปิด แต่มันก็ยังนึกไม่ออกว่าจะปิดอย่างไร ปิดได้แล้วเลยซาอยู่สักครู่หนึ่งจึงได้หลับ ประเดี๋ยวเดียวก็ต้องปลุก เพราะสี่โมงบับต้องไป ไชยันต์ยังนอนได้มากกว่า บรรดาคนที่มาใครจะมาเหนื่อยเท่าฉันเป็นไม่มีแล้ว เพราะต้องจุดเทียนไชย นำฉันขาดไม่ได้ เพราะไม่มีใครถวายศีล ไปโฮเต็ลอินวาลิด เป็นที่ทหารแก่ ๆ อยู่ มีที่ฝังศพเอมเปอเรอ

นไปเลี้ยนโบนาป่าตอยู่ด้วย พวกตาแก่ทหารแก่งุ่มง่ามเหลือทน จะเดินดูอะไรต้องย่องกึก ๆ ผู้ตื่นเท่ากับแก มีเครื่องอาวุธโบราณมาก แต่ที่ฉันชอบมากนั้น เห็นเกราะพระเจ้ากรุงจีน ซึ่งไปตีมาได้จากเมืองปักกิ่งไม่เหมือนเกราะงิ้ว ทั้งหมวกที่ใส่ รูปเป็นฝาชีปิดขันน้ำ มีไพฑูรย์เม็ดใหญ่และไข่มุกประดับ พระแสงง้าวพระแสงทวนดูงามมาก ออกจากนั้นไปขึ้นเอฟเฟลตาวเวอ ใคร ๆ คงจะเล่าให้แม่เล็กฟังได้เป็นอันมาก จึงไม่เล่าแล้ว จะขอแต่เพียงปลงอาบัติว่าตั้งแต่มาเมืองฝรั่งเศสพึ่งออกสนุกที่ตรงนี้ กลับมากินข้าวกลางวันแล้วไปดูแข่งม้า ไม่เกิดความสนุกเลย มีเสนาบดีไปรับสองคน คือ เปรสิเดนต์เสนาบดีคนหนึ่งกับกอลอนคนหนึ่ง ขากลับมาคิดถึงบ้านเต็มที นั่งมากับตาเยเนราลแกถามว่า ถอนใจใหญ่เหนื่อยหรือ ออกเรีย บอกแกไม่ได้ว่ากระไร เพราะเรื่องกลุ้มใจต่าง ๆ มาประชุม และนอนน้อยด้วย ทำให้ออกงึมงำไป ฉันสะใจแม่เล็กมากที่ต้องเดือดร้อนอยากได้ฟังข่าวทุกวันบ้างหายกันกับเมื่อคราวเดือนก่อน เวลานี้กำลังไข้กับท้อง ถึงจะเขียนอะไรก็ไม่สนุก กระดาษออกมาได้สองใบ ไข่ขวัญยังคับโครงอยู่แล้วมิหนำซ้ำ มีไข่เน่าเข้าไปอยู่ด้วยอีกใบหนึ่ง เรื่องไข่นี้ยังไม่ได้เล่า เป็นคำไชยันต์ว่าพระยานนท์ แกหนักอะไรต่าง ๆ จะพูดก็ไม่ใคร่พูดออกมาได้ เดินกระสับกระส่ายอยู่เสียนาน ๆ จึงจะเข้ามาพูด ค่อยขมิบออกมาทีละน้อย ๆ กว่าจะเข้าใจได้เป็นนาน บางทีกเรื่องราวนิดเดียว หรือไม่มีอะไรเลยกลายเป็นไข่ลมไปก็มี หลวงศัลยุทธอีกคนหนึ่งก็ไข่กับท้องอยู่เสมอเหมือนกัน ว่าเขาแล้วคราวนี้ถึงตัวฉันจะเรียกว่าเจ็บก็ไม่เจ็บ สบายก็ไม่สบาย เมื่อยเป็นกำลัง ที่อื่นก็ไม่สู้

กระไร สำคัญแต่ท้องแข็งแลเข่าฟก ถ้าอยู่บ้านละนอนเสียนานแล้ว ให้หวั่นไปว่ามันจะโทรมเหมือน ๑๑๒ แต่นึกถึงวันที่จวนจะลงเรือก็ค่อยชื่นใจ โทรเลขที่จะบอกไปมาจากที่นี่ส่วนราชการฉันไม่ไว้ใจต้องส่งไปให้พระยาวิสุทธบอกที่อิงคแลนด์ คงจะช้าเวลาไป ความรำคาญอะไรอย่างนี้ หาความสุขไม่ได้เลย ในเวลานี้หนังสือพิมพ์จะว่าร้ายแรงก็ไม่มี แต่จะว่าดีก็ไม่ได้ แต่สังเกตดูวันนี้ผู้คนที่มาดูเฉพาะตัวฉันมากขึ้น ราษฎรที่นี่มันไม่ได้โกรธเรา ถ้าจะว่าไปฝรั่งเศสมันไม่รู้ความจริงอะไรเลย แล้วแต่นายจะปั้น มันชาติกิเลสกล้าถ้าปั้นให้โกรธมันก็ออกงิ้วไปได้ทั้งเมือง ถ้าปั้นให้ดีมันก็นิ่งไม่ได้ต้องแกว่งกวัดสบัดโบกไปให้เห็นว่ายินดี แต่บ้านเมืองของมันงดงามหาที่ไหนเปรียบไม่ได้แล้ว สมควรจะเรียกเมืองสวรรค์ ถ้ามาเป็นคน ๆ ธรรมดาจะสนุกหาน้อยไม่ การที่จะได้รับเช่นนั้นหรือไม่แคลงใจแต่ถึงไม่ได้รับก็ไม่เสียใจ ได้กลับไปบ้านเร็ว ๆ แล้วก็เป็นพอ ต่อให้สบายกว่านี้ร้อยเท่าก็ไม่อยากอยู่

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๗

โฮเต็ลสเตฟานี เมืองบาเด็นบาเด็น

วันที่ ๙ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันมีเวลาว่างในขณะนี้ พึ่งกลับมาจากดินเนอที่แกรนด์ดุ๊ก การที่มาที่นี่ฉันไม่ได้มีความประสงค์ที่จะมาโซ๊ดอย่างฝรั่ง ๆ ได้คิดตั้งแต่จะกลับจากเบอร์ลิน เพราะได้ฟังคำเอมเปอเรอเยอรมันพูด เห็นว่า ซาร์เอาเป็นธุระมากจริง และคิดจะพาลูกชายเล็กไปหาเป็นข้อใหญ่ใจความ ภายหลังเผอิญได้ข่าวว่าเอมเปอเรอจะมาที่ดามสตัด สบเหมาะกับเวลาที่ต้องการ เลยพาว ๆ กันมาจนถึงเฉลิมพระชนม์พรรษา ฉันจึงได้จดหมายไปถึงเอมเปอเรอ แต่ไม่ทันจะมีไปก็ให้มานัดก่อน การที่ไปหาเอมเปอเรอนี้ ถ้าจะเปรียบก็เหมือนกับดาวเล็ก ๆ เข้าไปใกล้พระจันทร์ ตามที่ฉันว่าอยู่บ่อย ๆ ว่าเจ้าแผ่นดินฝรั่งไปพบกันแล้วเหมือนสุริย์หรือจันทร์อังคาฏ มันโจทกันจอบแจ็บไปทั้งนั้น แต่มันคิดไม่เห็นว่าเป็นไปจากฝ่ายเราก่อน เขาเห็นเป็นเอมเปอเรอคิดเอง แต่อย่างไรก็ดีทำให้เราเป็นคนสำคัญขึ้นได้มาก ทีนี่สัพพกันเรื่อยไปทั้งนั้น

การที่ไปดามสตัดฉันไปแต่กับเล็กและพระยาเดโช พระรัตนโกษา นายจ่ายวดเท่านั้น ไชยันต์เจ็บกรอบแกรบเต็มที เพราะแกเป็นหนุ่มเก๋มากไปกลัวหนาว ใส่เสื้อบาง ๆ ไปเดินทรัสเซลวันเดียวเท่านั้นจับไข้เกือบตาย หนาวเหลือที่จะหนาว ในคืนวันที่จะไปน้ำค้างแข็งตกขาวไปทั้งนั้น เขาว่าหนาวมาเร็วเกินไปถึง ๕ วีก ปรอทเพียง ๔๒ ดีกรี รุ่ง

ขึ้นยิ่งหนักไป วันนี้ค่อยยังชั่วขึ้นมาก แต่ถึงจะลำบากประการใด ก็เป็นเรื่องที่สบายใจไข่หมดท้อง เหลืออยู่จะไปกระตากที่ฝรั่งเศสก็ไม่หนักมากเหมือนแต่ก่อน ความที่ฉันเต็มไปด้วยเรื่องที่ไม่ได้จดหมายมานั้นจนนึกไม่ใคร่ออกว่าอะไรบอกไปบ้างแล้ว อะไรยัง กลัวจะชิดดิด[๒๕๘] เวลานี้ไม่มีใครเขียนหนังสือด้วยจึงค้างต่อมาอีกมาก

ฉันได้แต่งตัวเด็กเป็นคาเด็ตไทย บอกได้ว่าน่าเอ็นดู ได้ถ่ายรูปเมื่อวานนี้ แล้วเมื่อใดจะส่งไปให้ เขาจะส่งไปถวายเอมเปอเรอ เพราะได้ประทานรูปมาอันหนึ่ง

ฉันได้ซื้อของเด็ก ๆ น้อย ๆ แต่เป็นพระราชาเขาซื้อ ทำภูมิเสียเกือบตาย เห็นจะไม่ใคร่เป็นเรื่อง ให้พระยานนท์ส่ง บางทีจะเป็นถึงที่หลังฉันก็ได้ เพราะเรือแน่นเต็มที่บรรทุกไม่ได้ การที่มานี้ตั้งใจจะเป็นอินคอกนิโต . แต่เพราะเหตุที่ไปดามสตัดกลายเป็นยะโสไป กับของที่แกรนดัดส์ เช็สส์[๒๓๕๙] ให้นั้นตรึกตรองมาหลายวัน ถามแล้วถามเล่าจะหาอะไรที่ให้เป็นของที่ทำในนี้ด้วย จึงตกลงเป็นนาฬิกา ฉันหมายว่าเป็นนกร้องตามธรรมเนียม แต่ของแกดีกว่าเป็นอันมาก รักเหมือนจะขาดใจตาย แลอยากได้ของปักฝีมือไทย ฉันรับว่าจะให้แม่เล็กปักให้ ฉันขอตัวอย่างอามจะส่งไป เขามาเร่งให้ไปเดี๋ยวนี้ขอจบ

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๘

โฮเต็ลเดอปารีส มอนติกาโล
วันที่ ๒๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันมาที่เมืองนี้ เพราะอยู่ในทางที่ต้องผ่าน ออกคร้าม ๆ เขาหาว่าเล่นเบี้ยหรือมาเมา แต่จะไม่ดูก็อยากตามตำราที่ฉันอดไม่ได้ เมืองนี้เจ้าพระยาอภัยได้กำชับฉัน ว่าถ้ามาเมืองนีสแล้วให้ระวัง ถ้าคนที่ตามมาด้วยมาเล่นเบี้ยจะถูกหาความว่ามาเล่นเอง แต่เมื่อฉันมาเองก็ไม่ต้องกลัวอะไรที่จะเป็นจริง เว้นไว้แต่จะถูกหาความเช่นที่โปรตุเกสพระอินทรเดชลงท้องแกสั่ปดนห้ามไม่ให้คนใช้เข้าไป เพราะกลัวมันจะไปเจอกำลังลงอยู่ มันหาว่าแกทำโทษผิดถึงตายฉันจะฆ่าเสีย เพราะหน้าแกเต็มทนด้วยลงท้องถึง ๔๐ ครั้งในวันแรก และลงเรื่อยไปทุกวัน

ครั้นเมื่อมาถึงที่นี้ออกเสียใจว่ามาจากนีสเร็วไป ไม่มีอะไรดูมีโรงบ่อนหลังหนึ่ง เล่นเลขหมุน มันแทงกันอย่างไรไม่เข้าใจ อีกอย่างหนึ่งเล่นไพ่ดำไพ่แดง แจกไพ่อย่างมาก ๑๒ ใบ อย่างน้อย ๘ ใบ แทงดำหรือแดงใบไหนออกที่หลัง ใครแทงแดงออกแดงก็ถูก ใช้กันต่อเดียว ดูโคมลอยเต็มที่ แต่มันฉิบหายกันได้มาก ทองตั้งยาว ๆ มีที่อ่านหนังสือ มีโรงละครแต่เป็นเวลายังไม่เปิด รอบ ๆ เป็นสวน มีโฮเต็ลปารีสรูปเช่นบนกระดาษนี้ เป็นที่ฉันมาหยุดกินข้าว มีกาแฟเฮาส์ทำใหม่หลังหนึ่ง มีโต๊ะ ๆ ตั้งตามแบบ แดนของเมืองนี้ยาว ๓๐๐ เส้น กว้าง ๒๐ เส้น แต่เป็นเอกราช มีเจ้าเมืองแต่ใครเกือบหมดทั้งคอเวอนเมนต์นี้มา

รับ แต่เจ้าไม่อยู่ ลงเรือไปเที่ยวอยู่เสมอ ๆ ว่าเป็นนักปราชญ์อะไรไม่ทราบ

การที่มาพักที่นี่มีประสงค์คืออีกอย่างหนึ่ง แต่อยู่ข้างเป็นการหยาบ คือต้องการห้องเล็ก ในรถไฟแสนลำบากยากเย็นจะจุกเสียให้ได้ รถไฟเดี๋ยวนี้ออกช๊อกเวียนหัว เป็นเพราะมันยังไม่หายเวียนอยู่ด้วย

ในระยะตั้งแต่ออกจากปารีสมากเต็มทน แต่ยังไม่เหลือกำลังเหมือนตอนหลัง เกือบจะสบถและห้ามไม่ให้ใครมาอีกเลย ออกจากปารีสวันที่ ๑๕ กลางคืน เช้าถึงอีรูนเป็นเขตแดนสเปญ มีการเลี้ยงกลางวันบนบก (คือขึ้นจากรถไฟ) แล้วต่อมาอีกจนวันที่ ๑๖ เวลาเช้าถึงอิสโคเรียล เป็นเมืองใหญ่มีพระราชวังแลวัดเซนต์ลอเรนซ์ติดกันเป็นที่ฝังศพเจ้าแผ่นดินทั้งหมด ไปคำนับพระศพกิงอาลฟองโซ ที่ ๑๒ ตอนวานนี้งามคล้ายสวิตเซอร์แลนด์ แต่วันนี้เต็มทน หาต้นไม้ยาก เหมือนเขาลูกช้างที่เพชรบุรี ต่อมาอีกกลายเป็นหินก้อน ๆ กับทรายไม่มีต้นไม้เลย นาน ๆ จึงมีต้นไม้เท่าต้นผักโหมราย ๆ บ่าย ๒ โมงถึงเมืองแมดริด รับดีมากแต่จะเล่าเห็นจะไม่ทัน เอาแต่ตัวกวีนก่อน รูปร่างหน้าตาถ้าเทียบกับฝรั่งเหมือนอาชดุ๊กลุดวิกวิกตอ ท่าไทยออกคุณปลัดน้อย แต่คุณปลัดน้อยสวยกว่า แต่เป็นคนดีอารีรอบคอบอย่างประเสริฐ ถ้าไม่มีกวีนคนนี้แล้ว เมืองสเปญเกือบจมทีเดียว ฉันรักเช่นกับกวีนอิตาลี หรือแอมเปรสส์มารี กินข้าวด้วยกันทุกวัน ส่วนกิงเล็กนั้น ฉันรับประกันได้ว่าไม่ตาย และฉลาดดีนัก รักกันกับแม่เป็นดวงชีวิตถึงต่างคนต่างเรียกกัน ไม่เดียเรสต์ และไม่เดียอาลฟองโซ เวลาอยู่ในแมดริดมีแต่ความสนุกสบาย เพราะ ๒ คนนี้เป็นพื้น แต่การ

สนุกใหญ่นั้นคือแทงงัว มันน่าเสียวไส้แต่น่าสังเวช มิใช่งัวหรือคน สังเวชม้า ม้าตาย ๗ ตัว งัวตาย ๔ ตัวเท่านั้น คนที่แรกไปเห็นไส้พุงมันเลือดแดงไปหมด ไชยันต์หน้าเขียวเหมือนเอาเชือกรัดที่นิ้วมือ มิสเตอร์[๓๕๔] อาลเบิตเป็นลมที่นั่น อ้ายเพิ่มกลับมาลุกไม่ขึ้นจนถึงเวลากินข้าว อยากเล่าให้ละเอียดเต็มที่แต่พ้นวิสัยที่จะเล่าได้ เวลาที่สิเปญเต็มหมด จนรายวันก็ไม่ได้จด วันที่ ๑๙ เวลา ๒ ทุ่มออกจากแมดริดไปลิสบอน ตามทางไม่มีอะไรนอกจากทรายกับหินจนเหนื่อยเหลือกำลัง ต่อวันที่ ๒๑ จึงได้ไปถึง เจ้าแผ่นดิน[๑๓๕๕]มายืนปนอยู่กับขี้ข้าจนมันโดนท้องไส้จะแตกถ้าไม่ใส่สายตะพายสามสี่แล้วเป็นรู้ไม่ได้ว่าใคร กระบวนแห่นั้นใหญ่ไม่มีที่ไหนเท่า รถที่ขึ้นนั้นเอารถทอง ๆ แต่ครั้งพระพุทธยอดฟ้ามารับจนเบาะยุ่ยนึกกลัวจะหักเต็มทน แห่เหมือนแห่พระศพท้องสนาม เอะอะกันเสียกระไรเลย เดินกระดิบ ๆ ไปประเดี๋ยวหยุด สารพัดที่จะเฟเสีย[๑๘๘] ตาสุสุนั้นแก่ดีกว่ามาก ไปถึงโฮเต็ลแล้วยังกลับไปไม่ได้ บ่าวดุเอาจะไปเยี่ยมตอบแต่งตัวเต็มยศ คอยเสียชั่วโมงหนึ่ง พระยาเทเวศร์ลืมจัดรถ ไปถึงวังประเดี๋ยวเดียวเกณฑ์ให้ไปหาเมีย ทางเป็นชั่วโมงหนึ่งยายเมียชื่อ อาเมเลีย[๑๓๕๖] สวยเหลือประมาณที่จะสวย แต่ตั้งเกิดมาไม่เคยเข้าคอตไดเลย สูงเห็นจะเกือบเท่าเจ๊กหน้าหอพระเจ้าพลิกเต็มที่ พอไปถึงพูดกัน ๓ คำต้องกลับ แกก็เข้ามาเหมือนกันเอาไปทำไมก็ไม่รู้ขึ้นรถไฟประตูเปิดไม่ออกเป็นนาน ค่ำดินเนอนัด ๒ ทุ่ม เจ้าแผ่นดินไป ๒ ทุ่มครึ่ง กับข้าวยังไม่พร้อมจนยามหนึ่ง กว่าจะได้กินเกือบยามครึ่ง ผัวกลัวเมียจะขาดใจ เมียก็ทารัศมีขูเขียว[๑๓๗๒] กินอยู่เสมอจะอ้อนให้ฟังให้เพราะได้ รุ่งขึ้นไปดูวัดกลแตกต่าง ๆ ค่ำไปที่อ้ายวังเมีย

แกอีก มีผู้หญิงทั้งโขลงมาถามเรื่องจะฆ่าพระอินทรเดช. บอกเท่าไร ก็ไม่เชื่อพ้นเสียเต็มที ฉันเลยไม่ไปไหนอีก วันที่ ๒๒ เวลาค่ำกลับ อ้ายม้าเทียมรถพอมาถึงสเตชั่นก็ล้ม ต้ากิงมาทันส่ง ทหารที่มาคอย ส่งวิ่งวันทยาวุธ ลงปลายที่สุด พอรถมาได้ชั่วโมงหนึ่ง รถไฟหลุดจาก รางเป็นเดชะพระบารมีที่หยุดทัน หาไม่ก็คอหักหมด เพราะอยู่ในโปร ตุเกสเหลวไปหมด จนสว่างเสียเวลาเป็น ๙ ชั่วโมง ตกลงเป็นออกตั้ง แต่วันที่ ๒๓ เวลา ๕ ทุ่ม มาไม่มีต้นจดดินเลยจนวันที่ ๒๖ เวลาบ่าย ๓ โมง รู้สึกว่าเป็นคนโทษ เดือดร้อนเกือบตาย ยังวันนี้พรุ่งนี้จะต้องนอนใน รถไฟอีก จะได้นอนบกถึงมะเบิล หมดเวลาเขาเร่ง

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๕๙

วังอับดิน เมืองไกโร

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ฉันไม่แน่ใจเลยว่าหนังสือฉบับนี้จะไปถึงก่อนฉัน เพราะเมล์จะออกต่อวันที่ ๑๐ แต่ได้ตั้งใจว่าจะเขียนแล้วจึงเขียนร่ำไปกระนั้น ถึงพร้อมกันก็ตามที

หนังสือที่มีมาได้รับที่เนเปิล คือ ฉบับที่ ๑๕ กับหนังสือลูกและรูป ดูรูปช่างเสียใจจริง ทำไมจึงผอมเป็นตุ๊กแกไปตามกัน เพราะแกเจ็บกันบ่อยนักหรือ ฉบับที่ ๑๖ เห็นจะไปวังเสียแล้ว คลาดวันที่ฉันออกมาจากเนเปิล เฉพาะความค้างมาได้รับฉบับที่ ๑๗, ๑๘, ๑๙, ที่อาเลกแซนเดรีย เรื่องที่พ่อตัดนั้นจะต้องขอไปโต้ต่อปากจะเขียนก็ไม่มีเวลาที่จะเขียนได้สะใจ เรื่องเล็กนั้นเป็นคนมีเสน่ห์ในดวงหน้า ใครเห็นเป็นต้องรักทุกคน ผิดกันมากกับเมื่ออยู่บางกอก กลับไปถึงจะเล่าให้นั่งอมยิ้มทีเดียว การที่จะไปอยู่รัสเซียได้คิดวางการไว้ตลอดแล้ว แต่ขอบอกล่วงหน้าที่จะพ้นจากมีผู้ติว่าเอาไปเรียนเมืองป่าดงนั้น คงไม่พ้นจะว่าตามจริงก็เล่าเรียนที่นั้นไม่ดีกว่าที่อื่น ต้องเรียนภาษามากแลห่างพวกพ้อง แต่เป็นการดีในทางราชการที่จะผูกพันให้สนิท และอีกอย่างหนึ่งเชื่อได้ว่าเอมเปอเรอคงจะเอ็อดีกว่าเจ้าแผ่นดินอื่น ๆ ที่เราจะฝากได้ ยังมีข้อสงสัยบ้างเล็กน้อย แต่เป็นการภายหน้าไว้พูดกันด้วยปากดีกว่า

ฉันรับเขียนเสียวันนี้ เพราะพรุ่งนี้ประจุเต็มวัน ค่ำก็จะไปเหนือน้ำ ๓ วันจึงจะกลับ กลับมาก็แน่นอัดทีดจนถึงเรือจะไม่มีเวลาส่งเมล์ได้ ขอให้คิดดูวันนี้ที่เรียกว่าเป็นวันที่ค่อยว่าง เขาปลุก ๓ โมงเช้าถึงปากอ่าว ขึ้นไปยืนบนตะพานจน ๔ โมงครึ่งแต่งเต็มยศรับปรินซ์ มหมัดอาลี ขึ้นบกมาด้วยกันกินข้าวด้วยกันที่วังเมืองอาเลกแซนเดรีย แล้วเลยมารถไฟจนถึงไกโรบ่าย ๕ โมง รับแห่กันมา เปลื้องเครื่องเต็มยศทุ่มเศษเขียนหนังสือฉบับโน้นทั้งเต็มยศ เพราะเสื้อยังไม่มาถึง แต่งอีวนิงเดรสกินเนอและคุยต่าง ๆ กลับมาอ่านหนังสือและเขียนจนเวลานี้ ๒ ยามครึ่งแล้วยังไม่ได้เปลื้องเครื่อง

เรื่องเรือจัดแล้วเสร็จ ฉันก็ออกคร้าม ๆ กลัวกัปตันแกจะคิดถึงเมียหัวเสียไปก็จะได้ และออกเข็ดคลื่นเต็มทีด้วย แต่ต้องเสี่ยงเพราะบารมีเท่านั้น

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๖๐

วังอับดิน เมืองไกโร

วันที่ ๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันเขียนหนังสือที่เนเบิลไม่มีเวลาพอ ตั้งใจว่าจะเขียนในเรือ แต่เพราะไดอรีค้างมาแต่ปอร์ตุกัล ไม่ได้เขียน พอได้ลงเรือก็รีบจ้าตั้งแต่วันที่ ๒ จนที่ ๓ เวลากลางคืนพอแล้ว ก่อนจะนอนเขียนหนังสือตอบแม่กลางฉบับหนึ่งเพราะสั้น เตรียมว่าวันที่ ๔ จะเขียนถึงแม่เล็กทั้งวัน เพราะไดอรีไม่มีอะไรจะจด ที่ไหนเล่าพอกินข้าวเช้ายังไม่ทันแล้ว คนหล่นไปทีละคน ๒ คนจนหมดโต๊ะ ฉันเองก็รู้สึกไม่สบาย ลองลงไปอ่านหนังสือตามเคยเถอะ พออ่านสักประเดี๋ยวก็ตาลาย มันไม่เป็นแต่เทไปเทมาข้าง ๆ มีเดาะขึ้นยุบลง หนังสือไม่อยู่ตรงตาได้ เวียนหัวคลื่นไส้ลงหลับตาระงับ กำลังเพลิน ๆ จวนจะหลับ โครมเดียวเก้าอี้นอนที่นอนอยู่เลื่อนเข้าไปกระแทกเตียงโครม เดชะบุญยกแขนทันหาไม่ก็แขนหัก เลยเห็นไม่เป็นการต้องขึ้นเตียงนอน เพราะหนาวเป็นกำลัง คราวนี้อะไรต่ออะไรตกโครมครามตึงตังไปหมด สักครู่ทำทีเหมือนจะค่อยเรียบ หรือมันง่วงหลับไปเองไม่ทราบ รู้สึกขึ้นมาตัวไหลโกรก ๆ จะตกเตียงต้องเกาะแน่น โคมไฟฟ้าตกโครม โต๊ะข้างที่นอนฟาดกับเตียงปึ่ง ๆ จนกระโถนที่ตั้งบนนั้นกระดอนมาตกบนอกพนักแตก ตะโกนเรียกจ่ายวดที่นอนอยู่ห้องนอกก็ไม่ตื่น ลุกขึ้นงุ่มง่ามลงจากเตียงไปเรียกจ่ายวด ตัวลอยไปกระแทกเก้าอี้โครม เห็นไม่เป็นการ กลับมา

ที่นอนกว่าจะขึ้นไปบนนั้นได้ ๓ เที่ยว เหมือนกับในทะเลเล่นน้ำชายหาด พอขึ้นเตียงได้เลยนอนบริกรรมว่า อะไรแตกอะไรหักช่างมัน เราหัวไม่แตกแล้วแล้วกัน ถ้าจ่ายวดหนวกหูเต็มทนเข้าคงตื่นเอง คราวนี้มันยิ่งหนักขึ้น อ้ายเก้าอี้นอน ๒ ข้างวิ่งเข้ามาโดนเตียงนอนผลัดกันทีละโครม อ้ายบานตู้ก็ว่าเสียงดัง ๆ เรื่อยเสมอดี อ้ายโต๊ะข้างที่นอนก็เป็นตีกรับกับเตียง อ้ายลิ้นชักตู้ผ้าก็ไหลเข้าไหลออกครืดคราด ๆ กระโถนที่แปลงเป็นกระถางเพ็ญ ก็สีซอครู่คร่าไม่หยุด นี่เป็นดนตรีในห้องฉัน ยังนอกห้องเสียงบานเหล็กบั้ง ๆ น้ำซ่า ๆ นานดังโครมบานประตูรูต่าง ไม่ว่าอะไรมันดังก้องไปหมด ฉันนอนหลับตาเฉย ลืมขึ้นไม่ได้ หมุนไปหมด จนจ่ายวดทนหนวกหูไม่ได้ เดินเข้ามาเอง พอจับตัวได้ใช้เสียเกือบตาย อะไรที่ควรโยงฉีกผ้าออกโยง อะไรที่ควรจิ้มเอาผ้าจิ้มจัดกันเป็นนานจึงได้เบาเสียงที่ดังแต่คลื่นไม่สงบ พอจ่ายวดออกไปอะไรโครมใหม่อีก จนปวดท้องเยี่ยวก็กลั้นจนท้องแข็ง หิวก็ไม่มีอะไรจะกินเรียกก็ไม่ได้ยินกัน หมดท่าโดดออกไปห้องนอก เห็นจานส้มวางอยู่ขย้ำสัก ๒ สกันหมดจาน น้ำไม่มีกิน โดดกลับเข้ามานอนดูดจนปากจืดไปเองเพราะส้มที่ดูดจนจืดมามากแล้ว เลยหลับ ๆ ตื่น ๆ ไปได้อีก ไม่ได้รู้สึกอย่างอื่นเลย รู้สึกว่าไข้หนัก ออกคิดถึงผู้หญิงจริง ๆ นึกว่าถึงอย่างไรจะเมามายคงนอนอยู่ข้างนี้ นี่เขาเป็นผู้ชาย เขาจะนอนต่อหน้าเราไม่ได้ จะให้เขามาอยู่เขาก็จะต้องนั่งทนทรมานเมาคลื่น อกเราบ้างอกเขาบ้าง เขาไม่เข้ามาเพราะเขาหมายว่าเราหลับช่างเถิด คอยดูใจเขาตามแต่จะเป็นไปสักครู่หนึ่ง อ้ายนั่น[๓๓] กลับเข้ามาอีก คราวนี้

อ้อนวอนขอให้เองนอนใกล้ ๆ เถิด จะชักม่านปิดเสียให้หมด แล้วเอาชายม่านยัดลงในซอกที่นอน เพราะไม่ทำเช่นนั้นนอนไม่ได้ มันจะกลิ้งลงไปร่ำไปด้วย อ้ายนั่นตกลงนอนเสื่อกลางที่นั่น ฉันก็นอนหลับ ๆ ตื่น ๆ ไปจนเกือบ ๔ ทุ่ม หิวจะขาดใจ เกิดเที่ยวตามจับเสมอใจได้ตัวมา สั่งให้ไปเอาข้าวกับน้ำพริกแห้งมะนาวกับส้มมาให้ที่ จะนอนกินพอนั่นก็สวรรค์ที่สุดอ้ายที่ขอไม่เอามา เกือบ ๕ ทุ่มมาบอกว่าโต๊ะตั้งพร้อมแล้ว เกือบเป็นบ้า บอกให้เอามาก็ไม่ใคร่เข้าใจ ให้จ่ายวดเป็นล่ามพอได้ข้าวมา กับข้าวฝรั่งทั้งนั้น กินจะราก ให้ไปเอาที่สั่ง ทั้งมีล่ามแล้วยังได้มาแต่ส้ม จัดทั้งลูกใส่จานออกสุ่ม กิน ๓ คนก็ไม่หมดอื่น ๆ ไม่ได้ เรียกที่ละสิ่งจน ๒ ยามจึงได้กิน ฉันด่าใหญ่ยิ่งงงหนักเข้า ให้คลุกก็ไม่ถูก ปอกส้มก็ไม่แล้วได้เลย แลเห็นหน้าไม่ได้คลื่นไส้ จ่ายวดเป็นคนรู้ภาษาคนเดียว จัดการให้ได้กินสมประสงค์ค่อยสบาย พอคลื่นซาลง เพราะเชือกระยางขาดเรือบดแตก เขาหันหัวเรือบังเกาะกริต แต่ถึงดังนั้นยังเป็นอย่างที่แม่เล็กไม่เคยรับ เขาเอาบุหรี่มาให้สูบบอกว่าสูบพอแล้ว เลยขึ้นเตียงนอน หลับ ๆ ตื่น ๆ ไปใหม่พอ ๘ ทุ่มคิดว่าเช้าคงสงบ กินยาขาว เพราะไม่ไปเลยทั้งวัน แล้วนอนที่ไหนเล่าพอตื่นขึ้นเช้ามันยิ่งใหญ่หนักไปอีก ต้องไปนั่งบนเอวคลอนไปคลอนมาไม่เป็นอันหลับอันนอนได้พ้นตำรา เห็นหน้าเสมอใจก็คลื่นไส้เลยจ่ายวดจัดการให้กินข้าวตามมีตามเกิด กราดมาอีกจนทุ่มหนึ่งค่อยสงบกินข้าวที่โต๊ะได้ พอยามหนึ่งถึงมือใหม่ ลองเขียนหนังสือก็ไม่สำเร็จได้ใน ๒ วันนี้ ไม่มีมนุษย์เดินไปเดินมาเลย ไม่มีใครกินอะไรมีแต่จ่ายวดกับเสมอใจ เป็นมหาพลาโตเท่านั้นไม่เมา ๒ คนนั้นพูดไม่

เข้าใจกัน เซอะเปนกำลัง มาติกาเท่านั้น ได้จ่ายวดคนเดียวแท้จริง นอกนั้นนอนมาจนถึงเช้าวันนี้ เข้าในเบรกวอตเตอร์ เมืองอาเลกซานเดรีย จึงได้ลุกขึ้นทุกคน คนอื่นที่ได้กินอะไรบ้างก็มีอ้ายเกิด[๓๑๖]คนเดียว เที่ยวตรอกเข้าตรอกน้ำ แต่ที่ไม่ได้กิน ๒ วัน ๒ คน คือพระยาพิไชย นายกวด นายเพิ่มเปนต้น เปนมหาอุดด้วยไม่รู้ว่ามันอยู่อย่างไร กลิ้งอยู่ตามห้องเหมือนตายแล้ว ตั้งแต่เปนเรือมหาจักรีมาไม่เคยถูกมาก เช่นคราวนี้ เมื่อผ่านเคบออฟกู๊ดโฮบเขาก็ว่ามากถึง ๔ วัน แต่ยังเปนรองคราวนี้ นอกเก๋งไปแล้วน้ำท่วมทั้งนั้นเรือโยนถึง ๓๐ ดีกรี คือเอาไม้เท้าแขวนไว้โครงไม้แกว่งได้ ๔ แผ่นกระดาน ดูวันมันช่างช้าเสียจริง ๆ พอสงบเมื่อคืนนี้ฉันถามโคมลอย[๑๘๕]ได้ว่า นี่เรานอนมากี่วันแล้ว พอจำวันคืนได้แม่น นอนนึกถึงวันถึงเลยเห็นหน้าใครต่อใครหมดแต่ต้นจนปลาย เลยอมยิ้มไม่หลับจนต้องกินยานอน

แลนี้เปนเรื่องเมาคลื่นจบไว้ที่ ได้รับหนังสือเปนกองแต่ต้องติดการรับรอง จะต้องอ่านต่อเวลากินข้าวแล้ว ฉันจะไปกินข้าวเดี๋ยวนี้ เขียนหนังสือนี้แต่งเต็มยศ

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไชย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๖๑

เรสิเดนซี, เอเดน

วันที่ ๒๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันไม่มีความหวังใจว่าจะได้รับหนังสือก่อนฉันไปถึงเลย แต่อดเขียนไม่ได้ ถึงจะไปอ่านภายหลังก็เป็นไรไป พอมาถึงก็ได้รับหนังสือลงนำ.บอร์ ๒๑ กับรูปดีใจมาก อันที่จริงดูแม่เล็กหนีขึ้นมาก กระจินผู้ชายอกสามศอกยังเกือบตาย หมู่นี้ปลื้มเพราะเรื่องข่าวเจ็บเบาบางไปกว่าแต่ก่อนมาก ได้รับโทรเลขกำหนดจะออกมาเกาะสีชังถูกกับวันที่ฉันเดาไว้ แต่หนักใจที่มาคอยอยู่นาน ถ้าคลื่นเอจะพ้นเสียกลับมาจากไกโรอยู่ข้างจะขลุกขลัก เดิมว่าทางรถไฟ แต่อีศไมเลียไปสุเอสไม่ดี ครั้นมาถึงอีศไมเลียได้ความว่าเรือมีห้องเล็กนิดเดียววันนี้หนาวเต็มที แลลมจัดนักด้วย ถ้าขึ้นมาทางที่เรือที่จะเจ็บ ฉันจึงขอกลับทางบกมาเร็วขึ้น แต่ยังต้องรอให้ม้าที่เค ดีฟให้ ๒ ตัว มาถึงแถลงเรือก่อนจึงจะออกได้ แต่ถ้าช้าเกินสองยามไปก็จะเสียเงินมากขึ้นอีก ๔๐ ปอนด์ ที่แท้อ้ายเรือคลื่นไคมันเป็นนายเจ้าหัวใจแท้ทีเดียวจะแก้อะไรเข้าสักนิด มันผิดสัญญาไปหมดทั้งนั้น ได้ออกเรือก่อน ๒ ยาม แต่มาถูกคลื่นพอแม่เล็กเมาบ้างเกินบ้างทุกวัน ไม่มีเว้นเลยวันแรก ๆ เมากันปั่นปี้ ฉันเองก็ออกไม่สบาย แต่ตรงกับคำที่ฉันว่ายิ่งไม่หายเมาก็ตายเอง ค่อยลุกขึ้นกันได้ตามลำดับจนวันที่ ๓ ขี้แยเท่าใดลุกขึ้นยิ้มแย้มแจ่มใส นั่งหัวสั้นหัวคลอนไปได้หมด ร้อนค่อย

คืบเข้ามาตามลำดับ พอถึงกลางทะเลแดงก็เป็นบ้านเรา การคิดถึงบ้านในเมืองหนาวรสชาติผิดกันกับในเมืองร้อน ๆ มาก ในเมืองร้อนกลิ่นอายเวลาอะไรเห็นชัดเจนดีกว่า ที่เมืองหนาวมักเป็นในเวลานอน ที่ร้อนข้อนจะอยู่ข้างจ้ำเอายังค่ำถึงไม่สนุก อยากทาน้ำอบน้ำรมอะไรเกิดขึ้น ทำงานก็ได้แต่ทำเองอีก วานใครเขียนหนังสือก็ไม่ได้ เขาเมามาอะไรไปเสีย ฉันหมายจะทำจดหมายกรุ[๓๖๒] ดีเป็นที่ว่ามีมาแต่เมืองนอกต่อเรื่องเก่าที่ค้างก็ไม่สำเร็จได้ เพราะจะรักษาตัวไม่ให้เจ็บตามที่เตือนมา คนอื่นก็ไม่มีใครรับเขียนได้

หนังสือทางราชการของแม่เล็ก ที่เป็นผู้สำเร็จราชการมีมาเก่งเต็มที่ ได้ส่งไปให้ลูกอ่านเพราะพึ่งมาได้รับที่ไกโร ที่เกาะสีชังจะได้ถวายตัวของบางอย่างที่ฉันเสียใจว่าไม่มีเวลาทำพอ เพราะไม่ได้มีเวลาดูเอง กรมสรรพสาตรก็ได้คิดทำบ้าง แต่รัว ๆ เสียมาก คนไปเมืองนอกถึงไม่วิงวุ่นอยู่เช่นฉัน ๆ เห็นมันมีทางให้เหลวมากด้วยความเพลิดเพลินต่าง ๆ เว้นไว้แต่ที่เป็นคนจำเป็นต้องอยู่บ้านนอกอย่างเช่นลูก ๆ หรือนักเรียนเป็นต้น แต่จะว่าไปก็ยากเพราะเงินทองมาก

ที่นี่ฉันอยู่อย่างเก่าเช่นจดหมายไปจากที่ตรงนี้ ด้วยกระดาษเช่นนี้เหมือนกัน รูปแม่เล็กที่ให้มาเขาวางไว้ที่โต๊ะเขียนหนังสือ ฉันจะออกจากนี้เวลาบ่าย ๕ โมง นับวันช้าเต็มที่ เหม็นเบื่อ อีก ๘ วันจึงจะถึงลังกา

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

ที่ ๖๒

กวินสเฮาส์ โคลัมโบ

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ร.ศ.[๓๐] ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ด้วยฉันมาถึงเวลา ๔ โมงเช้าผิดเวลาที่นัดไว้ จอดอยู่สักหน่อยหนึ่ง พระยาเทเวศร์[๒๗๑]จึงได้ลงมา ฉันได้รับหนังสือลงวันที่ ๔ ฉบับใหญ่ ๑ เล็ก ๑ กับรูปมีความยินดีเป็นอันมาก การที่คนทั้งปวงมีใจยินดีพร้อมกันที่จะจัดการรับรองนั้นมีความยินดีเป็นอันมาก การที่มีในโปรแกรมนั้นดูเป็นการใหญ่โตมากอยู่ ฉันออกไม่ชอบในเรื่องพยุหยาตรา กลัวจะถือว่าไปเมืองฝรั่งมังค่ามาแล้ว ยังกลับมาแห่อย่างเก่าอย่างโบราณเป็นมาลงมือถอยหลังเข้าคลอง อีกประการหนึ่งพวกต่างประเทศที่จะให้มาพร้อมกับราษฎรนั้น มีความสงสัยว่าจะไม่เป็นที่เรียบร้อย ถ้าจะโก่งคอหน่อย ๆ เรื่องรับทูตต่างประเทศเขารับต่างหาก เป็นแต่มาปนในการเลี้ยงดูต่าง ๆ ถ้าเขาไม่เป็นที่รังเกียจอยากเองก็ตามที แต่อย่าไปชวนเขาให้มาแอดเดรสเลยจะดีกว่า การรับรองทั้งปวงอยู่ข้างจะยาวมากโขนกลางแปลงเกรงจะโคม ถ้าจะทำให้เป็นการปลึก ๆ ไป อย่าให้เป็นเปลเชอตั้งเดือนให้ถูกนินทาได้จะดี

อนึ่งการที่จะเอาพระขึ้นไปคอยให้ศีลก่อนสรงนั้นไม่ทัน ต้องขึ้นไปพอทันชยันโต เวลาสรงแล้วจึงมาบอกบริสุทธิ์ต่อภายหลังจึงจะทัน

ฉันจะจดหมายให้ละเอียดก็ไม่ได้ เพราะเรือจะออกในเวลาค่ำวันนี้ เวลาอ่านได้หมดก็บ่าย ๓ โมงเสียแล้ว แต่ไม่รู้จะบอกว่าวันถึงเช้าจะโคม

ประการใด ฉันไม่เคยประหม่าอันใดเลย วันนี้พบพระยาเทเวศร์เข้าออกสั่น ๆ จะพูดอะไรก็นึกไม่ใคร่ออก จึงไม่สามารถจะเล่าได้ว่าดีใจเพียงใด หัวยังโคม ๆ อยู่จนเดียวนี้

จำเป็นต้องจบที่

ผัวที่รักของแม่เล็ก

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

อธิบายคำ[๑]

นามศัพท์ในพระราชหัตถเลขา ซึ่งทรงไว้ตามอย่างที่เคยทรงเรียก และศัพท์แผลงใช้มีความหมายแปลกจากสามัญศัพท์บ้าง หรือมีความหมายเป็นคำใช้กันอย่างใหม่ ๆ บ้าง ได้ลงเลขไว้ในพระราชหัตถเลขากับในที่นี้ตรงกันไว้แล้ว

---

๖. พระยาประเสริฐศาสตร์ดำรง (หมอ อี. ไรเตอร์)

๑๐. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสิงหวิกรมเกรียงไกร (พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ)

๑๖. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมขุนลพบุรีราเมศร์

๑๘. พระเจ้าแผ่นดินเปอร์เซีย ที่ ๔ ในวงศ์กะชาร์ปัจจุบันนี้ ทรงพระนามว่า นาสเรดิน ชาตะ พ.ศ. ๒๓๗๒ เสวยราชย์ ๒๓๙๓ มฤต พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้เสด็จไปยุโรปครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๑๖ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๑ และครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๓๒

๒๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิสิษฐ์ แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ

๒๖. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

๓๐. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (ชม กัลยาณมิตร) แต่ยังเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัติ ผู้ว่าราชการเมืองพิไชย

---

(๑) เลือกพิมพ์คำอธิบายเฉพาะที่กล่าวถึงในตอนนี้

๓๑. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) แต่ยังเป็นนายจ่ายวด

๓๒. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา

๔๕. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ แต่ยังเป็นกรมหลวง ทูลเกล้า ฯ ถวายนาฬิกาพกสำหรับเดินทางไปทางตะวันตก มีเข็มดูโมงนาทีได้สองอย่าง ๆ หนึ่งคงตามเวลาเดิม อีกอย่างหนึ่งหยุดเข็มได้ เพื่อให้ตรงกับเวลาเรืออยู่นั้นทุกวันไป

๖๕. พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ เอดเวอดที่ ๗ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๔ เสวยราชย์ ๒๔๔๓ มฤ ๒๔๕๓ แต่ครั้งยังเป็นปรินซ์ ออฟ เวลส์ ในแผ่นดินควีนวิกตอเรีย เสด็จอินเดีย ๒๔๒๘

๘๑. จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช)

๘๒. จอมพล สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงศ์ภูวนาถ กรมหลวงพิศณุโลกประชานาถ

๘๓. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม
(พระองค์เจ้าเพญพัฒนพงศ์)

๘๒. เอมเปอเรอ วิลเลียมที่ ๒ แห่งเยอรมนี ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๑ เถลิงราชย์ พ.ศ. ๒๔๓๑ ลาออกจากราชสมบัติเมื่อปราชัยในมหาสงคราม พ.ศ. ๒๔๖๑

๙๕. พระนางเจ้าควีนวิกตอเรีย ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๒ เถลิงราชย์ พ.ศ. ๒๓๘๐ มฤ พ.ศ. ๒๔๔๓

๙๙. อับบาส ฮิลมิ ปาชา เกดิฟเจ้าผู้ครองเมืองอียิปต์ ที่ ๗ ในวงศ์ มหเมตอาลี ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นเจ้าสืบจากบิดา พ.ศ. ๒๔๓๕ ไม่กลับคืนไปเมืองในเวลามหาสงคราม พ.ศ. ๒๔๕๗ ต้องออกจากราชสมบัติ

๑๐๘. เจ้าพระยาอภัยราชา (กุสตาฟ โรลัง ยักมินส์) เสนาบดีเก่าของเมืองเบลเยี่ยม

๑๑๐. เอมเปรสส์อิลิซาเบต เดิมเป็นเจ้าหญิงเมืองบาเวเรีย ชาตะ พ.ศ ๒๓๘๐ อภิเษกกับเอมเปอเรอออสเตรีย พ.ศ ๒๓๙๗ มฤ ๒๔๔๑

๑๒๐. พระยารัตนโกษา (เล็ก สุจริตกุล) เวลานั้นเป็นจมื่นจิตรเสน่ห์ เลขานุการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฐ์ เวลาเป็นทูตพิเศษ ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระรัตนโกษาในคราวนั้น

๑๒๕. เจ้าธอมะโซแห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟเยนัว (พระภาตาของกวีน มาร์เคริตา พระมเหสีพระเจ้าอุมเบอร์โตกรุงอิตาลี) ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๖ เคยเสด็จมากรุงสยามใน พ.ศ. ๒๔๒๓

๑๓๕. กวีนมาร์เคริตา พระธิดาของเจ้าเฟอรดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กนอฟเยนัวองค์ก่อน ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๕ อภิเษกกับพระเจ้าอุมเบอร์โต แต่ยังเป็นเจ้ามอนเตตำแหน่งพระยุพราชเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นพระมเหสี เมื่อพระสวามีเป็นเจ้าแผ่นดินอิตาลี พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นพระพันปีหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระชนมายุเวลานี้ ๖๘ ปี

๑๕๖. คือพระเจ้าแผ่นดินอิตาลี ในเวลานั้นทรงพระนามว่า อุมเบอร์โต พระราชโอรสของพระเจ้าวิตตอริโอ เอมมันวลที่ ๒ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๖ สืบราชสมบัติ พ.ศ. ๒๔๒๐ มฤ พ.ศ. ๒๔๔๓ แต่ภาษาอังกฤษเรียกว่า ฮัมเบิต

๑๕๓. เจ้าเอมมันวล แห่งวงศ์ซาวอย ดุ๊กออฟอาวออสเตอ ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๑ โอรสที่ ๑ ของเจ้าอามดิโย

๑๕๔ เจ้าวิตตอริโอ แห่งวงศ์ซาวอย เคานต์ออฟตุริน ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๓ เจ้าองค์นี้ได้เข้ามากรุงสยามเมื่อ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นโอรสที่ ๒ ของอามดิโย

๑๕๖. เจ้าหญิงอลิซาเบตตา แห่งแซกโซนี ชาตะ พ.ศ. ๒๓๗๒ อภิเษกกับเจ้าเฟอร์ดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟเยนัว พ.ศ. ๒๓๙๓ มีพระธิดา ๑ คือกวินมาร์เคริตา พระมเหสีพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีกับพระโอรส ๑ คือเจ้าธอมะโซ ดู๊กออฟเยนัว รวม ๒ องค์

๑๕๗. เจ้าหญิงอิซาเบลแห่งบาเวเรีย ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๖ อภิเษกกับเจ้าธอมะโซ ดู๊กออฟเยนัว จึงเป็นดัสเชสส์อ๊อฟเยนัว พ.ศ. ๒๔๒๖

๑๖๓. คำว่า ตักหมอน นั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสเล่าว่า ครั้งในรัชกาลที่ ๔ เวลาเจ้านายลูกเธอครั้งนั้นทรงพระวอตามเสด็จแล้ว มักแย่งกันนั่งพิงหมอน โดยหวังว่าจะเป็นที่สบายและดูเหมือนมียศใหญ่ เพราะเหตุฉะนี้ เมื่อจะใช้ความว่าเข้านั่งที่สำคัญ หรือที่สบายมาก ที่เป็นใหญ่กว่าที่อื่นแล้ว เจ้านายก็ทรงใช้ว่า ตักหมอน

๑๖๗. เจ้าหญิงเฮเลน แห่งวงศ์ออร์เลียนบัวบอง กรุงฝรั่งเศส ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๔ อภิเษกกับเจ้าเอมมันวล แห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟอาวออสเตอ เป็นดัสเชสออฟอาวออสเตอ พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้เข้ามาในกรุงสยามแต่ลำพังพระองค์ เมื่อมกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖

๑๗๒. สมเด็จพระเทพสุรินทราบรมราชินี

๑๗๓. ไก๋ นี้มีความหมายว่า ทำเป็นไม่รู้ไม่เห็น หรือแกล้งทำเป็นไม่รู้ไม่เห็น หรือไม่รู้ไม่เห็นแล้วถามว่าอะไร มีเหตุเกิดมาจากพระยามหานิเวศน์ (เผือก) ต้นสกุล เศวตนันท์ เมื่อจะทำเป็นไม่รู้ไม่เห็น และถามว่าอะไรนั้น ใช้คำพูดว่า ไก๋ ในเมื่อจะแกล้งทำไม่รู้แล้วถามว่าอะไร หรือใช้เมื่อแกล้งทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นกัน

๑๗๔. พระรูปหมู่นี้ เป็นพระรูปเขียนสีแผ่นใหญ่ ซึ่งติดอยู่ในห้องน้ำเงินพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สถานบูรพาภิมุขอย่างเช่นมีรูปถ่ายจำลองอยู่หน้าต้นของสมุดนี้(๑)

๑๗๕. โปรเฟสเซอร์เอดุวารโด เยลลี

๑๗๖. โปรเฟสเซอร์ คอรดิยานี

๑๗๗. คำว่า มวย นั้น มีความหมายว่า ทำท่าทาง หรือพูดเล่นไม่ขบขัน มีเหตุเกิดจากเมื่อครั้งมีงานขึ้นพระที่นั่งเวหาศจำรูญ ที่พระราชวังบางปะอินนั้น มีละครนอกเล่นหน้าพระที่นั่ง มีตลกคนหนึ่งเล่นตลกต่าง ๆ ไม่มีใครเห็นขบขันเลย ตลกคนนั้นไว้ผมมวย จึงได้มีศัพท์แผลงใช้กัน เมื่อจะใช้คำว่า ทำอะไรไม่ขบขันแล้วก็เรียกว่ามวย ไม่ได้หมายความตามศัพท์ของมวยเองนั้นเลย

๑๗๘. คำว่า นุ่ง นี้มีความหมายในศัพท์แผลงใช้กันอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ใช้ความหมายเดิม เช่นใช้ว่านุ่งจีบต่อไปนี้ ความหมายที่ว่าคิดจะนุ่งแกนี้ ตามที่ใช้เป็นคำแผลงกันว่า คิดจะหลอกจะลวง หรืออีกอย่างหนึ่ง หมายว่าโกง มีเหตุมาจากเมื่อครั้งกรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฐ์ ครั้งเป็นกรรมการหรือกอมมิตตีกรมพระนครบาลใน

---

(๑) ในเล่มนี้มิได้นำมาพิมพ์ไว้ โปรดหาดูจากฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๙๒ นั้น เจ้าพนักงานจับกุมภิกษุอลัชชีไปในคดีอันหนึ่ง รายงานว่าพระทำอย่างนั้น ๆ กรมหลวงสวัสดิวัฒนวิศิษฐรับสั่งว่า นี่ไม่ใช่พระหากจะเป็นแต่คนนุ่งเหลืองต่างหาก เพราะเหตุฉะนั้น จึงเกิดมีคำแผลงใช้กัน เมื่อจะหมายความว่า โกง หรือหลอกลวงแล้ว ก็ใช้คำว่า นุ่ง

๑๗๙. กุละ นี่เป็นศัพท์แผลงใช้กันหมายความว่า ทำหรือกล่าวเกินจริงไป ศัพท์นี้มาจากชื่อนายกุหลาบ ตฤษณานนท์ ซึ่งเป็นคนแต่งหนังสือตามชอบใจตนเอง ไม่มีความกริ่งเกรงว่าจะเกินจริงไป หรือจะไม่มีความจริงเลย ตัดชื่อนั้นให้สั้นเข้าใช้ว่า กุละ หรือ กุ ก็เข้าใจได้เหมือนกัน

๑๘๐. พระเจ้าราชวรวงศ์เธอชั้น ๓ พระองค์เจ้าบันเทิง ชาตะ พ.ศ. ๒๓๗๒ เป็นพระชายาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ มีพระองค์เจ้าชายปรีชา ๑ พระองค์เจ้าหญิงศิริ ๑ รวม ๒ องค์ มฤ พ.ศ. ๒๔๒๗ พระชนม์ ๕๕

๑๘๑. คำว่า เหว หรือ ทุ่มเหว นี้มีความหมายว่า ยอ มีเหตุจากความเปรียบกันว่า คนที่ยอขึ้น หรือชอบยอนั้นลึกซึ้งประหนึ่งว่าเหว แม้ว่าใครจะเอาศิลาทุ่มลงไปในเหวสักเท่าไรก็ไม่รู้จักเต็มตื้นขึ้นมาได้ฉันใด คนที่รับยอหรือยอขึ้นแล้ว จะยอสักเท่าใดก็ยอได้ การที่ยอนั้นจึงเรียกใช้กันว่าทุ่มเหว แทนคำว่ายอหรือยกยอ และเพราะคำว่า เหว นี้อ่านออกได้ ๒ เสียง ๆ หนึ่งตามสังโยควิธาน คือตัวสกดแม่เกย อีกเสียงหนึ่งตามวาหนิต คืออักษรสูงนำอักษรต่ำ เป็นอักษรสูงได้ จึงใช้กันทั้ง ๒ เสียง ๆ ก่อนนั้นมัก

ใช้ในการที่ไปยอผู้อื่น เสียงหลังนั้นมักใช้ในการที่รับยอ ที่คนอื่นเขามายกยอตัว

๑๘๒ เจ้าหญิง อีลินา เปโตรวิตช์ นิเยคอช แห่งเมืองมอนเตนิโกร ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๕ อภิเษกกับปรินซ์ออฟเนเปิล พ.ศ. ๒๔๓๙ เป็นพระมเหสีเมื่อพระสวามีเป็นพระเจ้าแผ่นดินอิตาลี พ.ศ. ๒๔๔๓

๑๘๓. หม่อมเจ้ากระจ่าง ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ชั้น ๒ กรมหมื่นกษัตริยศรีศักดิเดช เป็นผู้ซึ่งมีเสียงอะไรดังขลัก ๆ อยู่ในคอเวลาพูดพลางขลัก ๆ พลาง เจ้านายทรงเรียกว่า ขลัก ก็ทราบกันว่าผู้นั้นเอง อีกนัยหนึ่ง คำว่า ขลัก ยังหมายความว่า ขัดข้องอย่างเช่นขลุกขลักเป็นต้น

๑๘๔. เป็นคำซึ่งทรงเรียกสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

๑๘๕. คำว่า โคม นี้มีความหมายตามศัพท์แผลงใช้กันว่า พูดหรือทำอะไร ไม่กินความกัน หรือไม่เข้ากับเรื่อง หรือพูดหลงใหลไป หรือพูดโดยไม่มีเค้ามูลที่เห็นว่าควรจะพูดอย่างนั้น แต่แรกใช้กันว่า โคมลอย เกิดจากหนังสือพิมพ์อังกฤษฉบับหนึ่ง ชื่อพั้นช์ มีรูปโคมลอยอยู่ที่ชื่อหน้าต้นของหนังสือนั้น และในหนังสือพิมพ์พั้นช์มักมีความซึ่งกล่าวตามอย่างตลก ๆ ในภาษาอังกฤษ ดูไม่ใคร่จะเข้ากับเรื่อง แลไม่เห็นขบขันเหมือนหนังสือพิมพ์ พั้นช์ เพราะเหตุฉะนั้น เมื่อมีใครกล่าวความที่ไม่เข้าเรื่อง หรือไม่กินความกัน ก็ใช้ว่ากันว่า โคมลอย แล้วย่นสั้นลงแต่ว่าโคม ก็ใช้ได้เหมือนกัน

ยังมีคำว่า ใบเชื่อง หรือใบโต ใช้เหมือนกับคำว่าโคม หรือโคมลอยนี้ได้ด้วยเหมือนกัน คำทั้งสองที่ว่ามาข้างหลังนี้เกิดจากเจ้านายเคยได้ยินได้ฟังคุณเถ้าแก่ เล่าความถึงเรื่องไฟไหม้โรงละคร ครั้งงานโสกันต์ที่พระนครคีรี ที่เพชรบุรีใน พ.ศ. ๒๔๐๙ นั้นว่า เกิดเหตุเพราะโคมลอยกระดาษ ซึ่งใช้อายร้อน มีถาดทองแดงจุดอัลกอฮอล์ ๆ หกเรี่ยรายไปถูกหลังคาโรงละครจึงเกิดไฟไหม้ขึ้นในครั้งนั้นแล้ว ทำมือให้เห็นว่าโคมลอยนั้นใบโตจนสุดแขน เจ้านายชอบล้อคุณเถ้าแก่ก็ชวนกันพูดจาล่อให้เล่าเรื่องไฟไหม้นั้นแล้ว ก็ต่างคนผลัดกันถามคุณเถ้าแก่ว่า ใบโตเท่าไหน คุณเถ้าแก่ก็ทำมือกางจนเกือบสุดแขนว่าใบโตเท่านั้น ไม่เลือกว่าคุณเถ้าแก่คนใด ถ้าเป็นผู้ซึ่งรู้เรื่องครั้งนั้นแล้ว ก็ไปล้อล่อลวงให้ทำมือกางแขนว่า ใบโตเท่านั้น ๆ ได้ทุกคนแล้ว เป็นการสนุกเห็นขันกันมาก จึงได้เกิดคำใบโตใช้แทนคำโคมลอยขึ้น แล้วก็แผลงเป็นใบเชื่อง ใช้เข้าใจกันเหมือนกัน

๑๘๖. ปรินซ์ออฟเนเปิล เป็นตำแหน่งพระยุพราช พระราชโอรสพระเจ้าอุมเบอร์โต เมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดินอิตาลี มีพระนามว่า วิตตอริโอ เอมมันวลที่ ๓ ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๒ สืบราชสมบัติ พ.ศ. ๒๔๔๓

๑๘๗. คือพระที่นั่งสมมุติเทวะราชอุปบัติ นามพระที่นั่งนี้ ตามสถานซึ่งปลูกลงในที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงประสูติ ณ พระตำหนักเดิม ที่นั้นแล้วรอสร้างเป็นพระที่นั่งเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕

๑๘๘. เจ้าเมืองยกยาร์ในยาวาประเทศ

๑๘๙. คำว่า อา นี้ศัพท์แผลงใช้กันหมายความว่า เป็นเรื่องวัดตัดทอนคำสั้นลงจากอาราม

๑๙๐. ห้องบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทด้านหน้า ห้องที่สุดสถานบูรพาภิมุข

๑๙๑. ไม่เกล้ากระหม่อมเสียเลยนี้ ทรงหมายความตามซึ่งท่านผู้หญิง (เปลี่ยน ชูโต) ภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เคยกราบทูลในเรื่องอะไร ๆ ที่เกี่ยวกับสามีว่า เกล้ากระหม่อมว่าอย่างนั้น ๆ ประหนึ่งเหมือนว่าสามีทำอะไรไม่ได้ หรือไม่เป็นเลย ท่านผู้หญิงเปลี่ยนคิดและทำทั้งนั้น จึงโปรดที่ก็วันไม่ยกพระองค์ข่มพระสวามีเลย

๑๙๒. คำว่าราชซึ่งทรงใช้ว่า ร่ำอา เช่น ราชการ ว่า ร่ำอาการ หรือพระราชทาน ว่า พระร่ำอาทาน นี้เป็นการล้อเลียนเล่น ตามเสียงท่านแต่ก่อนหลายคนพูดออกเสียง ราชะ ว่า ร่ำอา อย่างนี้ มีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นต้น มักใช้คำพูดออกเสียงอย่างนี้ จนที่สุดถึงกับเรียก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้นที่ ๓ กรมขุนราชสีหวิกรม ว่า กรมขุนร่ำอาสีห์ ดังเคยมีพระกระแสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงเล่าให้เจ้านายฟัง ตามที่ทรงได้ยินเรียกอย่างนั้น เป็นการขันกันอยู่มากแล้ว

๑๙๓. คำว่า ยะ นี้ศัพท์แผลงหมายความว่า เรื่องยศ ไว้ยศ หรือยกยศ ตัดสั้นมาจากคำแต่ก่อนใช้ตรงภาษามคธว่า ยะโส แล้วภายหลังสั้นเข้า เหลืออยู่แต่ ยะ เท่านั้น

๑๙๔. คำว่า อื้อ นี้ศัพท์แผลงมีความหมายว่า ชอบใจมากรักมาก เกิดจากเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ชอบใจ หรือถูกใจอันใด ก็หัวเราะเปล่งอุทานว่า อื้อ ๆ ๆ จึงใช้คำนี้ล้อเลียนกันต่อมา

๑๙๕. นายพลตรี อะเปลิยูศ สมุหราชองครักษ์นั้นคือผู้หนึ่งใน ๓ นาย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีให้ไปรับเสด็จที่สถานีรถไฟ เมืองโมดาน อีก ๒ นายนั้น คือ นายพันโทคอตเครปปี ราชองครักษ์ ๑ กับคองเต คิบเลป ตอสโลนี เจ้าพนักงานกรมวัง ๑ รวมเป็น ๓ นายด้วยกัน

๑๙๖. โป๊ปนี้ มีพระนามเดิมว่า โจอาคิโน เปจจิ ชาตะ วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๒ ได้เลือกขึ้นเป็นโป๊ป ทรงนามว่า ลิโอ ที่ ๑๓ เมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๖ มฤ วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ชนมายุ ๙๔

๑๙๗. คำว่า จ้ามจิบ นี้มีเหตุมาแต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ พระองค์เจ้าแม้นเขียน ทรงเล่าว่าชีพจรของพระองค์เจ้ากนิษฐน้อยช้านับได้จ้ามจิบ คือสามสิบเท่านั้น เจ้านายเป็นอันมากเห็นว่า ท่านทรงพระชรามากนัก แท้จริงเมื่อสิ้นพระชนม์ก็มีพระชนมายุยาวนานยิ่งกว่าพระราชวงศานุวงศ์แต่ก่อน ๆ มาถึง ๙๐ ปีกับมีเศษอีกเกือบถึงปี จึงคิดเห็นว่า ท่านจะทรงหลงไปก็ได้ เพราะฉะนั้นเมื่อจะกล่าวคำที่มีความหมายว่าหลงใหลแล้ว ก็ใช้คำว่า จ้ามจิบ หรือ จ้าม ให้สั้นเข้าก็ได้

๑๙๘. สำเนามีต่อท้ายพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ อยู่หน้า ๓๔ ถึง ๓๕

๑๙๙. จ๊อบแจ๊บ นี้มีความหมายว่า พูดจากันเล่นไม่ใคร่หยุดปาก

๒๐๐. ป.ล. นี้ ทรงใช้ตามอย่างพระราชหัตถเลขา ในรัชกาลที่ ๔ ซึ่งละปริยายจากคำ ปัจฉิมลิขิต ตรงกับ พี เอส ในภาษาฝรั่ง ซึ่งละปริยายคำว่า โปสต์ สคริบตัม มีความหมายว่า เขียนภายหลัง

๒๐๑. พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒๐๒. สมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

๒๐๓. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์

๒๐๔. เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) แต่ยังเป็นพระยาอยู่เวลานั้น

๒๐๕. พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา ณ กรุงเทพ[๑]) แต่ยังเป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก

๒๐๖. นายปาน ช่างปั้น

๒๐๗. หม่อมเจ้าสุบรรณ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๑ กรมหมื่นณรงค์หริรักษ์ เป็นช่างหล่อ

๒๐๘. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมพระยาสุดารัตนราชประยูร

๒๐๙. สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวี

๒๑๐. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ๑ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก

---

(๑) ณ กรุงเทพ นี้ ต่อมาภายหลัง เปลี่ยนเป็น ณ อยุธยา หมด

กรมขุนเพชรบูรณ์อินทราไชย ๑ กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดช กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา ๑[(๑)] รวม ๓ พระองค์

๒๑๑. กวินหลุยส์แห่งเดนมาร์ก ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๐ อภิเษกสมรส พ.ศ. ๒๓๘๕ มฤ พ.ศ. ๒๔๔๑

๒๑๒. เออเนสต์ออคุสต์ที่ ๒ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๘ เป็นดุ๊กออฟคัมเบอร์แลนด์ แต่ยังถือว่าเป็นกิงแฮโนเวอร์ประกาศไปทั่วยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ อภิเษกกับเจ้าหญิงไทราแห่งเดนมาร์ก พ.ศ. ๒๔๒๑

๒๑๓. ยอร์ชที่ ๕ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๒ เป็นกิงแฮโนเวอร์ พ.ศ. ๒๓๙๔ ปรัสเซียแย่งเอาแฮโนเวอร์เสีย พ.ศ. ๒๔๐๙ กลับไปเป็นดุ๊กออฟคัมเบอร์แลนด์ มฤ พ.ศ. ๒๔๒๑ มีโอรส คือหมายเลขที่ ๒๑๒

๒๑๔. เออเนสต์ดุ๊กออฟคัมเบอร์แลนด์ กิงเออเนสต์แฮโนเวอร์ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๑๔ เป็นพระภาตาของดุ๊กออฟเกนต์ พระชนกกวินวิกตอเรีย อภิเษกกับเจ้าหญิงเฟรดริกาออฟเมกเลมเบิกสเตรลิตซ์ ได้เป็นกิงแฮโนเวอร์ พ.ศ. ๒๓๘๐ มฤ พ.ศ. ๒๓๙๔ มีโอรสคือหมายเลขที่ ๒๑๓

๒๑๕. เจ้าหญิงทีราแห่งเดนมาร์ก เป็นพระธิดาแห่งพระเจ้าคริสเตียนที่ ๙ แห่งเดนมาร์ก กับกวินหลุยส์ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๖ อภิเษกกับดุ๊ก เป็นดัสเชสส์ออฟคัมเบอร์แลนด์ พ.ศ. ๒๔๒๑ มีโอรส ๒ ธิดา ๓ รวม ๕

๒๑๖. เจ้าหญิงอาเลกซานดราออฟเดนมาร์ก ชาตะ วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๗ อภิเษกสมรส วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ กับ

(๑) คือ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปรินซ์อัลเบิตเอดเวอดออฟเวลส์ ภายหลังเมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ พระราชสามีเป็นพระเจ้าแผ่นดินองกฤษก็เป็นกวีน อาเลกซานดรา แล้วเมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ พระราชโอรสคือกิงยอร์ชที่ ๕ ขึ้นครองราชสมบัติก็เป็นพระพันปีหลวงจนทุกวันนี้

๒๑๗. เจ้าหญิงดัคมาออฟเดนมาร์ก ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๐ อภิเษกกับแกรนด์ดุ๊กอาเลกซานเดอร์ อาเลกซานโดรวิตช์ มีพระนามว่าแกรนด์ดัสเชสส์มาเรียพีโอโดรอฟนา พ.ศ. ๒๔๐๙ แล้วเป็นพระมเหสี เมื่อพระสวามีเป็นพระเจ้าอาเลกซานเดอร์ที่ ๓ เป็นพระพันปีหลวง เมื่อพระสวามีทิวงคต แตพระราชโอรสได้เป็นพระเจ้านิโคลาสที่ ๒

๒๑๘. พระเจ้านิโคลาสที่ ๒ พระราชโอรสพระเจ้าอาเลกซานเดอร์ที่ ๓ กับเอมเปรสส์มารีพีโอโดรอฟนา ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ได้เสด็จมากรุงสยาม พ.ศ. ๒๔๓๒ อภิเษกกับเจ้าหญิงอาลิกซ์ออฟเฮสส์ ทรงพระนามว่า เอมเปรสส์อาเลกซานดราพีโอโดรอฟนา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ขบถทำร้าย พ.ศ. ๒๔๖๑

๒๑๙. โอรสแลธิดาดุ๊กกับดัสเชสส์ออฟคัมเบอแลนด์ ๕ องค์นั้น คือ (๑) เจ้าหญิงมารีหลุยส์ ชาตะ วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ อภิเษกสมรสวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ กับเจ้าแมกซมิลเลียนแห่งบาเดน (๒) เจ้าชายยอชวิลเฮลม์ ชาตะ วันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ มฤ พ.ศ. ๒๔๕๕ (๓) เจ้าหญิงอาเลกซานดรา ชาตะ วันที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕ อภิเษกสมรส

วันที่ ๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๗ กับเฟรเดริกฟรานซ์แกรนด์ดูกแมกเลนเบิกชเวริน (๔) เจ้าหญิงโอลกา ชาตะ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ (๕) เจ้าชายเออเนสต์ออคุสต์ ชาตะ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๐ อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงวิกตอเรียหลุยส์ออฟโฮ่เฮ่นโซลเลอนธิดาเอมเปอเรอเยอรมัน เมื่อวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

๒๒๐. เจ้าหญิงมาลีออฟเซกซ์ออลเตนเบิก ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๑ อภิเษกกับกิงยอชออฟแฮ่โนเวอร์ พ.ศ. ๒๓๙๕ มีโอรส ๑ ธิดา ๑ รวม ๒ มฤ พ.ศ. ๒๔๕๙

๒๒๑. พระเจ้าคริสเตียนที่ ๙ แห่งเดนมาร์ก ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๑ อภิเษกกับเจ้าหญิงหลุยส์ออฟเฮ่สแกสเซล พ.ศ. ๒๓๘๕ เถลิงราชย์ พ.ศ. ๒๔๐๖ มฤ พ.ศ. ๒๔๔๙

๒๒๒. คำว่า โก๋ นี้เป็นศัพท์แผลงมีความหมายว่า เข้าใจผิดหรือเข้าใจไปคนละทาง หรือหลง คำนี้มีเหตุเกิดมาใช้กัน ด้วยเดิมพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์ มีมหาดเล็กใช้ติดพระองค์อยู่คนหนึ่งชื่อว่า โก๋ จะต้องพระประสงค์สิ่งใด ๆ มีหมากบุหรี่ หรือจะใช้ไปไหนก็เรียก โก๋ คนเดียว ถึงจะมีคนอื่น ๆ ที่จะทรงใช้ได้ ดังเช่นพนักงานกรมม้าซึ่งทรงว่ากรมนั้นอยู่ก็ไม่ใคร่เรียกใช้ ในที่สุดจนนายโก๋ไม่อยู่ที่นั่นก็ยังทรงเรียก โก๋ อยู่ได้ดังนี้ จึงได้ใช้คำ โก๋ นี้หมายความว่าอย่างกล่าวมาข้างต้น

๒๒๓. ท้าววรคณานันต์ (มาลัย) นี้เป็นท้าววรจันทร์มาแต่รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๕ และได้เป็นท้าววรคณานันต์คนแรก หรือคน

ที่หนึ่งซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีชื่อท้าวตำแหน่งหนึ่งนี้ขึ้น และมีรูปร่างหน้าตากิริยาเมื่อชราแล้ว ยังมีคนเห็นว่าเมื่อยังเป็นสาวคงจะเป็นคนสวยมาก

๒๒๔. พระราชนิพนธ์ซึ่งทรงว่า ราคาชีพจรยังมากกว่า จ่ามจิบ ในที่นี้มีความหมายว่ายังไม่ถึงแก่หลงใหล

๒๒๕. คำว่า เมื่อกระนั้น นี้มีความหมายในศัพท์แผลงว่า การเก่า ๆ หรือโบราณกาล เพราะเหตุที่ท่านผู้มีอายุสูง ๆ จะเล่าเรื่องอะไรหรือจะพูดอะไรมักจะกล่าวแต่ถึงกาลแต่ก่อน ๆ มาเป็นพื้น โดยยกคำนี้ขึ้นกล่าวว่า เมื่อกระนั้น เป็นอย่างนั้น ๆ ไม่เหมือนเดี๋ยวนี้ เพราะเหตุฉะนี้จึงได้ใช้คำว่า เมื่อกระนั้น หมายว่าการเก่า ๆ ก่อน ๆ

๒๒๖. คำว่า โฮกปึ๊บ นี้มีความหมายว่า เป็นลักษณะของหมอยาเกิดแต่ที่คิดเห็นว่าอาการของหมอยาเป็นอันมากนั้น มักนับถือยาจะเป็นอะไรลักเล็กน้อยก็ต้องใช้ยา คำว่า โฮกปึ๊บนี้ผสมกันสองคำ ๆ หนึ่งว่าโฮก ตามเสียงไอหรืออ้วกปนกัน อันแสดงว่าลมขึ้นไม่สบายนั้นคำหนึ่ง กับอีกคำหนึ่งที่เคยใช้กันมาแต่ก่อนว่า ปึ๊บซ๊อก มีความหมายว่าหมดกำลัง หรืออ่อนเพลียคำหนึ่ง เอาคำโฮกกับปึ๊บควบกันเป็นโฮกปึ๊บหมายความว่าอ่อนกำลังมีแต่โฮกหรืออ้วก เป็นลักษณะของหมอที่ใช้ยามากอยู่เสมอ ทั้งตัวหมอและคนอื่นที่หมอคิดรักษา เพราะฉะนั้น ที่มีพระราชนิพนธ์ว่า ทรงพระโฮกปึ๊บ นี้ก็มีความหมายว่า ทรงประกอบด้วยลักษณะของหมอ.

๒๒๗. พระยาสุรพลพิพิธนี้ คือตนกูยะขบ น้องชายที่ ๒ ของเจ้าพระยาฤทธิ์สงคราม คือ ตนกูมหมัด เจ้าพระยาไทรบุรี ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ พระยาสุรพลพิพิธนี้ เป็นคนแรกที่รับตำแหน่งชื่อนี้

๒๒๘. เจ้าพระยาบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้ากินรี ชาตะ พ.ศ. ๒๓๖๒ มฤ พ.ศ. ๒๔๓๗ วัย ๗๖ ปี.

๒๒๙. คำว่า หนึด นี้มีความว่า ติดอยู่กับที่ หรือไม่ใคร่เคลื่อนที่ ดังเช่นใช้อีกอย่างหนึ่งว่า เหนียวหนึด หมายว่า เหนียวติดแน่นจะดึงสักเท่าไรก็ไม่ออกไม่ขยับเขยื้อนได้.

๒๓๐. คำว่า หรับ ๆ นี้หมายความว่า ไม่ได้อยู่กับที่ อย่างเช่นใช้อีกอย่างหนึ่งว่า เต้นหรับ ๆ คือเที่ยวพูดไปกับคนนั้นคนนี้ไม่หยุด.

๒๓๑. ออกเวลส์ ๆ นี้มีพระราชประสงค์ว่า หน้าตาออกจะคล้ายพวกโอรสธิดาปรินซ์ออฟเวลส์ในครั้งนั้น.

๒๓๒. คำว่า พื้น นี้มีความหมายว่าน้ำใจในขณะนั้น หรือว่าใจคอก็ได้ พื้นไม่ดี พื้นเป็นไป พื้นเสีย พื้นเก่า หรือเก่า หมายความว่า ใจคอหงิดหงุดงุ่นง่านชวนจะโกรธหรือทำเคืองใจ พื้นดี พื้นใหม่ พื้นเย็น เย็นเป็นน้ำเย็น หรือน้ำ หมายความว่า ไม่ขุ่นข้องไม่มีโกรธเคืองเลยใจดีแท้ คำว่าพื้น นี้เกิดจากคำที่นักเรียนกลับมาจากยุโรปเก่าก่อน อธิบายว่า ทะเลแดงที่ร้อนนั้นเพราะมีทรายแดงเป็นพื้นในทะเลนั้น จึงขับแสงแดดขึ้นมาร้อนจัดในทะเลนั้น เพราะโกรธเป็นไฟเป็นเครื่องร้อนอย่างหนึ่ง จึงใช้คำว่าพื้นทะเลแดง เป็นความโกรธเครื่องร้อน คู่กับนอทโปลที่หนาวเย็นที่สุด

เป็นใจดี และใช้คำสั้นเข้าจึงเหลือแต่พื้น ไฟ กับน้ำ หมายว่า โกรธและไม่โกรธด้วย.

๒๓๓. คำว่า ตำ นี้มีความหมายว่า พูดพุ่งไปแต่พอแล้ว อย่างเดียวกับคำว่า พุ่ง ก็ใช้มีความหมายเหมือนกัน.

๒๓๔. พระยานนท์ นี้คือ พระยาไกรโกษา (ทัด สิงหเสนี) แต่ยังเป็นพระยานนทบุรีศรีเกษตราราม อัครราชทูตอยู่ที่กรุงเบอร์ลิน.

๒๓๕. เอมเปอเรอฟรานซ์โยเสฟ พระเจ้ากรุงออสเตรีย และฮังการี ชาตะวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๗๓ เป็นพระโอรสของอาชดุ๊ก ฟรานซ์กาล กับเจ้าหญิงโซฟี แห่งบาวเรีย ได้สืบราชสมบัติจากเอมเปอเรอเฟอร์ดินันด์ ที่ ๑ ซึ่งเป็นพระบิตุลา เมื่อวันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๑ มฤ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ พระชนม์ ๘๖ ปี ครองราชสมบัติ ๖๘ ปี.

๒๓๖. อาชดุ๊กสามคนนี้คือ (๑) อาชดุ๊ก ลุดวิกวิกตอร์ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๕ เป็นพระอนุชาของเอมเปอเรอฟรานซ์โยเสฟ (๒) อาชดุ๊กอตโต ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๘ มฤ พ.ศ. ๒๔๔๙ (๓) อาชดุ๊กยูยีน ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๖ ทั้งสององค์นี้เป็นพระราชภาคิไนย ของเอมเปอเรอฟรานซ์โยเสฟ.

๒๓๗. เกงเก้เกงกะ ศัพท์นี้มีความหมายว่า ไม่เข้าเรื่องหรือไม่เรียบร้อย กระทำให้เห็นว่า ผิดที่ผิดทางที่ควรเป็นทำนองเดียวกับคำที่ว่า กงโก้กงโกะนั้น.

๒๓๘. บึ้อ นี้มีความหมายว่า มีสีหน้าเฉยเมยไม่ยิ้มไม่จับตาคน.

๒๓๙. ส่วนเต่านั้น แต่ก่อนเรียกว่า ส่วนขวา คือเป็นที่สวนมีสระน้ำใหญ่

ในครั้งรัชกาลที่ ๒ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ สร้างหมู่พระที่นั่งซึ่งเรียกรวมกันว่า อภิเนาวนิเวศน์ มีพระที่นั่งอนันตสมาคมเก่าเป็นต้น และมีสวนหลังพระที่นั่งนงคราญมีสระเลี้ยงเต่า จึงเรียกกันว่าสวนเต่า สระนี้ยังคงอยู่ในสวนริมพระที่นั่งศิวาลัยอยู่ทุกวันนี้.

๒๔๐. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าอนุสรณ์ศิริประสาธน์.

๒๔๑. อาชดูก รูดอลฟ์ มกุฎราชกุมารกรุงออสเตรียฮังการี พระราชโอรสเอม.ปอเรอฟรานซ์โยเสฟ กับเอมเปรสส์อีลิซาเบท ชาตะวันที่๒๑สิงหาคม พ.ศ.๒๔๐๑ มฤ วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ.๒๔๓๑

๒๔๒. เอมเปรสส์มาเรียตเรซา พระธิดาของเอมเปอเรอเยอรมัน แต่ครั้งยังรวมอยู่ในออสเตรีย ทรงพระนามว่าชาลส์ ที่๖ และได้สืบต่อราชสมบัติของพระบิดา เป็นควีนฮังการีและโบฮีเมีย พ.ศ. ๒๒๘๓ ชาตะวันที่ ๑๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๒๖๐ มฤ วันที่๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๒๓.

๒๔๓. นโปเลียนโยเสฟ หรือนโปเลียนที่ ๒ ก็เรียก โอรสของนโปเลียนที่ ๑ ชาตะ วันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๓ มฤ วันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๗๕.

๒๔๔. เอมเปรสส์มาเรียลุยซา แห่งกรุงออสเตรีย อภิเษกกับนโปเลียนที่ ๑ เมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๕๓ ชาตะ วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๔ มฤ วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๐

๒๔๕. นโปเลียนโบนะปาตหรือนโปเลียน ที่ ๓ เอมเปอเรอฝรั่งเศส ชาตะ

วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๑๒ เป็นประธานาธิบดีกรุงฝรั่งเศส ในครั้งนั้นเรียกว่า กงสุล เมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๔๒ เอมเปอเรอ วันที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๔๗ ออกจากราชสมบัติครั้งแรกไปอยู่เกาะเอลบา วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๓๕๗ กลับเข้าครองราชสมบัติในฝรั่งเศสอีก เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๗ แตกทัพที่วอเตอร์ลู วันที่ ๑๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๕๘ ถาออกจากราชสมบัติเพื่อให้พระโอรสที่ยังเยาว์ทรงนามว่า นโปเลียนที่ ๒ ทรงครองแทน แต่ก็ไม่ได้ครอง นโปเลียนที่ ๑ ต้องเนรเทศไปขังอยู่เกาะเซนต์เฮ็ลินา แล้วมฤทนั้น วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๖๔

๒๔๖. เอมเปอเรอเมกซ์มิลเลียน พระอนุชาเอมเปอเรอฟรานซ์โยเสฟ ชาตะ วันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๗๕ รับเชิญไปครองราชสมบัติเมืองแมกซิโค วันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๗ เกิดขบถถูกยิงมฤ วันที่ ๑๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๐

๒๔๗. พระชนกเอมเปอเรอออสเตรีย และเอมเปอเรอแมกซิโคทรงนามว่าอาชดูก ฟรานซ์กาล ชาตะ วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๔๕ มฤ วันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๐

๒๔๘. อาชดัสเชสส์ มาเรียตเรซา แห่งกรุงโปรตุเกส ชาตะ วันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๘ อภิเษกสมรสกับอาชดูกกาลลุดวิคพระอนุชาเอมเปอเรอฟรานซ์โยเสฟ เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ ๒๔๐๕ มีโอรสคือ อาชดูก ฟรานซ์เฟอร์ดินันด์ รัชทายาทกรุงออสเตรีย ซึ่งถูกยิงเมื่อก่อนเกิดมหาสงครามในยุโรปครั้งนี้ ที่กล่าวไว้ในเลข ๒๕๐ ต่อไปนี้

๒๔๙. เจ้าหญิง อะเดลคอนเด ภคินีของ ที่หมายเลข ๒๔๘ เป็นนัดดา ของเจ้ามิเคล กรุงโปรตุเกส ชาตะวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๑ อภิเษกสมรสกับเจ้าเฮนรี บัวบอง วงศ์ปามาเมื่อวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ เคยมาในกรุงสยามกับพระสวามีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

๒๕๐. อาชดูกฟรานซ์เฟอร์ดินันด์ ชาตะวันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๖ เป็นรัชทายาทออสเตรีย สืบต่ออาชดูกรูดอลฟ์ ต้องคนร้ายประหารมฤวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๗.

๒๕๑. เจ้าอัลเฟรดมอนตินูโว ชาตะ วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๗ เคยเข้ามาในกรุงสยาม

๒๕๒. เจ้าเฮนรี ลิขเตนสไตน์ ชาตะวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๖ เคยเข้ามากรุงสยามพร้อมกันกับเจ้าอัลเฟรด มอนตินูโว ครั้งหนึ่ง แล้วภายหลังมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ อีกครั้งหนึ่ง

๒๕๓. พระราชหัตถเลขาลงวันที่ ๒๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖ พ.ศ. ๒๔๔๐ ซึ่งมีสำเนาอยู่ในสมุดนี้หน้า ๓๐ ถึง ๓๓

๒๕๔. ดูกออฟยอกนี้ คือ พระเจ้ายอร์ชที่ ๕ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษในเวลานี้ พระราชโอรสของพระเจ้าเอดเวอดที่ ๗ กับกวีนอาเลกซานดรา ชาตะ วันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๘ ได้สืบราชสมบัติต่อพระบิดาวันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ กับกวีนมารี ชาตะ วันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ มีพระโอรส ๔ พระธิดา ๑ รวม ๕ องค์

๒๕๕. ดูกออฟโคเบิก คือเจ้าอัลเฟรดดูกออฟเอดินบระ พระอนุชากิงเอดเวอด ชาตะวันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๗ อภิเษกสมรสกับ

แกรนด์ดัชเชสส์ มารี่ พระธิดาเอมเปอเรออาเลกซานเดอร์ที่ ๒ กรุงรัสเซีย เมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๖ แล้วได้ไปครองเมืองโคเบิกโคธา เมื่อวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ มฤ วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๓

๒๕๖. ดุ๊กออฟคอนนอท พระอนุชากิงเอดเวอด ชาตะ วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๓ อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงหลุยซาแห่งกรุงรัสเซีย มีพระธิดา ๒ โอรส ๑

๒๕๗. ปรินซ์ ยูยีน ออฟ สวีเดน นี้เป็นพระอนุชาพระเจ้ากุสตาฟกรุงสวีเดน ชาตะวันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๘

๒๕๘. ปรินซ์วัลดิมา ออฟ เดนมาร์ก พระโอรสของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๙ กรุงเดนมาร์ก เป็นพระปิตุลาของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ พระเจ้ากรุงเดนมาร์กในปัจจุบันนี้ ชาตะวันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ อภิเษกสมรสกับเจ้าหญิงมารีแห่งวงศ์ออเลียน เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

๒๕๙. แกรนด์ดุ๊ก เส์ชออฟรัสเซีย พระปิตุลา เอมเปอเรอ นิคอลาช ที่ ๒ กรุงรัสเซีย ชาตะวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นผู้รักษาเมืองมอสโคว์ ถูกบอม มฤวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๘

๒๖๐. ปรินซ์อัลเฟรดออฟเซกซ์โคเบิก โอรสดุ๊กอัลเฟรดกับแกรนด์ดัชเชสส์มารี่ ชาตะวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ มฤ วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๑

๒๖๑. ปรินซ์ชาลส์ออฟเดนมาร์ก พระอนุชาพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐

กรุงเดนมาร์ก ชาตะวันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ กับปรินซ์เซสส์มอดแห่งกรุงอังกฤษ ชาตะวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๒ รับเชิญเป็นพระเจ้าแผ่นดินนอร์เว ทรงพระนามว่า ฮอกอน ที่ ๘ เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๘

๒๖๒. ปรินซ์ ตเกฮิโต ที่ ๑๐ แห่งตระกูลอาริสุงาวา ซึ่งแรกตั้งขึ้นจากปรินซ์ชิโกโต โอรสของเอมเปอเรอ ที่ ๑๐๖ แห่งกรุงญี่ปุ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๖ จน พ.ศ. ๒๓๘๑ เจ้าตเกฮิโตนี้ มฤ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ไม่มีโอรสสืบตระกูล เอมเปอเรอมีรับสั่งให้เจ้าโนบุฮิโต พระราชโอรสที่ ๓ ของพระองค์ไปเป็นผู้สืบตระกูลนี้

๒๖๓. เอมเปรสส์เฟรเดอริก พระธิดาองค์แรกของควีนวิกตอเรีย ชาตะวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๘๓ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑ กับเอมเปอเรอเฟรเดอริก ที่ ๓ แต่เมื่อยังเป็นรัชทายาทกรุงปรัสเซียเป็นพระมารดาเอมเปอเรอวิลเลียมที่ ๒ แห่งเยอรมนี มฤ วันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘

๒๖๔. แกรนด์ดัชเชสส์ออฟเฮสส์ มีนามว่าวิกตอเรีย ธิดาของดุ๊กเอดินบระแห่งกรุงอังกฤษ แล้วเป็นดุ๊กอัลเฟรด ออฟเซกซ์โคเบิก ชาตะวันที่ ๒๕ พฤจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๙ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๗ กับเออเนสต์แกรนด์ดุ๊กออฟเฮสส์ แล้วหย่ากันเมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๔

๒๖๕. ดัชเชสส์ออฟเซกซ์โคเบิก พระธิดาเอมเปอเรออาเลกซานเดอร์ที่ ๒ แห่งกรุงรัสเซีย มีพระนามว่ามารี ชาตะ วันที่ ๕ ตุลาคม

พ.ศ. ๒๓๙๖ อภิเษกกับอัลเฟรด ดู๊กเอดินบระ ภายหลังเป็นดู๊ก ออฟเซกซ์โคเบิก วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ ๒๔๑๖

๒๖๖. แกรนด์ดัชเชสเลิซ นามเดิมว่า อลิซาเบทออฟเฮส ธิดาแกรนด์ดู๊กหลุยออฟเฮส กับปรินซ์เซสส์เอลิศแห่งกรุงอังกฤษ ชาตะวันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ ๒๔๐๗ อภิเษกสมรสวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗ กับแกรนด์ดู๊กเลิซแห่งรัสเซีย

๒๖๗. ร้านเบนสัน นี้เป็นห้างขายเครื่องเพชร์พลอย ครั้งทูตไทยไปลอนดอน พ.ศ. ๒๔๐๐ เคยถูกเชิญไปห้างนี้แล้วก็ติดตามส่งของมายังกรุงสยามจนตัวนายห้างที่เป็นบุตรนายห้าง ครั้งนั้นก็ได้เข้ามากรุงสยามในรัชกาลที่ ๕ และได้รับสัญญาบัตรเป็นหลวงรัตนานุกิจ

๒๖๘. ฉุนและ นี้เป็นศัพท์มีความหมายจากที่ใช้ว่า ฉุนโกรธ และฉุนเฉียวหรือโกรธแรงกล้า เมื่อควบกันเข้าฉุนเฉะแล้วมีความหมายว่าโกรธจนเลอะเทอะไปไม่เป็นชิ้นเป็นอัน

๒๖๙. คำ ทิ่ง นี้มีความหมายว่าอยากรู้ อยากเห็นเกินกว่าที่ควรจะเป็นเกิดจากนกกระจอกเทศอย่างหนึ่ง ซึ่งมาแต่ออสเตรเลีย ชื่อว่านกอีมิว เคยปล่อยเลี้ยงอยู่หน้าพระที่นั่งจักรี ถ้านกนั้นอยากกินสิ่งไร หรือเห็นสิ่งว่าเป็นอาหารได้ ก็เข้าไปใกล้คนที่ถือหรือมีของนั้น และออกเสียงในคอดัง ทิ่ง ๆ ๆ ๆ เพราะฉะนั้นเมื่อใครอยากดูอยากรู้อะไรจับขึ้นดู ในเวลาที่ไม่ควรจะจับจะดูแล้ว ก็เรียกกันว่า ทิ่ง ๆ

๒๗๐. ชาร์ละมาญ หรือ ชาลส์ที่ ๑ หรือชาลส์มหาราชก็เรียก เป็นเจ้า

แผ่นดินใหญ่ของเยอรมัน เป็นเอมเปอเรอกรุงโรม ชาตะวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๑๒๗๕ มฤ วันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๑๓๕๖

๒๗๑. เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร ณ กรุงเทพ)

๒๗๒. พระเจ้าปู่นั้นคือ เอมเปอเรอ อาเลกซานเดอร์ที่ ๒ ชาตะวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๖๑ เสวยราชสมบัติสืบต่อเอมเปอเรอนิโคลาส ที่ ๑ พระบิดา พ.ศ. ๒๓๙๘ มฤ วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

๒๗๓. เอมเปอเรอองค์นั้นคือ เอมเปอเรออาเลกซานเดอร์ที่ ๓ เป็นพระราชโอรสเอมเปอเรออาเลกซานเดอร์ที่ ๒ และเป็นพระชนกเอมเปอเรอนิโคลาสที่ ๒ ชาตะวันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๘๗ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๙ กับปรินซ์เซสส์แดคมาออฟเดนมาร์ก ครั้นเมื่อพระราชสามีสืบต่อราชสมบัติ เป็นเอมเปอเรอเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงนามว่าเอมเปรสส์มาเรีย ฟีโอโดรอฟนา เอมเปอเรอ มฤ วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗

๒๗๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

๒๗๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์

๒๗๖. คำว่า แตกหัก เป็นศัพท์แผลงมีความหมายว่า รูปร่างใหญ่โตมาก

๒๗๗. ร่ม เป็นศัพท์ซึ่งมีความหมายว่า ดึงดื้น หรือดื้อดึง หรือถือทิฐิมานะ หรือไม่เห็นตามไม่ยอมตาม บางทีใช้ว่า กางร่ม หมายความว่า ดึงดื้นหรือดื้อดึง ตามใจตนอยู่ แต่ถ้าว่า หุบร่ม ก็หมายความว่า ลดลาลง ยอมตาม

๒๗๘. พระยาชลยุทธโยธินทร์ แอดมิราล เอ เดอริเชลิว และภรรยา

๒๗๙. โก้หร่านนั้นมีความหมายว่า ธรรมเนียมยุโรป เกิดจากการที่พวกแขกในกรุงสยามไปเมืองเมกกะ หรือที่แขกสมมติเรียกกันว่า เมืองกระบิลพัสดุ์แล้ว ก็ได้เป็นโต๊ะ ต่วน หะยี แต่ก่อนมีศัพท์ใช้โดยเปรียบเทียบว่า ถ้าใครได้ไปเมืองยุโรปกลับมาแล้ว ก็เรียกกันว่าเป็นโต๊ะ เสมอเหมือนอย่างแขกที่ได้ไปเมืองเมกกะกลับมา และผู้ที่ไปยุโรปนั้นย่อมจะกล่าวอ้างถึงธรรมเนียมนอกเขาเป็นเช่นนั้นเช่นนี้ เหมือนพวกแขก มักอ้างคัมภีร์โก้หร่านอยู่เนือง ๆ ถ้าใครอ้างธรรมเนียมยุโรปแล้ว ก็มักพูดว่า อ้างคัมภีร์โก้หร่าน โดยในความเปรียบ ต่อมาคำว่า โก้หร่านหรือย่นใช้แต่คำหน้าว่า โก้ ดังนี้ จึงมีความหมายว่า ธรรมเนียมยุโรป หรืออย่างฝรั่ง หรือฝรั่งจัด ยังมีคำว่า โซ้ดอีกคำหนึ่งซึ่งคล้ายกับโก้หร่าน แต่ตรงกับคำหมายว่า ฝรั่งจัดแท้

๒๘๐. คำว่า พัด นี้เป็นศัพท์แผลงมีความว่า รบเร้า หรือรบกวน หรือรัดรัด ศัพท์นี้เกิดจากพระยาไชยยศ (ฉ่ำ) เป็นผู้ถือพัดด้ามจิวติดมืออยู่เสมอ เมื่อมีกิจธุระจะใคร่ทราบความอันใดในออฟฟีศหลวงเข้าไปเฝ้ากรมพระสมมติอมรพันธุ์ ทีนั้นแล้ว ทูลพลางพัดไปพลาง ไม่ได้หยุดจนกว่าจะสิ้นธุระ จึงเกิดศัพท์นี้ขึ้นใช้ในเวลาที่รบเร้าหรือรบกวน หรือรัดรัดอะไรนั้นก็เรียกว่าพัดกัน

๒๘๑. เจ้าเมืองในที่นี้ คือ ปรินซ์อิมาริเตนส์กี เกาวนาเยเนราลเมืองวอซอนั้น

๒๘๒. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์

๒๘๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา แต่ยังเป็นกรมหมื่น

๒๘๔. เอมเปรสส์อาเลกซานดรา ฟีโอโดรอฟนา พระนามเดิมว่า แอลิกซ์แห่งเมืองเฮส์ เป็นพระธิดาแกรนด์ดูกหลุยออฟเฮส์ กับเจ้าหญิงแอลิซกรุงอังกฤษ ชาตะวันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๑๕ เข้ารีตถือศาสนารัส์เซียเป็นแกรนด์ดัชเชสส์ วันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ อภิเษกสมรสวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๗ กับเอมเปอเรอนิโคลาส ที่ ๒ แห่งกรุงรัส์เซีย มีพระธิดา ๔ พระโอรส ๑ รวม ๕ พวกขบถปลงพระชนม์เสียพร้อมกับพระราชสามี และพระโอรสธิดาใน พ.ศ. ๒๔๖๑

๒๘๕. ไมเคล นิกอลายวิช เคานต์ มูราเวียฟ เป็นบุตรของเคานต์นิกอลาส์ มูราเวียฟ เจ้าเมืองครอดโน และเป็นหลานของเคานต์ไมเคล มูราเวียฟ ผู้มีชื่อเสียงใหญ่ในการปราบขบถเมืองโปแลนด์เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๖ ชาตะ ๑๙ เมษายน ๒๓๘๘ ได้ศึกษาโรงเรียนเมืองโปลตะวา และในวิทยาลัยที่ไฮเดลเบิก ได้เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศของรัส์เซีย พ.ศ. ๒๔๐๗ แล้วได้ไปเป็นพนักงานทูตและเป็นทูตอยู่หลายเมือง มีในเมืองโคเปนเฮเคนเป็นที่สุด จึงได้มีโอกาสเฝ้าแหนสนิทชิดชมกับเจ้านายในพระราชวงศ์รัส์เซียมาก ครั้นปรินซ์โลบานอฟ เสนาบดีว่าการต่างประเทศฝ่ายรัส์เซีย มฤ พ.ศ. ๒๔๔๐ เอมเปอเรอจึง

โปรดตั้งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศ อยู่ต่อมาจน มฤ วันที่ ๒๑ มิถุนายน ๒๔๔๓

๒๘๖. ดุ๊กยอน แมกเลนเบิค หรือเรียกตามเสียงเยอรมันว่า โยฮันอัลเบรกต์ แห่งแมกเลมเบิคชเวริน ชาตะวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ เคยเข้ามาในกรุงสยามครั้งแรกในพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๖ เวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรกนี้ ได้เป็นรีเยนต์อยู่ที่เมืองบรันซวิก และได้เข้ามากรุงสยามครั้งที่ ๒ พร้อมกับพระชายาดัชเชสส์อลิซาเบท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ มฤในกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๒

๒๘๗. ปรินซ์ยอช ออฟ กรีซ ชาตะวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๒ เคยเข้ามาในกรุงสยามพร้อมกับเอมเปอเรอนิโคลาส ที่ ๒ แห่งกรุงรัสเซีย แต่เมื่อยังเป็นซารวิตย์ พ.ศ. ๒๔๓๒

๒๘๘. เปรียว นี้เป็นศัพท์แผลงมีความหมายว่า ไม่ชอบพอกัน หรือชังกัน

๒๘๙. ปรินซ์ฮันออฟเดนมาร์ก ชาตะวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๖๘ หรือวันที่ ๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

๒๙๐. พระเจ้าออสคาร์ที่ ๒ พระเจ้าแผ่นดินสวีเดน นอร์เว ชาตะ วันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๗๓ อภิเษกสมรสวันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๐ กับพระนางเจ้าโสเฟีย แห่งวงศ์นัสเซา เสวยราชสมบัติวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๕ มฤ วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ วัย ๗๙ ครองราชสมบัติ ๓๕ ปี

๒๙๑. แกรนด์ดัชเชสส์เซเนีย พระภคินีของเอมเปอเรอนิโคลาสที่ ๑ ชาตะวันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ กับแกรนด์ดู๊กอาเลกซานเดอร์

๒๙๒. แกรนด์ดู๊กอาเลกซานเดอร์ มิคายโลวิตช์ ชาตะวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๙ อภิเษกสมรสกับแกรนด์ดัชเชสส์เซเนีย วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๗

๒๙๓. พู้ มีความหมายว่า วิกลจริต ทำนองเดียวกับคำว่า มีดีกรี หรือมีเปอร์เซ็นต์ หรือมีบ้า อยู่บ้าง แต่ยังไม่แรงเสมอเหมือนคำว่า ครบร้อยดีกรีถ้วน หรืออย่าง ใช้คำเดียวว่า ครบ นั้นหมายความว่าเสียจริต หรือเป็นบ้าทีเดียว คำว่ามีเปอร์เซ็นต์นั้น เจ้านายทรงใช้มีความหมายว่า มีบ้าอย่างเดียว ไม่ได้มีความหมายว่าเมาสุราอย่างเช่นคนพวกอื่น ๆ ใช้ผิดกันมาในภายหลัง

๓๙๔. โกกฮ่าหรือบางทีใช้ว่า โปกฮ่า มีความหมายว่า สนุกสนานกันเล่นอย่างครื้นเครง เหมือนคนเล่นหมากรุกกัน รุกฆ่าโกกแล้วกฮ่ากันฉะนั้น

๒๙๕. พระเจ้าลีโอโปลด์ที่ ๒ เป็นพระเจ้าแผ่นดินเบลเยี่ยม ชาตะ วันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๓๗๘ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๖ กับควีนมารีเฮ็นริเอตตา เดิมเป็นอาชดัชเชสส์แห่งออสเตรเลีย เสวยราชสมบัติวันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๘ มฤต วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

๒๙๖. พระยาพิพัฒโกษา (เสพ ต้นสกุล สุรนันท์) ในรัชกาลที่ ๔

บิดาพระยาราชสัมภารากร (เลื่อน) ในรัชกาลที่ ๕ เป็นหลวงอินทรโกษา ในรัชกาลที่ ๔

๒๙๗. เคราน์ปรินซ์เวลานั้น คือ พระเจ้าคุสตาฟ ที่ ๕ พระเจ้าแผ่นดินสวิเดนปัจจุบันนี้ ชาตะวันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๑ อภิเษกสมรสกับกวินวิกตอเรีย เจ้าแห่งเมืองบาเดน เสวยราชสมบัติสืบต่อพระบิดา วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐

๒๙๘. ปรินซ์ออสคาร์ พระอนุชาพระเจ้าแผ่นดินสวิเดนปัจจุบันนี้ ชาตะวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๒ เคยเข้ามาในกรุงสยาม พ.ศ. ๒๔๒๗ ภายหลังเปลี่ยนพระนามเรียกตามตระกูลว่า เบอร์นาดอต

๒๙๙. หม่อมเจ้าประวิช หรือตั๋ง ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม

๓๐๐. ปรินซ์ชาลส์ หรือกาล แห่งสวิเดน เป็นพระอนุชาของพระเจ้าแผ่นดินสวิเดนปัจจุบันนี้ ชาตะวันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๓ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ กับเจ้าหญิงอิงเคอร์บอคแห่งเดนมาร์ก ชาตะวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๑

๓๐๑. เคราน์ปรินเซสส์เวลานั้น คือ กวินวิกตอเรีย แห่งสวิเดนในปัจจุบันนี้ เดิมเป็นเจ้าหญิงแห่งบาเดน ชาตะวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ อภิเษกสมรสกับพระเจ้าคุสตาฟ ที่ ๕ แห่งสวิเดน เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๔ มีพระโอรส ๓ พระองค์ พระองค์ที่ ๒ มีพระนามว่า วิลเลียม ดูกออฟสุเดอมานี ชาตะวันที่ ๑๗

มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗ ผู้ซึ่งเข้ามาแทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน เมื่องานบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

๓๐๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ แต่ยังเป็นกรมหมื่น

๓๐๓. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา (กรมสมเด็จพระ แต่ภายหลังมาเรียกว่า) กรมพระยาบำราบปรปักษ์

๓๐๔. ตี้ ศัพท์นี้มีความหมายเหมือนว่า ผู้ใหญ่เอ็ดตะโรเด็กว่า ถ้าขืนทำอย่างนั้นจะต้องถูกตี หรือมีความหมายว่า ถูกขนาบ ถูกเอ็ด

๓๐๕. เฟรเดอริก พระราชโอรสที่ ๑ ของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๙ พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์ก ชาตะวันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๖ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๒ กับเคราน์ปรินเซสส์หลุยส์ พระราชธิดาของพระเจ้าชาลส์ที่ ๑๕ พระเจ้าแผ่นดินสวีเดน ได้สืบราชสมบัติของพระชนก เป็นพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์ก วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระนามว่า พระเจ้าเฟรเดอริกที่ ๘ มฤ วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

๓๐๖. ปรินซ์คริสเตียนพระราชโอรสของพระเจ้าเฟรเดอริกที่ ๘ กับกวินหลุยส์ ชาตะวันที่ ๒๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๓ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑ กับดัชเชสส์อาเลกซานดรินแห่งเมกเลมเบิก ได้สืบราชสมบัติพระชนกเป็นพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กอยู่ในปัจจุบันนี้ ทรงพระนามว่า พระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

๓๐๗. ปรินซ์ฮาโรลด์ พระอนุชาพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ ชาตะวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ อภิเษกสมรสเมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน

พ.ศ. ๒๔๕๒ กับปรินเซสส์เฮเลนแห่ง ชเลสวิค โฮลส์ไตน์ ซอนเดอร์เบิก คลุกส์เบิก

๓๐๘. ปรินเซสส์มารีออฟออร์เลียนส์ พระธิดาของดูกรอเบต์เดอชาตร์ส์ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าหลุยส์ฟิลิป พระเจ้ากรุงฝรั่งเศส ชาตะวันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๗ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ กับปรินซ์วัลดิมาร์ ออฟเดนมาร์ก มฤ วันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๒

๓๐๙. ปรินซ์เฮนรีออฟออร์เลียนส์ ชาตะวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๐ มฤ วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๘ เจ้าองค์นี้ได้เข้ามายังกรุงสยามทางเมืองตังเกี๋ย ถึงหลวงพระบางเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๔ มาทางปากลายอุตรดิตถ์ ถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๑ พฤษภาคม แล้ววันที่ ๑๖ พฤษภาคม ออกไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เกาะสีชัง แล้วกราบถวายบังคมลาลงเรือกลับไปนอกในวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๔

๓๑๐. ปรินซ์ยอนออฟออร์เลียนส์ ชาตะ วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๗ อภิเษกสมรสวันที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ กับเจ้าหญิงอิซาเบล พระธิดาเคานต์เดอปารีส์

๓๑๑. กัด คำนี้เป็นศัพท์แผลงมีความหมายว่า คิดร้าย หรือคิดวิวาท ดังเช่นใช้ว่ากัดกัน หมายว่าวิวาทกัน

๓๑๒. เข้าเวร นี้มีความหมายในศัพท์แผลงว่า ต้องทำการที่ไม่พึงปรารถนาจะทำ เหมือนอยู่เวร เฝ้าเวรอันใด เป็นการต้องเกณฑ์ให้ไปอยู่ และยังมีใช้อีกอย่างหนึ่งว่า เวรเข้า นั้นหมายว่า ถูก

กริ้ว หรือถูกโกรธ คำว่าออกเวร ก็มีความหมายว่า พ้นจากที่ต้องถูกเกณฑ์ให้ทำ หรือพ้นจากที่กำหนด หรือพ้นจากที่อยู่ในบังคับ

๑๑๓. คำว่าแบ้น นี้มีความหมายว่า นบนอบ หรือเอาใจใส่อย่างที่สุด เกิดจากคำที่ใช้กันว่า หมอบราบจนก้นแบ้น นั้นย่อลงคงแต่คำปลายเท่านั้น

๑๑๔. เจ้าพระยาวงศานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้านกลาง สนิทวงศ์ ณ กรุงเทพฯ) เวลานั้นยังเป็นนักเรียนทหาร อยู่ที่โคเปนเฮเคน

๑๑๕. เคราน์ปรินเซสส์หลุยส์ พระราชธิดาของพระเจ้าชาลส์ ที่ ๑๕ แห่งกรุงสวิเดน ชาตะ วันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๒ กับเคราน์ปรินซ์เฟรเดอริก ภายหลังเป็นพระเจ้าเฟรเดอริก ที่ ๘ แห่งกรุงเดนมาร์ก จึงเป็นกวีนหลุยส์เมื่อพระราชสามีเป็นพระเจ้าแผ่นดิน วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๘ และเป็นพระพันปีหลวง เมื่อพระราชโอรสได้สืบต่อราชสมบัติของพระชนก เป็นพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ เมื่อวัน ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

๑๑๖. ปรินเซสส์ทีรา พระราชภคินีของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ ชาตะวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๒

๑๑๗. คิก ศัพท์นี้มีความหมายว่า หัวเราะชอบใจ อีกนัยหนึ่งหมายว่า หัวเราะเยาะก็ได้ มาจากเสียงหัวเราะคิก ๆ ต่างกันกับอีกคำหนึ่งซึ่งว่า เกือกก้าก นั้นหมายว่า ร่าเริงหรือรื่นเริงกันเป็นอันมาก

๑๑๘. คุณพ่อ นี้มีความหมายตามศัพท์แผลงอีกอย่างหนึ่ง ว่าเป็นผู้ใหญ่ ผู้เฒ่า ไม่พอใจวุ่นวายกับใคร

๓๑๙. โต๋ นี้มีความหมายเป็นคำปลอบหรือคำสงสาร เหมือนอย่างผู้ใหญ่ปลอบเด็กที่ร้องไห้ มักว่าพุทโธ แต่ออกเสียงว่า พุดโถ แล้วพูดสั้นเข้าว่า โถ หรือ โต๋ เป็นเสียงยาว ๆ จึงได้ใช้หมายในเวลาแสดงความสงสาร หรือปลอบโยนกัน

๓๒๐. หยอดกันพลุ่ง ศัพท์นี้มีความหมายว่า ชอบใจกัน หรือรักกันมาก มาแต่คำที่มีขุนนางผู้ใหญ่ผู้หนึ่ง ชอบใจสิ่งใดแล้วพรรณนาว่า สิ่งนั้นละเอียดจนถึงหยอดเข้าไปในตาก็ได้ ไม่เคืองระคาย คำว่า หยอดตาใช้หมายว่า ชอบใจ หรือรักมากแล้ว ตัดสั้นเข้าว่า หยอด ก็เข้าใจกันได้ หยอดกันพลุ่ง หรือหยอดกันขลุก มีความหมายว่าพากันชอบใจ หรือรักใคร่มาก

๓๒๑. พระเจ้าคริสเตียนที่ ๔ พระราชโอรสของพระเจ้าเฟรเดอริกที่ ๒ ชาตะ วันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ. ๒๑๒๐ เป็นพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กกับทั้งนอร์เว เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๑ เสวยราชย์อยู่ถึง ๖๐ ปี มฤ วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๑๙๑

๓๒๒. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุชาติกันนารถ

๓๒๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลพูนสวัสดิ์

๓๒๔. กิงกาลกัว พระเจ้าแผ่นดินฮาวาย เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ณวันที่ ๒๗ เมษายน กลับออกไปวันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๔ เดิมกงสุลฮาวายที่ฮ่องกงและสิงคโปร์บอกมายังกรมท่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดเรือนฤเบนทร์บุตรี มีพระยาพิพัฒโกษา (ทับ) ๑ พระองค์เจ้า (แต่ยังเป็นหม่อมเจ้า) ปฤษฎางค์ ๑

พระยาอรรคราชนาถภักดิ์ (หวาด แต่ยังเป็นพระศรีธรรมสาส์น) ๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (บุศ บุณยรัตพันธุ์ แต่ยังเป็นจมื่นสุรฤทธิ์พฤฒิไกร) ราชองครักษ์ ๑ รวม ๔ ลงไปรับ กิงกาลกัว กับนายพลโท อามสตรอง และนายพันเอก ยัดซ์ ผู้ตามเสด็จจาก เรือเมล์มาจากฮ่องกง ที่เมืองสมุทรปราการ เวลา ๒ นาฬิกา ล.ท. มิสดุต ที่บ้อมเสือซ้อนเล็บ ๒๑ นัดแล้ว เวลา ๕ นาฬิกา ล.ท. มาขึ้นณท่าศาลต่างประเทศ หรือท่าเตียน ขึ้นรถไปวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ จัดเป็นที่พักในที่นั้นมีเจ้าของวัง ๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา (แต่ยังเป็นกรมหลวง) ภาณุพันธุวงศ์วรเดช ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ (แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) ราชองครักษ์ ๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) กับข้าราชการอื่น ๆ คอยรับอยู่ที่นั้นด้วย วันที่ ๒๘ เมษายน เวลา ๔ นาฬิกา ล.ท. เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณพระที่นั่งบรมราชสถิตย์มโหฬาร เจ้านายข้าราชการแต่งเต็มยศสวมเสื้อเยียรบับ ครั้นออกจากที่เฝ้าทูลละออง ๆ แล้ว ไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ที่พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย วันที่ ๒๙ เมษายน เวลา ๑๐ นาฬิกา ก.ท. จน ๓ นาฬิกา ล.ท. เจ้าพนักงานนำไปดูหอพิพิธภัณฑ์ (แต่ยังตั้งอยู่ในพระบรมมหาราชวัง หลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม) วัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระยาช้างกับสิ่งอื่น ๆ ในพระบรมมหาราชวัง เวลา

๔ นาฬิกา ถ.ท. พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แลกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พร้อมด้วยเจ้านายข้าราชการแต่งเต็มยศ ตามเสด็จพระราชดำเนินไปวิสิตตอบกิงกาลกัว ณที่พักวังกรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์ ครั้นเวลา ๘ นาฬิกา ถ.ท. เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เลี้ยงดินเนอณจวนรวม ๓๔ รุ่งขึ้นวันที่ ๓๐ เมษายน เวลา ๘ นาฬิกา ถ.ท. พระราชทานเลี้ยงในพระบรมมหาราชวังแล้ว กราบถวายบังคมลากลับไปนอกในคืนนั้น

รุ่งขึ้นวันที่ ๑ พฤษภาคม เวลา ๑๐ นาฬิกา ก.ท. ผู้ที่ไปรับ ๔ เติมนายประจนณรงค์ฤทธิ์ (ชื่น) นายทหารมหาดเล็กอีกนาย ๑ รวมเป็น ๕ ขึ่นรถจากวังที่พักไปลงเรือเก๋งพระที่นั่งรองที่ท่าเตียน ลงไปส่งเรือกลไฟบางกอก ทอดหน้าวัดสัมพันธวงศ์ ครั้นเวลา ๑๑ นาฬิกา ก.ท. เรือบางกอกออกไปสิงคโปร์ มีสลุตที่ป้อมเสือซ้อนเล็บ ๒๑ นัด

๓๒๕. พวกลูกเด็กของปรินเซสส์มารีกับปรินซ์วัลดิมาร์ คือ—

(๑) ปรินซ์ออเค ชาตะวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๐

(๒) ปรินซ์อักเซล ชาตะวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

(๓) ปรินซ์เอริก ชาตะวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๓

(๔) ปรินซ์วิกโก ชาตะวันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๕

(๕) ปรินเซสส์มาเคริตา ชาตะวันที่ ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๗

ข้างต้น ๓ องค์นี้ ได้เข้ามา กรุงสยาม กับ พระบิดาในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔ ภายหลังองค์ที่ ๓ ได้เข้ามาอีกครั้งหนึ่ง

๓๒๖. ซี. เดอ ฮอลก์ ได้เป็นอุปทูตเดนมาร์กอยู่ในกรุงเทพ ฯ

๓๒๗. คลิสเซลล์อาเลกซานดรินอยฟเมกเลนเบิก ชาตะวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑ กับคริสเตียนภายหลังเป็นพระเจ้าคริสเตียนที่ ๑๐ พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กในปัจจุบันนี้ เป็นกวีนเมื่อพระราชสามีเป็นพระเจ้าแผ่นดิน วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

๓๒๘. เหาะ ศัพท์นี้มีความหมายตามคำเดิมว่า เลิศลอยฟ้าไปทางดีวิเศษมาก

๓๒๙. ปอล ปีกกินแปก นี้แต่ก่อนเป็นนายห้างอยู่ในกรุงสยาม เรียกว่า ปีกกินแปก ซีสกำปะนี ภายหลังเปลี่ยนชื่อห้างเป็นวินด์เซอเรดลิก กำปะนี และวินด์เซอกำปะนี ในที่สุดนี้ตามชื่อนายห้างที่เปลี่ยนต่อกันกันมา แต่ตัวปอลปีกกินแปกกลับไปอยู่เมืองนอกแล้ว ก็ได้รับตำแหน่งเป็นกงสุลเยเนราลฝ่ายสยามอยู่ที่เมืองฮัมเบิก

๓๓๐. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี

๓๓๑. แมง ศัพท์นี้มีความหมายว่า ไม่ใช่มนุษย์ ไม่ใช่คน หากว่าเป็นแต่แมลงอะไรตัวหนึ่ง

๓๓๒. ดุ๊กออฟปอตแลนด์ ที่ ๖ นี้ นามเดิมว่า วิลเลียม แคพเวนดิช เบนติง ชาตะวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๐๐ ได้เป็นสมุหเทศาภิบาลอยู่หลายมณฑล เวลานี้ได้รับตำแหน่ง เป็นมาสเตอร์ออฟธีฮอส (เหมือนกับอธิบดีกรมม้าพระที่นั่ง) เป็นผู้สืบตระกูลขุนนางอังกฤษมาแต่ดุ๊กคนแรกมีขึ้นใน พ.ศ. ๒๒๕๙

๓๓๓. ยอช ดุ๊กออฟเคมบริดช์ ชาตะ วันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๓

จอมพลผู้บังคับบัญชาการทหารอังกฤษตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๙ จน พ.ศ. ๒๔๓๘ มฤ วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๖

๓๓๔. ฟ่รานซิส ดุ๊กออฟเต็ก ชาตะ วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๘๐ อภิเษกสมรส วันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๙ กับปรินเซสส์มารี เอเดเลด แห่งกรุงอังกฤษ ชาตะ วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๗๖ เป็นชนกชนนีของควีนมารี แห่งกรุงอังกฤษในปัจจุบันนี้ ดุ๊กมฤ วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ดัสเชสส์ มฤ วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๐

๓๓๕. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงนิเวศน์ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๕๙ มฤ พ.ศ. ๒๔๔๒

๓๓๖. โรเบิต มาร์ควิส (ที่ ๓) ออฟสอลสบรี อัครมหาเสนาบดีเมืองอังกฤษ ชาตะ วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๗๒ มฤ วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๖

๓๓๗. ยอช เอิอลเคอซัน (คนแรกตั้งใน พ.ศ. ๒๔๕๔) ไวซรอยอินเดีย และเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศของอังกฤษในปัจจุบันนี้ ชาตะ วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๑

๓๓๘. แฮร์ ฟอน ซัลเดอเนก อัครราชทูตเยอรมันคนนี้ เป็นคนมีกิริยาอัธยาศัยดีนัก เป็นคนโปรดมากกว่าทูตเยอรมันคนก่อน ๆ แต่มาอยู่ได้ประมาณปีเศษ เป็นวรรณโรคในตับ ออกไปผ่าที่ชวาถึงแก่กรรมเสียที่นั่น

๓๓๙. พระยาไกรโกษา (เทศ ภูมิรัตน)

๓๔๐. แฮร์ เกมเปอร์มัน ราชทูตเยอรมันคนก่อน แฮร์ ฟอน ซันเดอเนก

๓๔๑. ภรรยา แฮร์ เกมเบอร์มัน หน้าตาเหมือนพระนมแสง จึงทรงเรียกว่า ยายนมแสง เจ้านายก็เรียกรู้จักกันตามชื่อนี้

๓๔๒. ควีนรีเยนต์ คือ ควีนเอมมา พระพันปีหลวงกรุงนิเทอร์แลนด์ ชาตะ วันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ อภิเษกสมรส วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๑ กับพระเจ้าวิลเลียมที่ ๓ แห่งกรุงนิเทอร์แลนด์

๓๔๓. ควีน วิลเลียมิมา แห่งกรุงนิเทอร์แลนด์ พระราชธิดาพระเจ้าวิลเลียมที่ ๓ กับควีนเอมมา ชาตะ วันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ สืบราชสมบัติพระชนก วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๓ อภิเษกสมรส วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ กับดู๊กเฮ็นรี ออฟเมกเลนเบิคเวริน ชาตะ วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๙ แปลงชาติเป็นเจ้าฮอลลันดา วันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ พระราชธิดาองค์หนึ่งทรงนามว่า เจ้าหญิง ยุเลียนา ชาตะ วันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๒

๓๔๔. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าวลัยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

๓๔๕. ม เฟลิกซ์โฟร์, ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๔ เป็นสมาชิกของ เมืองฮาฟในเชมเบอร์ เดปุเตส์ พ.ศ. ๒๔๒๔ เป็นรองเสนาบดีว่าการโกโลนีในแคบิเนตของ ม เฟร์รี่ พ.ศ. ๒๔๒๕ จน พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นเสนาบดีในแคบิเนตของ ม. ติราด์ พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นรองประธานในเชมเบอร์ พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นเสนาบดีว่าการโกโลนี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ในแคบิเนตของ ม ดุปุย ครั้นเมื่อ ม. แคสิมีร์เปเรีย

เป็นประธานาธิบดีฝรั่งเศส ในมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๗ และตายออกในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว ม. เฟลิกซ์โฟร์ได้เป็นประธานาธิบดีริบับลิกฝรั่งเศสอยู่ ๕ ปี จน มฤ พ.ศ. ๒๔๔๒ อายุ ๕๘ ได้เป็นผู้สำแดงการผูกพันกันกับรัสเซีย รับเสด็จเอมเปอเรอนิคอลาสที่ ๒ ที่ปารีส ในตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ และได้ไปเฝ้าเอมเปอเรอที่รัสเซีย ในสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ในเวลาที่เป็นประธานาธิบดีอยู่นั้น ได้เปลี่ยนเสนาบดีสภา หรือแคบิเนต ๕ คราว ๆ ที่ ๑ ม. ริโบต์เป็นหัวหน้าใน พ.ศ. ๒๔๓๘ ที่ ๒ ม. บัวร์ชวา ในศกเดียวกัน ที่ ๓ ม. เมลินใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ที่ ๔ ม. บริสซอง ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ และที่ ๕ ม. ดุปุยในศกเดียวกันนั้น

๓๕๖. ม. คาเบรียล ฮาโนโตซ์ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๖ เป็นผู้ช่วยในกองเก็บหนังสือกระทรวงการต่างประเทศ พ.ศ. ๒๔๒๒ เป็นเลขานุการสถานทูตฝรั่งเศสที่คอนสแตนติโนเปิล พ.ศ. ๒๔๒๘ และเป็นอุปทูตที่นั้น พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นสมาชิกมณฑลเอนในเชมเบอร์ พ.ศ. ๒๔๒๙ แล้ว กลับได้เป็นสมาชิกอีก ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ มีตำแหน่งเป็นอัครราชทูต ผู้มีอำนาจเต็ม เมื่อเป็น กรมกอง กงสุลใน กระทรวงการต่างประเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศใน พ.ศ. ๒๔๓๗ แล้ว กลับเข้าเป็นตำแหน่งนี้อีก ในแคบิเนต ม. เมลิน แต่ พ.ศ. ๒๔๓๙ จน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นผู้แต่งหนังสือพงศาวดารหลายเรื่อง

๓๕๗. ม. เฟลิกซ์ ยูลร์ เมลิน ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๑ เป็นสมาชิกของมณฑลโวสต์ในเชมเบอร์ พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นรองเสนาบดียุติธรรม

พ.ศ. ๒๔๒๑ เป็นเสนาบดีเกษตราธิการ ในแคบิเนต ม. เฟร์รี พ.ศ. ๒๔๒๖ จน พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นประธานในเชมเบอร์เดเดปุเต พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นประธานเสนาบดีสภา เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๙ จนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑

๓๔๘. ม. อันเดร เลอบอง ชาตะ พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นเลขาธิการของผู้เป็นประธานในสิเนต แต่ พ.ศ. ๒๔๒๕ จน พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นสมาชิกของเมืองปาเทเนในเชมเบอร์ พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นรองเสนาบดีว่าการโกโลนี ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นเสนาบดีพานิชการในแคบิเนต ม. รีโบต์ แต่มกราคม จนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๗-๘ เป็นเสนาบดีว่าการโกโลนี ในแคบิเนต ม. เมลีน แต่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๙ จน ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นผู้แต่งหนังสือดีหลายเรื่อง

๓๔๙. แกรนด์ดุ๊ก เฟรเดอริก ที่ ๑ ออฟบาเดน ชาตะวันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๓๖๙ ได้เป็นรีเยนต์ของพระเชษฐา วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๕ และได้เป็นแกรนด์ดุ๊กสืบต่อมา วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๙ อภิเษกสมรส วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๙ กับแกรนด์ดัสเชสส์ หลุยส์มารี อิลิซาเบต พระธิดาเอมเปอเรอวิลเลียม ที่ ๑ แห่งเยอรมัน ชาตะวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๑ แกรนด์ดุ๊ก มฤ วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๕๐. พระเจ้า อัลฟองโซ ที่ ๑๒ แห่งกรุงสเปญ พระราชโอรสกวีนอิซาเบล ชาตะวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นพระเจ้าแผ่นดินสเปญวันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ อภิเษกสมรส

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๒ กับกวีนมารีคริสตินา มฤ
วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘

๓๕๑. ควีนมารี คริสตินา พระธิดาของอาชดูก กาล เฟอร์ดินันด์ออฟ ออสเตรีย ชาตะวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๑ อภิเษกสมรส วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๒ กับพระเจ้าอัลฟองโซ ที่ ๑๒

๓๕๒. คุณเสงี่ยม เป็นตำแหน่งที่คุณปลัดน้อย

๓๕๓. พระเจ้าอัลฟองโซ ที่ ๑๓ แห่งกรุงสเปญ พระราชโอรสของพระเจ้าอัลฟองโซที่ ๑๒ กับควีนมารี คริสตินา ชาตะวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นพระเจ้าแผ่นดินตั้งแต่วันประสูติ พระชนน์ เป็น ผู้ สำเร็จ ราชการ แผ่น ดิน จนมี พระชนม์ เต็ม บริบูรณ์ อภิเษกสมรส วันที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ กับควีนวิกตอเรีย ยูยีเนีย เจ้าหญิงแห่ง แบตเตนเบิก ชาตะ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นพระเจ้าแผ่นดินสเปญอยู่ในปัจจุบันนี้

๓๕๔. มิสเตอร์อาลเบิคนี้ เป็นพนักงานผู้หนึ่งอยู่ในสถานราชทูตสยามที่กรุงเบอร์ลิน เวลานั้นตามเสด็จพระราชดำเนินไปด้วย

๓๕๕. พระเจ้ากาลสที่ ๑ พระเจ้าแผ่นดินโปรตุกัล พระราชโอรสของพระเจ้าดอมหลุยส์กับควีนมาเรียเปีย ชาตะวันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๖ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ กับควีนมารีอาเมเลีย มฤวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐

๓๕๖. ควีนมารีอาเมเลีย พระธิดาของเคานต์เดอปารีส ชาตะ วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๘ อภิเษกสมรสวันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ กับพระเจ้ากาลสที่ ๑

๓๕๗. ปรินซ์มหมัดอาลี ปาชา อนุชาเกดิฟ อาบบาส ที่ ๒ ฮิลมี ชาตะ วันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๘

๓๕๘. ถ่ายรูป นี้เป็นศัพท์แผลง มีความหมายว่า พูดทักทายปราศรัยอย่างเวลารับแขก ถ้าใช้ว่าถ่ายรูปหมู่ก็หมายความว่า พูดจาปราศรัยผู้ที่มาหานั้นรวมกันทั้งหมด ถ้าใช้ว่า ถ่ายรูปเรียงตัวหรือรายตัว หรือถ่ายรูปเดียว แล้วมีความหมายว่า พูดจาปราศรัยทีละคน

๓๕๙. ปรินซ์บิสมาร์ก นี้นามเดิมว่า โอทอน เอดเวอด ลิโอโปลด์ ฟอน บิสมาร์ก ชาตะ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๕๘ เป็นเคานต์ ฟอน บิสมาร์ก ชอนเฮาเซน วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๘ เป็นข้าแผ่นดินผู้หนึ่ง ซึ่งมีชื่อเสียงปรากฏโด่งดังว่า เป็นผู้ก่อสร้าง การสามัคคี ของเยอรมัน ซึ่งแตกแยกอยู่ให้รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นสมาชิกที่ปรึกษาในที่ชุมนุมแลนด์ตาคของเยอรมันอันรวมกันเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐ และเป็นสมาชิกของที่ชุมนุมที่สองของปรัสเซียนไดต์ แต่ พ.ศ. ๒๓๙๒ และ พ.ศ. ๒๓๙๓ แล้วได้ไปเป็นเอกอัครราชทูตอยู่ในรัสเซียและในฝรั่งเศส ได้เป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศของกรุงปรัสเซีย เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๕ และใน พ.ศ. ๒๔๑๐ เป็นอุปราชของประเทศเยอรมันอันรวมกับฝ่ายเหนือ และใน พ.ศ. ๒๔๑๓ เป็นอุปราชของเยอรมันเอมไปร์เลื่อนยศเป็นปรินซ์ ฟอน บิสมาร์ก เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ และเป็นดุ๊ก เลาเอนเบิก เมื่อลาออกจากตำแหน่ง

อุปราช ในมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ มฤตวันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๑

๓๖๐. เอ นี้เป็นศัพท์แผลงมีความหมายว่า โคลง หรือแคลง เหมือนอย่างเปลไกว มาจากเสียงกล่อมเมื่อไกวเปลเด็กดัง เอ นั้นเอง เมื่อใช้ว่าคลื่น เอ ก็มีความหมายว่า คลื่นที่แรงพอให้เรือโคลงหรือแคลง

๓๖๑. นายเกลื่น เป็นบ่อยทหารเรือตั้งแต่ครั้งเรือพระที่นั่งเวสาตรีภายหลังได้รับสัญญาบัตรเป็นขุนและได้ถึงแก่กรรมเสียแล้ว.

๓๖๒. คำว่า กรุด นี้มีความหมายว่า ทำเทียม หรือทำแทนของจริงหรือตบแต่งขึ้น คำนี้มาจากชื่ออำแดงกรุด ผู้หนึ่งอยู่แขวงบางปะอินเคยได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในรัชกาลที่ ๕ และกราบบังคมทูลพระกรุณาเชิญเสด็จพระราชดำเนินประพาสที่ทุ่งนา ของ อำแดงกรุดครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปเห็นดอกบัวมีมาก แต่เหี่ยวแห้งต่อหยิบขึ้นแล้วจึงเห็นว่า เป็นของหามาจากที่อื่น ๆ แล้ววางไว้ด้วยความตั้งใจดีที่จะรับเสด็จให้มีดอกบัวมาก ๆ เพราะเหตุนั้นจึงเกิดมีคำนี้ขึ้น

๓๖๓. พระราชนิพนธ์ เรื่องพระทันตธาตุนี้ ได้ลงพิมพ์ไว้แล้ว อยู่ในหนังสือวชิรญาณเล่ม ๖ ตอน ๓๓ เดือนมิถุนายน ร.ศ. ๑๑๖ ตั้งแต่หน้า ๓๒๕๕ จนหน้า ๓๒๘๐

๓๖๔. พระราชนิพนธ์โคลงนิราศ ซึ่งทรงอ้างในพระราชหัตถเลขานี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภคัดสำเนาไว้แล้ว ต้นฉบับพระราชหัตถเลขาโคลงนั้นพระราชทานแด่สมเด็จพระบรมราชินีนารถ เป็นโคลง ๔๔ บท ทรงค้างอยู่เพียงถึงสิงคโปร์ มีสำเนาดังนี้

๑. พรายพรายสุริเยศเยื้อง เยี่ยมพโยม
พร่างพร่างจับพรรณโฉม นิ่มน้อง
พราวพราวดรุณโสม ส่องค่ำ
พรุ่งพรุ่งพาระจากห้อง จักช้ำเห็นโฉม

๒. โหมนัสอัดอกอึ้ง อาวรณ์
จำจิตรจำจากสมร หม่นไหม้
อยู่เดียวแต่มารดร จักปลอบ
ไฉนจะปลดเปลื้องให้ สุดสิ้น กรรแสง

๓. แรงรักภูวนารถเกล้า กะษัตริย์
หวังสืบสิ่งสวัสดิ์ แต่เจ้า
จึ่งเรียมนิราศศรี เสาวภาคย์ พี่เอย
โดยเสด็จดำเนินเข้า สู่ด้าวอัษฎงคต

๔. ยลอนงค์กำสรดเศร้า โสกสะอื้น
เรียมหวั่นว่าอรสลบ เกลือกม้วย
ไปทางหว่างอรรณพ นับโยชน์
กลับบเห็นหน้าสร้วย พี่สิ้นสุดปราณ

๕. ส่งสารสายสวาสดิ์แก้ว กลอยใจ พี่เอย
สุขและทุกข์คือใคร คู่พร้อง
อยู่เทอญพี่จำไกล จงสวัสดิ์
ขอเทพพิทักษ์น้อง ห่างพ้นภัยพาล

๖. พุธวารเมษมาสขึ้น เขตศรี สวัสดิ์เอย
ศุภฤกษ์ดลดิถี เจดถ้วน
โกสินทร์รัตนศกปี ร้อยสิบ หกแฮ
งายกิ่งถึงบ่ายล้วน โชคชี้ไชยเฉลิม

๗. เหิมโศกจำหักเศร้า สั่งสมร แม่ฮา
ยกย่างพลางใจจร จากเจ้า
เหลียวลับทับทุกข์ถอน ใจใหญ่
เดินแต่กายใจเฝ้า อยู่ห้องแหนนวล

๘. จวนจวบพระฤกษ์เร้า เสียงสังข์ แตรเฮย
บัณเฑาะว์ดุริยประดัง พาทย์ฆ้อง
โสตร์สดับประดุจพัง เพิกอก พี่นา
นับแต่วันจักต้อง แต่ร้างแรมสถาน

๙. เตรียมการตกแต่งเสื้อ สนับเพลา ยศเอย
ลายปักทองงามเงา ใช่น้อย
ประคตคาดกระบี่เฉลา ฉลุล่าม สายแฮ
ตราติดอุระพร่างพร้อย หมวกพร้อมเพราตา

๑๐. มาคอยรับเสด็จเจ้า จอมปราณ
ฝ่ายหน้าห้าโมงนาน เสด็จคล้อย
ขึ้นสู่พระราชยาน แหนแห่
ตัวพี่ตามเสด็จต้อย ส่วนด้าวปฤษฎางค์

๑๑. ขุนนางคอยเฝ้าแน่น หน้าฉาน
มีพระราชโองการ โปรดเกล้า
ดำรัสปราศรัยสำราญ สั่งกิจ การนา
ทูตและกงสุลเฝ้า พรั่งพร้อมแหล่หลาย

๑๒. ฝ่ายในยืนเนื่องหน้า ท้าวนาง
อีกท่านผู้หญิงพลาง นอบน้อม
เรียมเมิลกระมลหมาง พาหม่น หมองแฮ
ใครต่อใครมาพร้อม ขาดน้องนางเดียว

๑๓. เสี่ยวเสี่ยวสมรติ๊กเต้น เต็มหัก ใจแฮ
โดยเสด็จจากตำหนัก ท่าน้ำ
เสียงสลุตดุจปืนปัก อกทุก นัดนา
พระสวดปริตคล้ำ เลิศเอื้ออวยไชย

๑๔. เดชะไตรรัตน์ป้อง ภัยขจัด
เดชะเทพย์ทุกจังหวัด ช่วยคุ้ม
เดชะผลพิสุทธิสัตย์ สอนจิต เจ้านา
เดชะรักสุจริตหุ้ม ห่อน้องนฤภัย

๑๕. เรียมไกลนุชนาฏนี้ เกือบปี ไปแม่
อยู่แต่กับชนนี หนึ่งนั้น
สุภาสิตท่านมี คำกล่าว ไว้นา
นิกนิกหนักอกอั้น อุตส่าห์สู้สกดฝืน

๑๖. ชนยื้นส่พรั่งพร้อม ถวายพร
เรือมหาจักรจร แล่นคว้าง
ตั้งเศียรสู่อุดร โดยนะ ที่นา
จวนจวบถิ่งที่กว้าง ต่องคล้อยครรไล

๑๗. บัดใจมาจวบพ้อง วังสถาน
งามสง่าปราการ กอบกั้ง
ปราสาทส่องแสงฉาน ฉายสอด ผสานนา
แค้นแต่บังเรือนรั้ง บ่ให้เรียมเห็น

๑๘. ผิวเป็นเทวราชผู้ เรืองฤทธิ์
พี่จักมานฤมิต น่านน้ำ
ไหลอ้อมนิเวศน์ชิด เฉียดน่า เรือนแฮ
พอพี่ยลนุชซ้ำ สั่งแล้วลาสมร

๑๙. เรือจรประดุจลิ่วฟ้า โดยลม
เสียงราษฎร์สองฝั่งขรม เรียกร้อง
เริงรื่นชื่นเชยชม ขบวนเสด็จ
บ้างก็ยอกรพร้อง เกษกัมถวายไชย

๒๐. ใครใครบานเบิกหน้า ตาเฉย
ไฉนพี่บ่มิเสบย สักน้อย
เขารักบ่เป็นเลย ฤๅซ่อน โศกนา
บานแต่นอกใจละห้อย แม่นแม้นทรวงเรา

๒๑. ถ้ำเนาตำแหน่งข้าง มรรคา
ห่อนแปดงห่อนแปดกดำ แต๊ก
บ่วยคำร่ำพรรณา เปลืองกระดาษ
ขาดนุชนั่งชวนชี้ ชิดเชือเกยจชม

๒๒. ระบมกายอายแดดกล้า แผดเผา
ทรวงบ่สร่างลำเรา รุ่มร้อน
ถ้วงฤถิ่นถ้ำเนา เมืองสมุทร
เรือหยุดยามเย็นสะท้อน ทุกข์ถ้าคำไข

๒๓. เรือไพอรรคเรศรั้ง รอรับ
สมเด็จราชินีกลับ พรั่งพร้อม
พระราชประยูรกับ ข้าราช การนา
ต่างประนตนอบน้อม ต่างเอื้ออาลัย

๒๔. ผู้ไปยืนส่งผู้ อยู่กรุง
ต่างมัวเป็นหมู่มุ่ง ดาษฟ้า
สดับโห่ยิ่งถรรถุง ใจบ่วน จริงแฮ
ต่างกระพือโบกผ้า เพื่อแจ้งใจจง

๒๕. เรือวงแล่นแวดอ้อม อดิศวร ทรงฤๅ
เสียงแต่โห่เที่ยวทวน มากครั้ง
มหาจักรีจวน ใช้จักร
พี่ประนมหัตถ์ตั้ง จิตไหว้เจดีย์

๒๖. ขอศรีรัตน์คุ้ม เกรงตน
ขอคู่ศัตรูผจญ จุ่งแพ้
ขอคุณพระปกมณ ฑลเทศ สยามแฮ
ขอเดชพระเกี่ยงแก้ เกดือนร้อนผ่อนเกษม

๒๗. เปรมปรีดิ์ปราโมทย์น้อม นมัสการ
ใจหนึ่งถรรถุงถาน สวาสดิ์ใหม้
นึกหน้ายุพาพาล เพียงชีพ พี่เอย
ไฉนบ่มาส่งให้ พี่ซ้ำอำลา

๒๘. นาวาใช้จักรคล้อย ครรไล
จำพี่เด็ดดวงใจ จากเจ้า
บ่านฉนี้จักเป็นไฉน นุชนาฏ พี่เอย
รอยจะค่อนอุระเร้า ร่ำร้องนองนัยน์

๒๙. หักใจจำชื่นกลั้น อสุชล
หัวร่อต่อเพื่อนตน ต่างพร้อง
ดุบ้อมนอกบัดดล เขาสดุด
ดูดั่งหนึ่งคำน้อง กล่าวถ้อยสั่งเสีย

๓๐. ละเหี่ยละห้อยห่อน สำราญ เลยฮา
มาดุร่องลึกสถาน ทิ้นี้
น้ำหย่อนหยุดอยู่นาน ตราบมืด
ดูดั่งจักช่วยชี้ ช่องให้ใจหวน

๓๑. ไป่ควรด่วนรีบร้อน　　เร็วคลา ไคลเอย
คิดใคร่เร็วคืนหา　　เพื่อนเคล้า
รถไฟจะรีบพา　　เรียมกลับ บ้านฤๅ
จักละพระเป็นเจ้า　　เช่นนั้นไป่ควร

๓๒. แต่ครวญตราบค่ำคุ้ง　　ราชตรี
สองทุ่มครึ่งชลธี　　ทั่งท้น
ยามควรเคลื่อนนาวี　　ออกอ่าว
ข้ามเขตสันดรพ้น　　ผ่านต้นตกชะเล

๓๓. เวลาพักโภชนตั้ง　　โต๊ะประจำ
สองทุ่มเสวยเย็นกำ　　หนดรู้
กาแฟหนึ่งโมงสำ　　เหนียกแน่
เครื่องใหญ่สามโมงผู้　　จัดตั้งระวังการ

๓๔. สุริย์ฉานบ่ายเคลื่อนคล้อย　　นาฬิกา หนึ่งนา
ตั้งเครื่องกลางวันหา　　ถี่ถ้วน
ห้าโมงบ่ายน้ำชา　　ขนมและ เนยแฮ
ผู้ที่ตามเสด็จล้วน　　ร่วมพร้อมโต๊ะหลวง

๓๕. นับปวงแต่ผู้ที่　　บรรดา มาเฮย
สามราชภราดา　　ร่วมไร้
สี่ราชโอรสา　　ตามเสด็จ
ข้าราชกิจนับไว้　　เจ็ดตั้งจำนวน

๓๖. ยังส่วนนอกนั้นอีก — สี่นาย
เหล่านักเรียนแหล่หลาย — สิบห้า
หมอหนึ่งเครื่องต้นถวาย — โอสถ หนึ่งนา
ไทยฝ่ายนายเรือกล้า — กลั่นแก้วมีสอง

๓๗. ทั้งผองไทยพวกผู้ — เดินนา วาเฮย
นายแปดกะลาสี — นอกนั้น
สองร้อยเศษไตรตรา — เก้าสิบ สี่แฮ
ฝรั่งสิบห้าคนชั้น — ใหญ่น้อยนายเรือ

๓๘. เหลือสุขสรรพ์สิ่งล้น — จัดสรร
ห้องหับประดับพรรณ — เพริศแพร้ว
ห้องนอนพิจิตรบรร — จงแต่ง
ขาดสิ่งเดียวแต่แก้ว — เนตรน้องนางไกล

๓๙. มาในอรรณพนี้ — แสนสบาย แม่เฮย
แต่ละลอกฤๅพราย — พร่างพร้อย
คลื่นราบบรางระคาย — เรือกลอก แคลงเลย
ยังสดับฤดีสร้อย — สติตั้งไป่คง

๔๐. โฉมยงยุพนาฏน้อย — นวลฉวี พี่เอย
แม้นแม่มาจักมี — สุขล้ำ
นั่งแนบแอบพี่ดวี — วายว่าง ร้อนนา
นอนแต่เดียวเปลี่ยวปล้ำ — โศกสร้านแสนทวี

๔๑. ราตรีกรมอกอั้น อิงเขนย
คิดขนิษฐ์เคียงเคย ขาดเคล้า
จักหลับมิหลับเลย หลายทุ่ม ยามนา
ตราบอรุณรุ่งเร้า เร่งร้อน ทรวงกระศัลย์

๔๒. สิ้นเรียมจากเจ้า เยาวมาลย์ แม่เอย
ยลแต่ท้องคคณานต์ กับน้ำ
เกาะแก่งแห่งละหาร เห็นห่าง ห่างแฮ
แลบ่ชัดสนัดซ้ำ เบื้อสนสบสถาน

๔๓. ระวิวารถุเขตแคว้น สิงคโปร์
ถิ่นท่านาวาโต เติมตั้ง
เป็นเมืองมั่งคั่งโภ คาเขต ค้าแฮ
อังกฤษสถิตย์ยั้ง อยู่เผ้าแหนหวง

๔๔. ปวงเรือและป้อมต่าง คำนับ ธงเฮย
โดยสลุตนรินทร์รับ ตอบแล้ว
เจ้าเมืองปลัดกับ เอดดิ กงนา
ต่างสู่เรือไฟแคล้ว คลาศเผ้าบาทบงสุ์ ฯ

๓๒๕. เข้าหอพราหมณ์ คำนี้มีความหมายว่า หลีกไปเข้าซ่อนเร้นเสีย หรือว่าหลบไประงับอารมณ์ไม่ให้ใครรบกวนได้ คำนี้เกิดใช้กันขึ้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสเพชรบุรี ประทับอยู่ ณ พระนครคีรี พ.ศ. ๒๔๒๙ ครั้งนั้นเจ้านายฝ่ายหน้าที่ตามเสด็จ

พระราชดำเนินพักกันอยู่ที่ตึกหมู่หอจตุเวทปริตพรต ในหมู่นั้นมีหอพิธพราหมณ์หลัง ๑ ซึ่งเป็นที่สำหรับพระครูพราหมณ์ ทำพิธีอันจะมีขึ้นในเวลาที่ประทับอยู่พระนครคีรี แต่ในคราวที่ว่านี้ไม่เป็นเวลามีพิธี กรมพระสมมติอมรพันธุ์จึงเสด็จพักอยู่ที่หอนั้น ครั้นเมื่อเสด็จอยู่ข้างนอก มีคนรบกวน หรือไม่พอพระหฤทัยด้วยเหตุใด ๆ ก็เสด็จเข้าหอพราหมณ์ ปิดประตูอยู่ในนั้นพระองค์เดียว เพราะเหตุนี้เจ้านายจึงทรงใช้คำว่า เข้าหอพราหมณ์ดังว่ามาข้างต้นแล้ว

๓๖๖. พลวก คำนี้มีความหมายเหมือนคำภาษามคธว่า โลมหังสนะ ซึ่งแปลไว้ในอภิธานัปปทีปิกา หรือพจนานุกรม เป็นภาษาไทยว่าขนชูชัน แต่หาได้มีความหมายว่า ขนลุกขนพองไม่ หากจะมีความหมายว่า ความสะดุ้งจิต โดยมีความประหลาดใจก็ดี โดยความเกลียดกลัว หรือความรักใคร่ก็ด้วยเหมือนกัน คล้ายกันกับน้ำตาไหลด้วยความเสียใจ หรือความดีใจฉะนั้น คำนี้เกิดจากเสียงซึ่งคล้ายกับอ้วก เป็นด้วยเกิดลมจากกระเพาะดันขึ้นมาดังพลวก บางทีก็มีแต่ลมออกเปล่า ๆ บางทีถึงอาเจียนด้วย อาการอย่างนี้ เคยมีอยู่แก่เจ้านายองค์หนึ่งหรือสององค์ และมักจะเป็นในเวลาที่สะดุ้งพระหฤทัย หรือหวั่นไหวเช่นว่ามาแล้ว จึงเกิดมีคำนี้ใช้กัน

๓๖๗. มิเลจะ คำนี้เป็นคำซึ่งเรียกตามภาษาสันสกฤตที่เขียนว่า มเลจฉะ ตรงกันกับคำภาษามคธว่า มิลักขุ มีความหมายตามศัพท์เดิมว่า ต่างประเทศจากอริยประเทศหรือชาวป่าเถื่อน อย่างเรียก

ตามภาษาอังกฤษว่า บาเบเรียน แต่ใช้มีความหมายไปถึงว่า โง่เขลา ไม่รู้จักอะไรด้วย บางทีใช้ตามภาษามคธว่า มิลกฺขู หรือย่นเข้าว่า ลักขู ก็ใช้ได้เหมือนกัน

๓๖๘. เปรสิเดนต์ แห่ง สวิส คอนเฟเดอเรชั่น นี้ชื่อว่าอาดอลฟ์ ดูเชอ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๘๕ ได้เคยเป็นเปรสิเดนต์ แต่ก่อนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ปีหนึ่งคราวหนึ่ง กับใน พ.ศ. ๒๔๔๐ อีกคราวหนึ่ง ปีหนึ่ง ตามกฎหมายอันเป็นธรรมเนียมประเพณีของเมือง สวิตเซอร์แลนด์ ไวซเปรสิเดนต์นั้น ชื่อว่า ยูยีน รูฟฟี่ ชาตะ พ.ศ. ๒๓๙๗ ต่อไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ได้เป็นเปรสิเดนต์

ชานเซลเลีย แห่ง สวิส คอนเฟเดอเรชั่น ซึ่งมีตำแหน่งเสมอกับเสนาบดีผู้ยิ่งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ นั้น มีชื่อว่า ย. ริงเคีย

๓๖๙. พระรูปถ่ายองค์นี้ พิมพ์ไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ ที่พระราชหัตถ์ฉบับที่ ๓๑ ตรงหน้า ๒๐๖ แต่มิได้นำมาตีพิมพ์ในครั้งนี้

๓๗๐. พระรูปถ่ายองค์นี้ พิมพ์ไว้ในฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ ที่พระราชหัตถ์ฉบับที่ ๕๙ หน้า ๒๘๙ แต่มิได้นำมาตีพิมพ์ในครั้งนี้

๓๗๑. พาว คำนี้มีความหมายว่า พูดกระซิบกระซาบ หรือพูดจากันจะไม่ให้ใครได้ยิน หรือว่าเป็นเหมือนความลับ ศัพท์นี้เกิดจากที่เจ้านายทรงสังเกตเห็น พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทรงรับสั่งอะไรกับเจ้านาย หรือขุนนาง มักจะรับสั่งด้วยเสียงเบา ๆ ดังพาว ๆ จึงเกิดใช้คำ พาว หรือพาว ๆ นี้ใช้เป็นความหมายว่ากระซิบกระซาบ หรือพูดเป็นความลับกัน หรือว่าเสียงพูดเบา ๆ ไม่ให้ใครได้ยิน ก็ได้เหมือนกัน

๒๗๒. เขี้ยว คำนี้เป็นศัพท์แผลงมีความหมายว่า โกรธ หรือเกรี้ยว มาจากคำพูดที่พูดกันอยู่ว่า เสียงเขียว เป็นเสียงที่โกรธจัดมาก หรือเสียงขู่อย่างโกรธเคืองมาก คำว่าเขี้ยวนี้ คล้ายกับคำ เก่า ซึ่งหมายว่า พื้นไม่ดี และโกรธ แต่คำว่าเก่า นั้นไม่แรงถึง เขี้ยว ที่เป็นอย่างดุร้ายแรงมาก คำว่าเก่านั้น เป็นแต่โกรธ ขุ่น ๆ ในใจ ไม่ใคร่เป็นการที่ให้ปรากฏไปถึงผู้อื่นต้องถูกต้อง ด้วยความโกรธนั้น